

OUDHEIDKUNDIG JAARBOEK

VIERDE SERIE VAN HET BULLETIN VAN DEN
NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND

ZESDE
JAARGANG
1937

N.V. BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ VOORHEEN E. J. BRILL — LEIDEN

BESTUUR: Jhr. Mr. Dr. E. A. VAN BERESTEIJN, Voorzitter; Jhr. Mr. D. P. M. GRASWINCKEL, Secretaris;
JACOB MEES, Penningmeester; J. TH. BOELEN; Prof. Dr. A. W. BYVANCK; Dr. A. E. VAN GIFFEN;
D. HANNEMA; Jhr. Dr. E. VAN NISPEN TOT SEVENAER; Prof. W. A. E. VAN DER PLUIJM;
Jhr. Mr. Dr. A. B. G. M. VAN RIJCKEVORSEL; Prof. Dr. W. VOGELSANG.

REDACTIE: PROF. DR. A. W. BYVANCK, VOORZITTER; DR. J. J. DE GELDER, SECRETARIS;
JONKVR. C. ENGELEN; DR. G. C. LABOUCHÈRE; DR. ELISABETH NEURDENBURG; DR. M.
D. OZINGA; DR. H. SCHNEIDER EN PROF. DR. W. VOGELSANG.

INHOUD

Ontwikkeling van de militaire techniek van den Vestingbouw (Over den ouden Vestingbouw in Nederland I), door W. H. Schukking, met 37 afbeeldingen, waarvan 17 in den tekst	1
Request door het Bestuur van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond aan den Minister van Financiën gezonden naar aanleiding van een bij het Bestuur ingediend Rapport van de „Kasteelencommissie”	45
Request van de Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden	49
Een terminologische valstrik, door Dr. E. H. ter Kuile	50
De nood onzer Kasteelen, door Jhr. Dr. E. van Nispen tot Sevenaer, met 4 afbeeldingen	51
De architectonische elementen in den Vestingbouw (Over den ouden Vestingbouw in Nederland II), door Frans Vermeulen, met 14 afbeeldingen	59
Het Academiegebouw te Leiden, geschiedenis der verandering van de oude Kloosterkerk tot het Universiteitsgebouw, door Ir. Hugo van Oerle B.I., met 27 afbeeldingen en 8 figuren in den tekst	77
Baksteenformaten in Zuid-Holland door Dr. E. H. ter Kuile	96
Problemen der locale Musea II, door Jkvr. C. Engelen	100
Boekbesprekingen	33
Monumenten in Nederland, door Dr. M. D. Ozinga	28
Musea, door Jkvr. C. Engelen	104

Officieele Berichten: Algemeene Vergadering van den N.-O. B. te Amsterdam op 17 Oct. 1936, debat over de ramen in het Koninklijk Paleis te Amsterdam, 26; Algemeene Vergadering te Antwerpen op 1 Juli 1936, Notulen door den Secretaris, 102; Rede van den Voorzitter, 103; Jaarverslag van den Secretaris, 103.

[Afbeeldingen: I—XXIV]

OULDHEIDKUNDIG JAARBOEK

VIERDE SERIE
VAN HET BULLETIN VAN DEN
NEDERLANDSCHEN
OULDHEIDKUNDIGEN BOND

ZESDE JAARGANG
AFLEVERING 1
MAART 1937

N.V. BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ VORHEEN E. J. BRILL - LEIDEN

NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND

(Opgericht 17 Januari 1899)

BESCHERMVROUW : H. M. DE KONINGIN.

BESTUUR :

Jhr. Mr. Dr. A. B. G. M. VAN RIJCKEVORSEL, Voorzitter ; Jhr. Mr. D. P. M. GRASWINCKEL, Secretaris ; JACOB MEES, Penningmeester ; Jhr. Mr. Dr. E. A. VAN BERESTEIJN ; J. TH. BOELEN ; Prof. Dr. A. W. BYVANCK ; Dr. A. E. VAN GIFFEN ; D. HANNEMA ; Jhr. Dr. E. VAN NISPEN TOT SEVENAER ; Prof. W. A. E. VAN DER PLUIJM ; Prof. W. VOGELSANG.

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken, den Oudheidkundigen Bond betreffende, te zenden aan den Bonds-Secretaris, Jhr. Mr. D. P. M. Graswinckel, Waalsdorper weg 221, Den Haag. Het adres van den Penningmeester is : J. Mees, Beursplein 10, te Rotterdam. Het nummer der Postgirorekening van den Bond is 140380 te Rotterdam.

OUDHEIDKUNDIG JAARBOEK

REDACTIE :

Prof. Dr. A. W. BYVANK, Voorzitter ; Dr. J. J. DE GELDER, Secretaris ; Jonkvr. C. ENGELN ; Dr. G. C. LABOUCHÈRE ; Dr. ELISABETH NEURDENBURG ; Dr. M. D. OZINGA ; Dr. H. SCHNEIDER en Prof. Dr. W. VOGELSANG.

Stukken voor de Redactie te zenden aan den Secretaris, dr. J. J. de Gelder, huize „Schoutenburg” te Oegstgeest, met uitzondering van gedrukte Verslagen van Musea, Vereenigingen en Commissies, welke men gelieve te zenden aan jonkvr. C. Engelen, te Zutphen.

☛ De redactie zal gaarne de plaatsing van toegezonden bijdragen overwegen, maar alleen copy in machineschrift of in duidelijk handschrift is voor opneming geschikt. De zetmachine geeft bij extra-correctie vertraging en onkosten die den auteur moeten in rekening gebracht worden. ☛

AFLEVERING 2 VERSCHIJNT 12 JUNI

DE ALGEMEENE VERGADERING

met excursie naar Antwerpen en Mechelen zal plaats vinden op

1, 2 en 3 JULI 1937

OVER DEN OUDEN VESTINGBOUW IN NEDERLAND

IN DE ZESTIENDE, ZEVENTIENDE EN ACHTTIENDE EEUW

I. ONTWIKKELING DER MILITAIRE TECHNIEK VAN DEN VESTINGBOUW

DOOR W. H. SCHUKKING

MAJOR DER GENIE, SECRETARIS DER STICHTING MENNO VAN COEHOORN

INLEIDING

Met oprechte instemming zijn wij de Redactie van het Oudheidkundig Jaarboek tegemoet getreden toen zij ons verzocht, een bijdrage te leveren „over den ouden vestingbouw in Nederland”. Immers, nog altijd ontbreekt een Geschiedenis van den Nederlandschen vestingbouw, welke de wording en ontwikkeling van dien, voor de Nederlandsche cultuur zoo belangrijke tak van bouwkunst in vollen omvang — wat plaats en tijd betreft — in woord en beeld zal te boek stellen.

Het wetenschappelijk gebied dat deze kunst bestrijkt, is nochtans zóó uitgebreid, dat een bijdrage als de onderwerpelijke bij lange na niet aan den eisch van volledigheid zou kunnen voldoen. Niettemin verheugt het ons, door middel van een overzicht met voorbeelden uit 3 eeuwen, de lijnen te kunnen aangeven, waarlangs verder gearbeid zal moeten worden om eens die volledigheid — naar de geldende inzichten — te benaderen.

Niet door de monografie van één vesting te leveren, denken wij dat te doen, al zullen wij ook naar eenige Nederlandsche specimina van Viollet-le-Duc's „histoire d'une forteresse” verwijzen. Nog daargelaten dat zulke monografieën als studieobject nimmer volledig kunnen zijn, de belangstelling ervoor zal onvermijdelijk samengaan met die voor de betrokken stad en dus slechts enkelen kunnen boeien. Wij hebben er daarom de voorkeur aan gegeven, uit elk der tijdvakken, waarin wij de beschrijving van onze zoozeer omvangrijke stof hebben verdeeld, een aantal — dat tijdvak kenmerkende — vestingwerken te kiezen en deze onderling te vergelijken, voor wat betreft: zoowel de bouwtechnische beginselen — van ontwerp en uitvoering — als de bouwmeesters en ontwerpers.

Verder zullen wij, op verzoek der Redactie en gelet op het oudheidkundig karakter, dat deze bijdrage uiteraard moet hebben, niet gaan, zoodat men hier zal missen (wat weliswaar in de bedoelde „histoires” de hoofdschotel vormt) de min om meer bontgekleurde verhalen van den rol, welke de vestingen vervulden: hare belegeringen en hare verdediging of ontzet. Slechts wat deze lotgevallen leerden voor de verbeteringen in den bouw, zullen wij in het kort aanstippen.

De noten in onze studie zullen onder meer gegevens bevatten nopens de bronnen en literatuur over Nederlandschen vestingbouw en ten aanzien van die bronnen zal als bijlage worden gegeven een — nog niet geheel volledige — lijst der nog bestaande historische vestingwerken in ons land: de monumenten van onze nationale geschiedenis en van deze militaire kunst!

[Het tweede stuk dezer bijdrage, over architectuur en sculptuur der oude vestingen, verschijnt in de volgende aflevering].

[A.] OVERGANG VAN OMMUURDE TOT GEBASTIONNEERDE VESTING

[TIJDVAK: ONGEVEER 1500 TOT ONGEVEER 1570]

De 16e eeuw kenmerkt zich — tengevolge van de meer algemeene toepassing van het vuurgeschut — als een overgangstijd voor den vestingbouw.

De versterkingskunst maakt dan een groote — zoo niet de grootste — phase van haar ontwikkeling door: met de ommuring en haar torens, als verdedigingsmiddel voor stad en kasteel, wordt definitief afgerekend, zij het ook na verschillende, tenslotte vergeefs blijken- de, pogingen om door zwaarder metselwerk den weerstand tegen het geschut te verhoogen ¹⁾.

Het zijn de aarden wallen en natte grachten, reeds eeuwen tevoren als primitieve enceinte toegepast ²⁾, welke thans het hoofdelement gaan vormen van de nieuwe weermiddelen. Bestaande stadsmuren worden, tot het bieden van meerdere weerstand, veelal van een wal voorzien en bescherming van de poorten treedt daarnaast op den voorgrond, aanvankelijk door middel van ronde aarden schansen ³⁾, ook „rondeelen” genoemd ⁴⁾, welke echter later den vorm verkrijgen van driehoekige „ravelijnen” of „halve manen”.

De vijfhoekige „bastions” ⁵⁾ of „bolwerken” van aarde ziet men in ons land eerst in de 2e helft der eeuw verschijnen. Voorloopers daarvan zijn die, te Breda door graaf Hendrik III van Nassau omstreeks 1532 aangelegd bij het Kasteel ⁶⁾, doch deze staan, wat Nederland betreft, op zichzelf. De oorlogvoering, welke steeds en overal de groote impuls gaf voor verbeteringen in den vestingbouw, was toenmaals hier te lande niet van zoodanige hevigheid en omvang, dat zich — zooals later — allerwege het nieuwe stelsel als 't ware opdrong.

Wel hebben de Geldersche oorlogen (ongeveer 1490—1543) ertoe bijgedragen, het inzicht te vestigen dat verbetering noodig werd ⁷⁾ en wij zien dan ook reeds in of kort na die jaren op vele plaatsen voorzieningen uitvoeren en zelfs enkele, geheel nieuwe, gebastionneerde versterkingen verrijzen, doch het zijn meest alle navolgingen van het buitenland: in steen gebouwde bastions met kazematten in de flanken, en de bouwmeesters zijn in hoofdzaak Italiaansche ingenieurs of architecten, waarbij zich een enkele Nederlander voegt, die de kunst in het buitenland heeft geleerd.

Ditzelfde geldt voor de *kasteelen* of *citadellen*, in het begin van den 80-jarigen oorlog

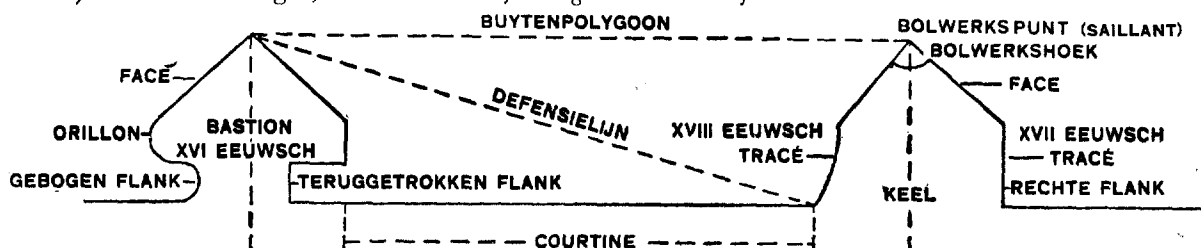
1) Albrecht Dürer, die het eerst een werk over versterkingskunst schreef: *Etliche underricht zu befestigung der Stett, Schlosz und Flecken* (Neurenberg 1527) geeft daarin voorbeelden van *basteien*: verzwaarde rondeelen, van kazematten en kanonkelders voorzien.

2) Zie de stedenplattegronden van Jacob van Deventer uit omstreeks 1560, b.v. Coevorden, Hulst, Leeuwarden, Ootmarsum, Medemblik, Goeree, enz.

3) Voor de benaming „scansen” zie Policieboek Leeuwarden 1541: „de scansen van Onser Lieuer Vrouwen ende Sinte Katerijnen poorten”, enz. (in Gedenkboek Leeuwarden 1435—1935, blz. 136, bijlage II).

4) Aarden en gemetselde rondeelen zijn ook te zien op de stedenplattegronden van Jac. van Deventer. Op een „Gezigt op Delfzijl in 1536” komen aan de Eems twee ronde, met kanonnen bezette „bolwerken” voor, waarschijnlijk van hout en grond gemaakt en door bruggen met het „Fort” verbonden.

5) Enkele benamingen, voorkomende bij een *gebastionneerd front*:

6) G. G. van der Hoeven. *Geschiedenis der Vesting Breda* (Breda 1868) blz 15 e.v.

7) F. A. J. Vermeulen. *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst* — II blz. 77 en 415.

op Alva's last te Groningen en Vlissingen gebouwd; dat te Amsterdam geprojecteerd kwam niet tot uitvoering.

In de literatuur, waaruit door ons zal worden aangehaald in deze bijdrage, treft de verwarring in benamingen.

Nog lang blijven de oude namen voor de nieuwe, gelijksoortige, werken in gebruik: *rondeel* behoudt lang dezelfde beteekenis als *bastion*⁸⁾; *bolwerk* wordt voor die beide zoozeer van elkaar verschillende constructies gebezigd; *ravelijn* en *halve maan* worden verwisseld; zelfs de *mezekouwen* uit de Middeleeuwen vinden we in de gebastioneerde vesting terug⁹⁾!

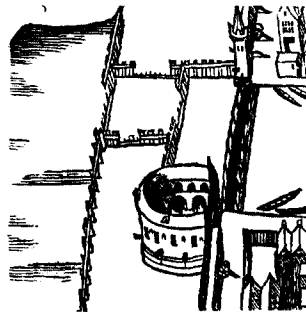
Wij hebben het daarom voor een goed begrip der materie noodzakelijk geacht, vele afbeeldingen te geven, welke de tekst dier oude schrifturen waar nodig zullen verduidelijken.

Tijdvak A zullen wij onderverdeelen in twee periodes:

I. EERSTE ITALIAANSCH E INVLOEDEN

In denzelfden tijd dat in ons land de eerste bastions verrijzen, worden — merkwaardig genoeg maar begrijpelijk — ook nog rondeelen gebouwd. Terwijl die van Elburg reeds van 1396 dateeren (vermoedelijk zijn het verlaagde torens) worden te Maastricht in 1516 de eveneens nog bestaande rondeelen „Haet en Nyd” en „De vijf koppen” opgericht, zwaarder dan de Elburgsche en van kazematten voorzien (afb. 1).

Volgens Dr. J. S. Theissen¹⁰⁾ verkreeg het Leeuwarder Blokhuis nog in 1557 een

Afb. 2. Rondeel, te Amsterdam,

naar Cornelis Anthonisz. 1544.

nieuw rondeel; de plattegrond van het Kasteel te Harlingen¹¹⁾ vertoont echter naast twee rondeelen tevens een gemetseld bastion met teruggetrokken flanken. Amsterdam, dat zich op aandrang van Keizer Maximiliaan tegen het uit Gelderland dreigende gevaar in minimum van tijd (1481—'83) ommuurd had¹²⁾, laat nog in 1535 en 1550 die ommuring verbeteren door inbouw van enkele rondeelen (afb. 2)¹³⁾. Dan bezit Utrecht echter reeds sedert 1528 een Kasteel: het beruchte Vredenburg, dat in zijn „lindebladvormige” torens¹⁴⁾ (afb. 3)

8) Zie voor Groningen, hierna blz. 5. Voorts Bor. Geleentheit van 's-Hertogenbosch (1630) blz. 40/41: „Blockhuijsen oft Rondeelen van aerde bij die van den Bosch gemaect” in 1578; Orlers Beschrijvinge der Stad Leijden (1614) blz. 33: „inden jare 1611... de Walle ende vier Bolwercken ofte Rondeelen bestedet”.

9) Nl. voor grachtsverdediging, in den vorm van zware houten kisten of zg. *koffers*.

10) Het Leeuwarder Blokhuis in de 16e eeuw. (De Vrije Fries, dl. XXI, afl. 1, 1909.)

11) Zie Gedenkboek Leeuwarden 1435—1935, blz. 110 en 133, noot 19) en De Ingenieur, 1936 No. 25.

12) J. ter Gouw. Amsterdams vergrootingen (Amsterdam 1882) blz. 18.

13) Thesauriersrekeningen Amsterdam 1535—1550. Zie ook op de kaarten van Cornelis Anthonisz van 1536 en 1544.

14) Speckle, Architectura. J. H. van Bolhuis, Proeve eener geschiedenis van het Kasteel Vredenburg. (Utrecht 1838). Kabza, Handschriftliche Pläne von Daniel Specklin (Bonn 1911). W. Graadt van Roggen, Het Vredenburg in den loop der tijden (Jaarboekje van „Oud-Utrecht”, 1932), enz.

den overgang van rondeel naar bastion als het ware demonstreert. Kort daarna (1531—'36) zijn door Graaf Hendrik III van Nassau aan zijn kasteel en stad Breda bastion-achtige „blockhuijsen gemetst”¹⁵⁾, welke door de bastions van Sammicheli te Verona, welke hij zonder twijfel kende van zijn veldtochten in Italië, kunnen zijn geïnspireerd. De bij dat kasteel aangelegde aarden bastions zijn hun tijd ongeveer 1/2 eeuw vooruit. Ook Deventer kent behalve het 1542—'46 vóór de Brinkpoort aangelegde rondeel „De Keizer” een bastion „Graaf van Buren” (1552—'58)¹⁶⁾, terwijl te Vlissingen de „Keizerspoort” in naam en tracé er nog aan herinnert dat Karel V aldaar in 1548 een gebastionneerd havenhoofd bouwen liet¹⁷⁾. Groningen's omwalling verkrijgt omstreeks 1540 een gewichtige versterking op den Zuidwesthoek: het zoogenaamde „Groote of Olde Rondeel” ook Bremerbuijk genoemd¹⁸⁾ zijnde een Italiaansch bastion! (afb. 4).

Deze eerste moderne bouwwerken zullen ongetwijfeld door den bouw van Antwerpen's nieuwe vestingwerken van 1542 zijn beïnvloed. Speckle verhaalt in zijn „Architectura von Vestungen” (1589) dat hier Italiaansche en Spaansche raadgevers den Keizer deden besluiten, op het afwijkende advies van den stadsbouwmeester niet in te gaan.

II. TOENEMENDE ITALIAANSCH INVLOED EN WISSELWERKING TUSSEN NEDERLANDERS EN ITALIANEN

Datzelfde Antwerpen blijft voor Noord-Nederland het voorbeeld als gaandeweg de Italiaansche invloed toeneemt en tevens het Oud-Italiaansche in het Nieuw-Italiaansche stelsel overgaat. Aan deze verbeteringen, vooral gekenmerkt door de toepassing van grootere bastions op kleineren onderlingen afstand hebben vermoedelijk Zuid-Nederlandsche architecten deel gehad, van wie wij hier in de eerste plaats Peter Fransz willen noemen, die reeds in 1542 te Antwerpen de fouten had aangewezen. Zijn raad is eerst later opgevolgd namelijk bij de bouw, door hem en Paciotto di Urbino, van de Antwerpsche Citadel in 1567. Twintig jaren vroeger waren het Peter Fransz en Donato de Boni die samen het Kasteel Rammekens of Zeeburg bij Vlissingen stichtten (afb. 5), dat weliswaar in den Franschen tijd belangrijk is verbouwd, maar waarvan de 2 gekazemateerde halfbastions nog duidelijk hun Italiaansche afkomst verraden¹⁹⁾. Hetzelfde is het geval met de van 1544—'54 door Willem van Noort te Utrecht aangelegde steenen bolwerken²⁰⁾, waarvan Sonnenburg en Manenburg ten deele nog bestaan (het eerstgenoemde als onderbouw van de Sterrenwacht der Rijksuniversiteit) (zie op plattegrond afb. 6). Deze bastions, klein en meerendeels stomphoekig, vertoonen nog het Oud-Italiaansche type, evenals die van de vesting Grol, in 1550 gebouwd²¹⁾ (afb. 7,

15) Van der Hoeven. t.a.p. Voor de voltooiing door René van Chalons, zie Bijlage II (brief van 17 Juli 1542).

16) Dr. M. E. Houck. Gids voor Deventer en omstreken (1901) en Wandelingen door Oud-Deventer (1909). Mr. H. Kronenberg. Deventer Topographie, blz. 16—18.

17) H. P. Winkelman. Geschiedkundige plaatsbeschrijving van Vlissingen. (1873) blz. 19.

18) Mr. J. A. Feith. Groningsche Volksalmanak 1897; Idem in Gedenkboek der Reductie van Groningen, blz. 91; Journaal Anthonis Duijk I—416 en Van Reijd, Nederlandsche Oorlogen (1650) blz. 233: „een Bolwerk met vier wel bedekte Casamatten, daer van die twee boven malkander nae de (Heere-) poort sagen”.

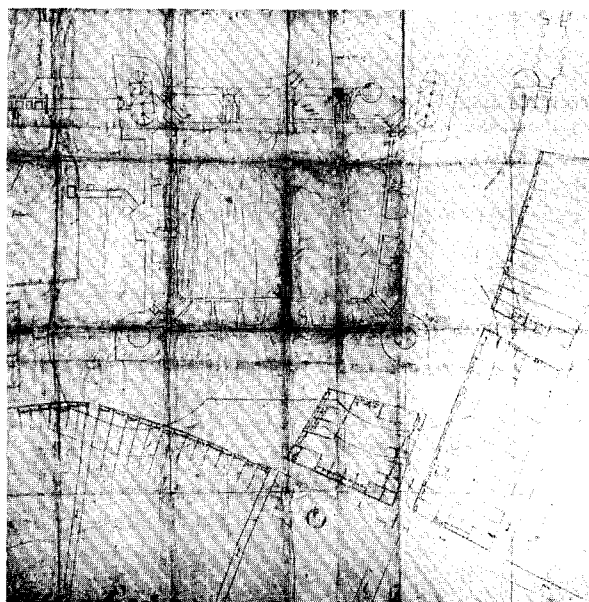
19) Vermeulen t.a.p. blz. 419 e.v. Hij beschouwt de Italianen Donato de Boni en Alessandro Pasqualini als de belangrijkste ingenieurs voor de Noordelijke Nederlanden in dien tijd en de in Italië geschoolde Nederlander Sebastiaan van Noije (1493—1557) uit Utrecht voor de Zuidelijke Nederlanden.

20) Lauts. Het Utrechtsche geslacht van Noort (Utrecht. Volksalmanak 1852) en Labouchère over den plattegrond van Utrecht in Jaarboekje van „Oud-Utrecht”, 1932, blz. 28—31.

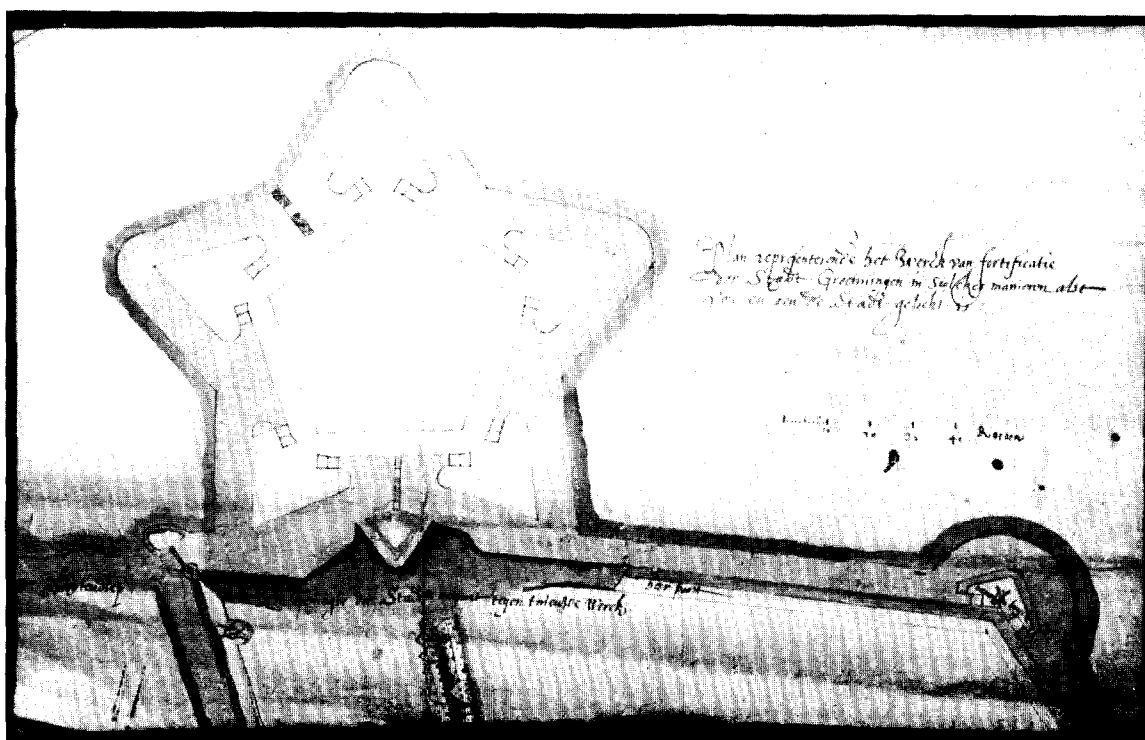
21) A. van Slichtenhorst, Geldersse geschiedenissen (Arnhem 1653) blz. 74: „in 't iaer 1550 door Keijser Karel, doen Hertogh van Gelder, met nieuwe graften en wallen opgepronkt”.

Afb. 1. Rondeelen te Maastricht.
Foto Rijksbureau voor de Monumentenzorg.

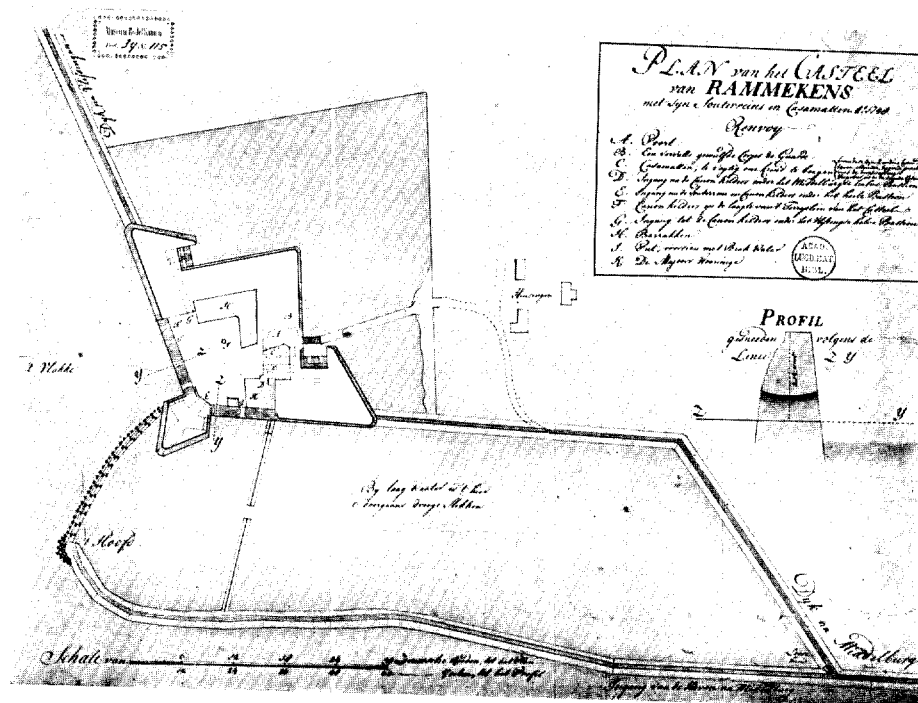

Afb. 3. Het Vredenburg te Utrecht.
Ontwerp van Rombaut Keldermans.

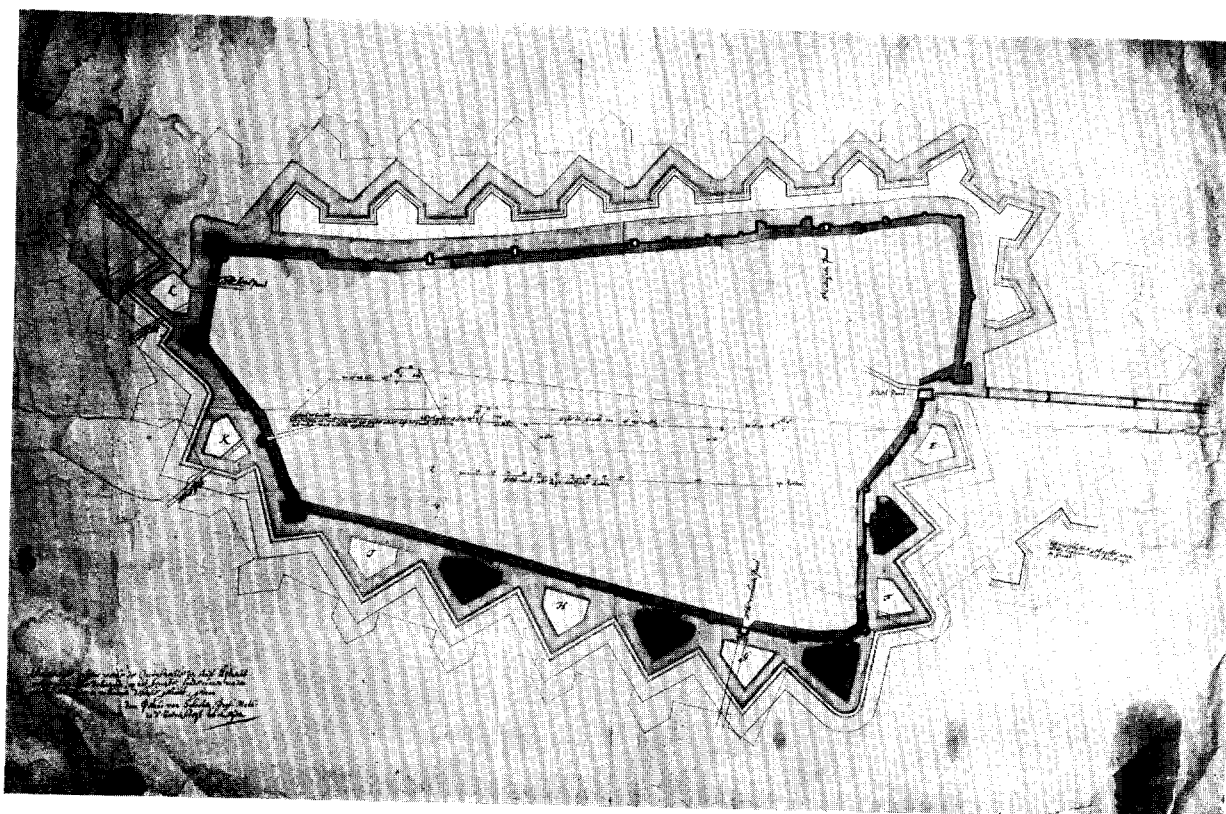

Afb. 4. Het Bastion Bremerbuyck te Groningen
(rechts aan den stadswal).

Algemeen Rijksarchief, Den Haag, no 3565-1.

Afb. 5. Het fort Rammekens, naar een geteekende plattegrond van 1748. Atlas Bodel Nyenhuis, Leiden, ptf 34 no 115. Foto W. Rameau.

Afb. 6. Utrecht. XVIde- en XVIIde-eeuwsche werken. Algemeen Rijksarchief. Den Haag, no 3517.

blz. 7). Daarentegen is het ontwerp dat van Noort in 1556 voor Delft maakte ²²⁾ (afb. 8) en niet werd uitgevoerd, daar de kostenbegroting wel zeer hoog zal zijn geweest, klaarblijkelijk Nieuw-Italiaansch (vele, grootere bastions, alle spitshoekig). Deze bastionvorm is evenzeer — in navolging van het Antwerpsche kasteel, dat als een model mocht gelden — toegepast bij de dwangburchten welke Alva liet oprichten, zooals reeds vermeld. Het Groningsche Kasteel ²³⁾ is afgebeeld op den plattegrond der stad van Braun en Hogenberg (1580), welke vermoedelijk ook tot grondslag heeft gediend voor den Plattegrond van de stad Groningen in de jaren 1568 tot 1577, voorkomende in het 1e deel van de Geschiedkundige beschrijving der Stad Groningen door Dr. E. J. Diest Lorgion (Groningen 1852). Ongeveer dezelfde vorm der bastions van dit kasteel wordt aangetroffen bij de bolwerken van den citadel, die „met zijne vuijt ende Inwendige wercken” is afgebeeld (afb. 9) op een der 2 kaarten No. 3565 in het Algemeen Rijksarchief, doch wegens zijn ligging vóór de Oostpoort der stad (afb. 4) wellicht het in 1600 op last van de Staten-Generaal gebouwde kasteel voorstelt, al teekent Hondius het in zijn nog te vermelden boek van 1624 (zie bl. 10) met Nederlandsche bastions: zonder oreillons en met rechte flanken.

Voor wat Vlissingen betreft, verwijzen wij naar de geschriften van Winkelman ²⁴⁾ en Van Grol ²⁵⁾ en voor Amsterdam naar het Instituut V van 1831 ²⁶⁾.

[B.] ONTWIKKELING DER OUD-NEDERLANDSCHE FORTIFICATIEMANIER IN DEN 80-JARIGEN OORLOG

[TIJDVAK: ONGEVEER 1570 TOT ONGEVEER 1660]

De 80-jarige oorlog, door de geschiedschrijvers van dien tijd de „Nederlandsche Oorlogen” genoemd, toont in den aanvang al de gebiedende noodzaak voor de stadsregeeringen om hare versterkingen te wijzigen naar de, toenmaals reeds bekende, nieuwe beginselen. Dan ontbreken echter twee belangrijke hulpmiddelen: tijd en geld en de onafwendbare nood scheidt uit aarden wallen en natte grachten een nationale verdedigingsmanier.

Toegepast telkens daar, waar de nood het hoogst is gestegen (Alkmaar is hiervan een prachtig voorbeeld) gaan deze, eerst maar primitieve werken, door Prins Willem I en zijn technische helpers „geordonneert”, van lieverlede over in systematische ombouwingen en

22) Memoriaelboek van Delft 1537—1574 fol. XCVI verso. Ordonnantie van 25 April 1556. (Mr. J. Soutendam in Jaarboekje Stad Delft 1863, blz. 12/13 geeft als jaartal 1557) De „caerte tot instructie dienende omme dair nae in toecomende tijden die stad te fortificeren...” berust in het Museum Prinsenhof. Zie ook J. H. van Dijk, *Bedreigd Delft* (Bijdragen Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde 1928, blz. 189).

23) Mr. J. A. Feith. *Kasteel van Alva* (Groningsche Volksalmanak 1897). Het ontwerp werd in 1568 gemaakt door den Markies Chiapin de Vitello en Don Pedro Pacièco, een Italiaan uit Savoye afkomstig. In 1569 werd met den aanleg begonnen, o.a. door den Italiaanschen ingenieur Bartholomeus... (Bor. Ve boek fol. 193 verso). In 1577 werd het Kasteel weder geslecht.

24) Winkelman, t.a.p. blz. 13.

25) H. G. van Grol, *De geschiedenis der oude havens van Vlissingen* (Vlissingen 1931) blz. 33. 6 Juni 1571 werd aan het Kasteel begonnen en 10 maanden is eraan gewerkt. Het plan werd 2 Juni te Brussel door den pensionaris van Vlissingen gezien bij den „capiteijn Bartholomei” (zie noot 23); het kasteel was toen reeds aanbesteed en zou naar het model van den citadel te Antwerpen 5 bolwerken verkrijgen. Voor de ligging zie ook: P. K. Dommissie, *De Ambachtsheerlijkheid van Oud-Vlissingen en de wording van Nieuw-Vlissingen* (Middelburg 1910) met een kaart der ontwikkeling van 1308 tot 1614.

26) Historisch bericht wegens Joost Jansz. Beeldsnijder. II. Kasteel op de Lastaasje, te Amsterdam. Beeldsnijder maakte in 1570 twee ontwerpen (in Dapper's en Commelin's Beschrijvingen afgedrukt.) Dapper meldt (blz. 46) dat het Kasteel „Monte-Albano” zou heeten, welke naam op den Montalbaanstoren is overgegaan. In 1571 zond de Stadsregeering gemachtigden naar den heer van Noircarmes te Antwerpen en het gelukte haar, na vele onderhandelingen, o.m. den bouw van het Kasteel voor twee honderdduizend gulden af te koopen. Ditzelfde bedrag gaf Amsterdam als bijdrage voor het Vlissingse Kasteel (zie Van Grol t.a.p. blz. 33, noot 1).

vernieuwingen der stadsversterkingen, meerendeels onder het beleid van Prins Maurits en Simon Stevin²⁷).

De Gouden Eeuw ziet, als Prins Frederik Hendrik den Nederlandschen Staat consolideert, de (Oud)-Nederlandsche fortificatiemanier zich verder ontwikkelen, totdat deze aan „overvolmaaktheid” tegronde gaat.

Nieuwe oorlogen doen dan weder tot ingrijpende verbeteringen besluiten.

Ook dit tijdvak willen wij duidelijkheidshalve onderverdeelen, en wel in de volgende drie perioden:

I. HET STELSEL IN WORDING

(Verbetering van bestaande steden-versterkingen)

Prins Willem I, de groote leider van den opstand tegen Spanje, hoewel meer Staatsman dan Krijgsman, is ook degene die bij de verbetering der verouderde versterkingen de leiding heeft. Meesterlijk weet hij ook op dit gebied, hem niet geheel onbekend²⁸), zijn helpers, de Ingenieurs te kiezen.

Meer dan een Mr. Leon (de Futere) die in Brabant²⁹), Noord- en Zuid-Holland en Gelderland³⁰) werkzaam was, een Marinus Kempe, die in 1581 Vlissingen versterkte en een Abr. Andriesz, die in 1583 Willemstad's wallen ontwierp, is Mr. Adr. Anthonisz (c. 1543—1620 van Alkmaar) bekend. Diens werkzaamheid, begonnen met de verbetering van de stad zijner inwoning, waar hij later burgemeester werd, dwingt bewondering af. Er is haast geen stad in Nederland³¹) of hij heeft er in deze jaren de eerste verbeteringen, en bij sommige zelfs zeer belangrijke, ontworpen en doen uitvoeren. Ook onder Prins Maurits is hij onvermoeid werkzaam, naast diens grooten raadgever Stevin, met Jacob Kemp, Schout van Gorinchem, met Johan van Rijswijk en anderen. Is Stevin de geleerde wiskunstenaar en vooruitziende technicus, wiens „gedachten de verdere ontwikkeling van het stelsel stuwen en richten”³²), Anthonisz, „de vader der Metiussen”³³) beschouwen wij als de man die de beginselen van het Nederlandsche stelsel, met een ongeëvenaarde energie en vakbekwaamheid, het eerst in practische vormen in onzen nationalen bodem vestigde en die met zijn werken en ontwerpen duidelijk aangaf hoe men overal in den lande verder moest arbeiden.

Van zijn eerste projekten van Alkmaar's bastions, blijktens zijn declaratie van 20 December 1574³⁴) hem door Charles van Boisot in April 1573 opgedragen, zijn de teekeningen helaas verdwenen, (wellicht ook verbruikt), doch het Gemeente-archief bezit een 2-tal

27) Galland, *Gesch. holländischer Baukunst in Zeitalter der Renaissance* (Frankfort a/M 1890) blz. 170. Zie over „Maurits en Stevin” ook: Dr. J. W. Wijn, *Het Krijgswezen in den tijd van Prins Maurits*. (Utrecht 1934).

28) Gachara, *Correspondance de Guillaume le Taciturne* (1847) Dl. I, blz. 65—87; brieven LXXII e.v. over fort bij Marienburg, enz. zie ook Collot d'Escury, *Holland's roem*, VIe Dl. IIe Stuk (1839) (Vestingbouw) blz. 463 en Bosscha, *Neerland's heldendaden te land*, herziene uitgave, Dl. I blz. 94, noot 1) over Charlemont en Philippeville, ontworpen en gebouwd door Donato de Boni en Seb. van Noije (Vermeulen t.a.p.).

29) Van der Hoeven, t.a.p. blz. 40.

30) Brief van den Prins Ad. 4 Juli 1578 aan zijn zwager Graaf Willem van den Bergh. (in Archief Bergh, Rijksarchief te Arnhem).

31) Vermeulen t.a.p. blz. 424 e.v. Galland t.a.p.

32) Vermeulen t.a.p. blz. 426.

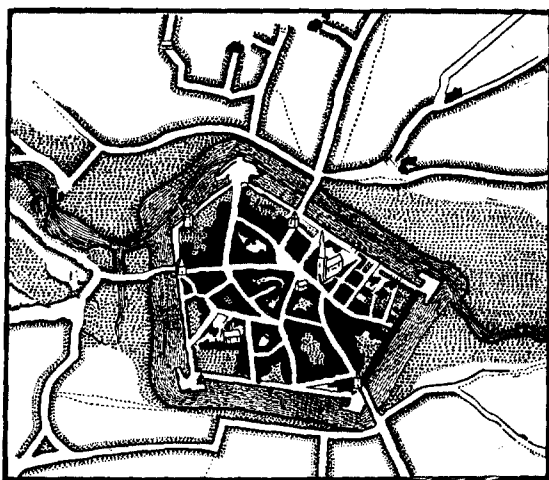
33) Zie over de zonen: Dirk-(zeevaarder en wiskundige), Adriaan-(Hoogleraar te Franeker) Antonie-(Mathematicus der Staten) en Jacob Metius (maker van verrekijkers) o.a. Van Lennep, Moll en ter Gouw, *Nederlands geschiedenis en volksleven* (Leiden 1880) 2e dl. blz. 41: VII J. ter Gouw. Metius.

34) Brieven en andere bescheiden rakende het beleg van Alkmaar in 1573, uitgegeven door Dr. J. J. de Gelder (Alkmaar 1865) Nr. 99.

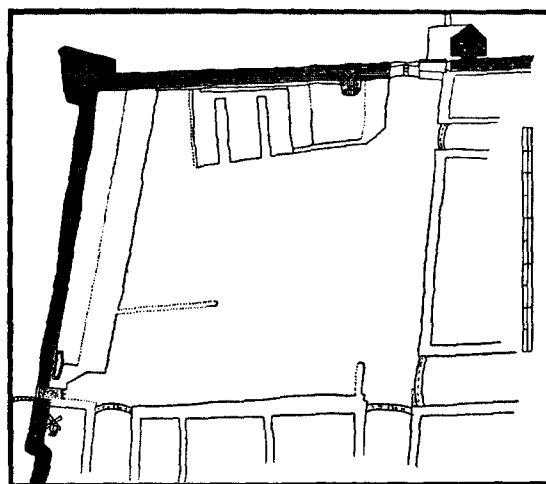
teekeningen waarvan de hierbij (afb. 10) afgedrukte betrekking heeft op de versterking van de Voormeer, na het beleg in 1575 tot stand gekomen³⁵). Van de hierop aangegeven bastions, welke nog van klein formaat en op vrij grooten afstand van elkaar gelegd zijn, bezit het eene teruggetrokken flanken of zoogenaamde „verholen strijckweringhen”, het andere gewone rechte flanken. Eerstgenoemde constructie welke ook reeds bij de bolwerken van 1573 was toegepast (zie o.a. de plattegrond der stad door Cornelis Drebbel in 1597 gegraveerd) en ook o.m. te Utrecht aan de aldaar door Anthonisz in de jaren 1577—'84 gemaakte losse bolwerken: Begijnen-bolwerk, Wolvenburg, St. Lucas, Lepelenburg en St. Marie te zien is (afb. 6) verraadt nog den Italiaanschen invloed.

Van veel eenvoudiger vorm, ja eerder primitief te noemen, zijn de werken in 1573—'74 te Delft door Marnix van St. Aldegonde bevolen, in hoofdzaak tot bescherming van de poorten (afb. 11)³⁶.

Wij zien hier overeenkomstige voorwerken als dat te Leeuwarden, vóór 1579 door den

Afb. 7. De vesting Grol naar de plattegrond van Jacob van Deventer.

Afb. 10. Versterking van de Voormeer te Alkmaar naar een teekening, Gem. Arch. aldaar.

Spaanschen Stadhouder Caspar de Robles aangelegd voor de Santa Maria poort en door Gabbema zeer sprekend: „driehoeksaan” betiteld³⁷). Terzelfdertijd dat Anthonisz de reeds genoemde bastions te Utrecht bouwt, wordt Elburg door Diederik Sonoy in 1580 vóór de 4 hoekpunten van zijn stadsmuur van aarden bastions voorzien, verbonden door een rondgaanden wal, waarin op 3 plaatsen kanonkelders worden gemetseld (afb. 12). Een groot gedeelte van deze 16e eeuwse vestingwerken, welke o.a. door F. A. Hofer en Dr. H. J. Olthuis zijn beschreven³⁸), bestaat nog en is een bezichtiging ten volle waard. Wat Harderwijk betreft verwijzen wij eveneens naar een studie van Hofer³⁹) en de daar-

35) De andere is een ontwerp met gemetselde *rondeelen*, gelijkende op die van Amsterdam (noot 13) en geteekend: „Adriaen Anthonii Alcma... Geometra facieba...”. Er staan op dit blad echter ook potloodschetsen van bastions, met teruggetrokken flanken!

36) Deze „halve manen” staan, merkwaardig genoeg, geschetst op een teekening (eveneens in het Museum Prinsenhof te Delft aanwezig), welke van Willem van Noort (1556; zie noot 22) afkomstig kan zijn geweest. Men vergelijk de schalen!

37) Gedenkboek Leeuwarden 1435—1935, blz. 114 en noot 26).

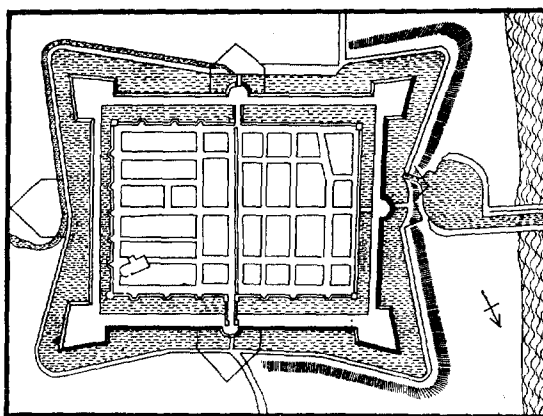
38) F. A. Hofer. De vesting Elburg (Bijdragen en mededeelingen Gelre Deel XXV — 1922). Dr. H. J. Olthuis. Elburg 1233—1933, (Gedenkboek).

39) Gelre. Bijdragen en mededeelingen XXVII—1924. Zie ook Kronijk Hist. Gen. Utrecht, 4e Jaargang 1848 blz. 137: Iets naders over Simon Stevin, Mr. Adriaan Anthonissen en den schilder Johan van Scorel.

in gereproduceerde kaart No. 3229 van het Algemeen Rijksarchief. Te Harderwijk heeft Adr. Anthonisz. gewerkt in de jaren van 1586—'97, terwijl in 1598 en '99 Stevin en David van Orliens er door de Staten van Holland worden heengezonden ter verdere verbetering.

Van Jacob Kemp, die ook te Heusden en te Zutphen werkzaam was, vermelden wij hier 2 zeer belangrijke teekeningen, beide in het Algemeen Rijksarchief aanwezig:

Ten eerste de kaart Nr. 3279 (afb. 13). Deze geeft de plattegrond van Gorkum, Kemp's woonplaats, in een stadium van overgang. Zij draagt op de achterzijde den naam „Kemp. J.” alsmede het jaartal 1592 en vertoont de vestingwerken in denzelfden vorm als de ongedateerde kaart Nr. 2454, „eene caerte van de Stadt Gorichem en het lant van Altena ende Arkel” en als de kaart Nr. 889: „Caerte ende Metinghe van sekere Gorsinghen gheleghen Oostwaerts vande Stadt van Gorinchem” naar de opmetingen in Februari 1592 door Symon Jansz en Cornelis Jansz „gheswooren Lantmeters”.

Afb. 12. Elburg naar

Caspar Merian 1659.

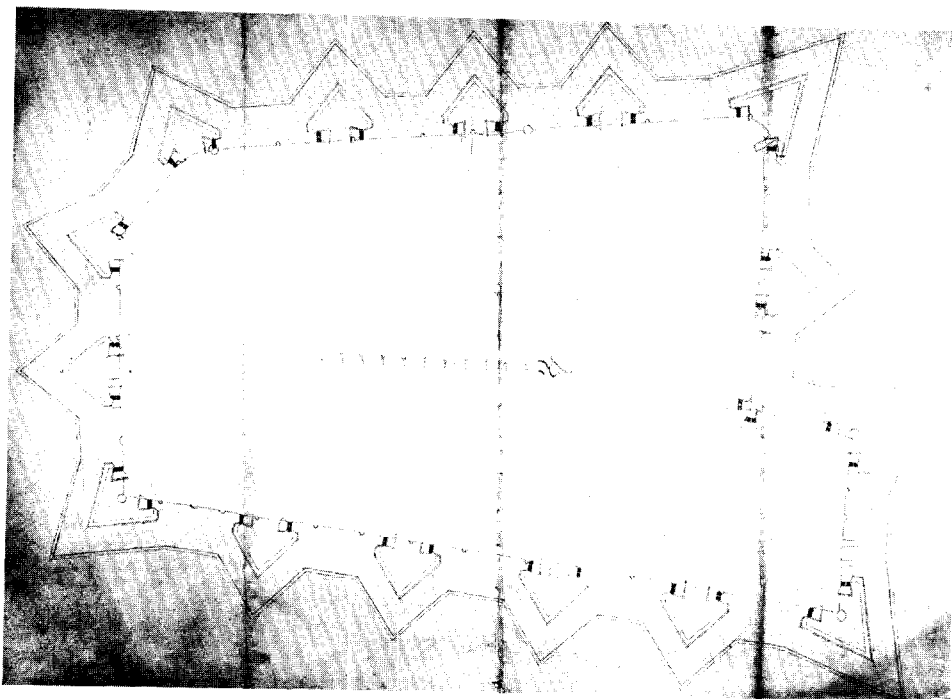
In het Oudheidkundig Jaarboek 1931 afl. 2, bladzijde 49 noemt Dr. G. C. Labouchère Kemp's teekening een plan van vóór 1578 „dat onuitgevoerd bleef.”

Blijkens het vorenstaande kan dit laatste bezwaarlijk worden volgehouden, al willen wij hiermede niet zeggen dat inderdaad nog in 1592 de vestingwerken zich in dien, meer primitieven staat hebben bevonden. Hiertoe zou het noodig zijn te weten voor welk doel de teekening van 1592 is vervaardigd en daaromtrent bezitten wij wel aanwijzingen en vermoedens, maar nog geen zekerheid.

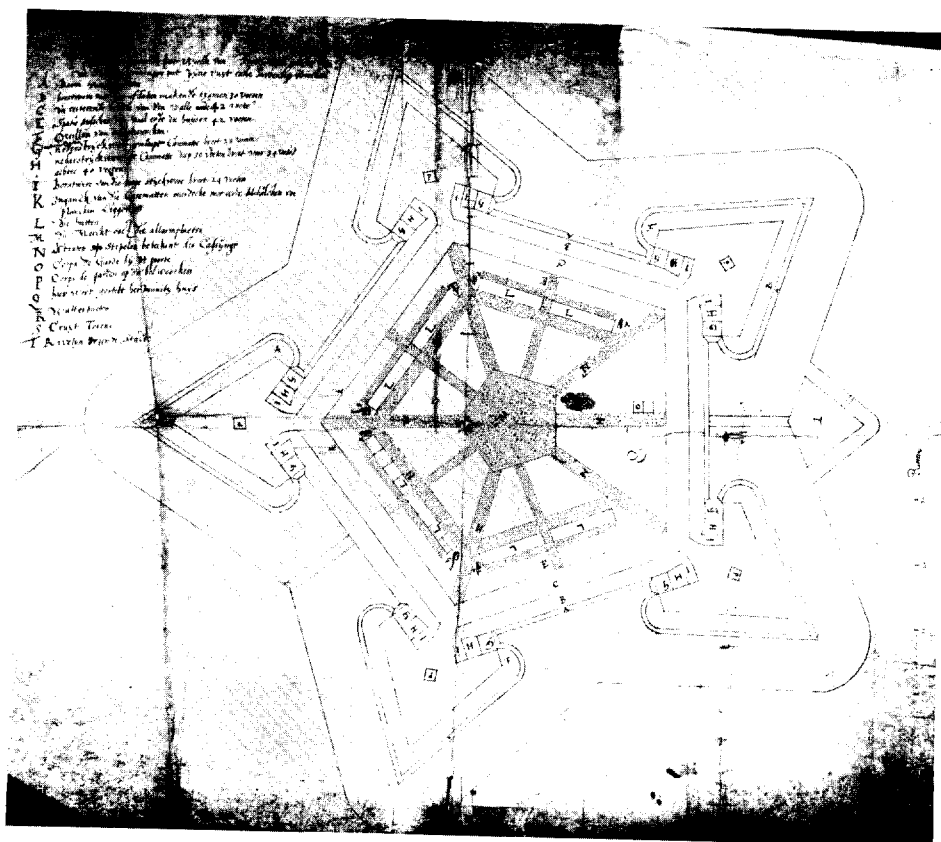
Een tweede teekening van Jacob Kemp's hand is die van Breda uit 1593 (Alg. R.A. Nr. 3145) in afbeelding 14 gereproduceerd en naar onze meening zeer belangrijk omdat hier naast een aantal oudere bolwerken, namelijk bij het Kasteel (wellicht nog die van Hendrik III van Nassau) en voor de drie stadspoorten, welke 3 bastions zeer duidelijk het Italiaansche type bezitten, ook reeds *grootere* bastions zijn aangegeven, ten deele met, ten deele zonder „verholen strijckweringhen”.

Een enkel ravelijn komt ook reeds op dit ontwerp voor en een 3-tal „platteformen” vóór of op de courtines, vermoedelijk nog van Italiaanschen oorsprong en lang daarna in gebruik gebleven⁴⁰). In verband met dit plan, waarop men het Nederlandsche systeem als het ware ziet ontstaan, verwijzen wij naar de Resolutiën der Staten Generaal 1590—1592 (uitgave Dr. N. Japikse) en wel naar die van 16 en 18 Mei en 14 December 1592, alsook

40) Deze „platte formen”, alsmede „cassematten” staan o.m. afgebeeld en omschreven in het in vele opzichten belangrijke handschrift van Fransiscus van Schooten (Senior), „Proffessor der Fortificatien en Dependende Scientien inde Universiteit tot Leijden” begonnen 25 November 1622 en aanwezig in de Universiteits-bibliotheek.

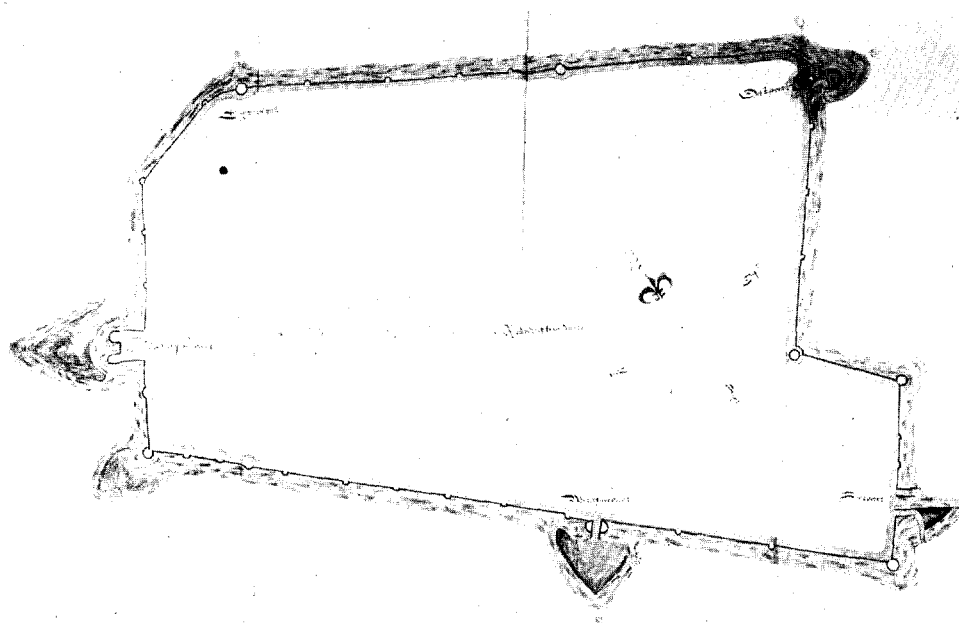

Afb. 8. Ontwerp Van Noort voor Delft.
Prinsenhof, Delft.

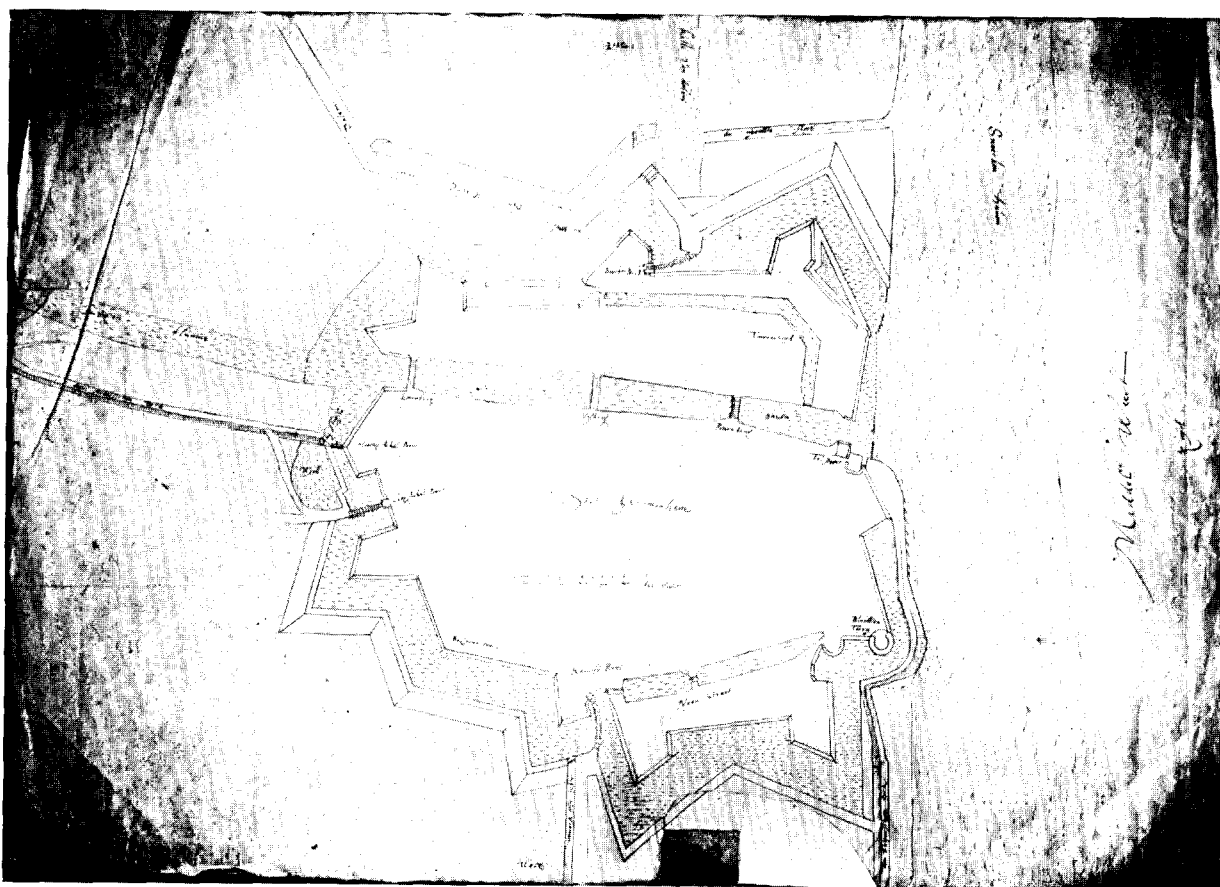

Afb. 9. Citadel van de Staten-Generaal te Groningen (naar die van Alva).
Algemeen Rijksarchief, Den Haag, no 3565—2.

Afb. 11. Poortversterkingen te Delft.
Prinsenhof, Delft.

Afb. 13. Gorkum. Teekening door J. Kemp, 1592.
Algemeen Rijksarchief, Den Haag, no 3279.

naar de geschreven Resolutiën van den Raad van State van 16 en 19 Mei 1592 en 28 Mei 1593 (fortificatiën van Breda).

Voorts raden wij aan, naast dit ontwerp te raadplegen de plattegronden der vesting vóór en nà het beleg van 1624—'25, afgebeeld in het bekende werk van Hermannus Hugo: *Obsidio Bredana* (uitg. Plantijn, Antwerpen 1629).

II. TOEPASSINGEN VAN DE FORTIFICATIEMANIER NAAR ALGEMEENE REGELEN

De *gebastionneerde regelmatige veelhoek*, in het terrein aangelegd als een „volcomen evesijdighe sterckte” (Stevin), een „reguliere versterckingh” (Marolois) of „regular-Vestung” (Freitag) is van het Oude en ook nog van het Nieuwe Nederlandsche fortificatiesysteem (Vergelijk de „Roijsale Seshoek, Sevenhoek en Achthoek” van Coehoorn) de grondslag, waarvan zoowel de theoretici als de vestingbouwers uitgaan. De kennis van eerstgenoemden is voornamelijk de mathematica, één der 3 punten, welke, zooals Daniël Speckle in zijn *Architectura* zegt, een ieder die een vesting wenscht te bouwen, goed moet weten en verstaan en wel het eerste punt; de beide andere zijn de bouwtechniek en de krijgskunst.

Die eerste factor beheerscht in het vervolg het stelsel: de meetkundige figuur wordt de grondwet, welke men bij den plattegrond (tracé of horizontalen vorm) der vesting streng volgt, althans wanneer het gaat om geheel nieuwen aanleg van vestingsteden, en van kastellen, schansen of forten, alsook om uitleg van bestaande steden. Later, bij de „volmaking” van het systeem, wordt bovendien een verdeeling toegepast in: Groot-Royal, Klein- en Middel-Royal, (Adam Freitag 1630) voor wat de hoofdafmetingen der vestingen betreft.

Vierhoeken vinden meestal alleen toepassing voor de kleinere werken, schansen en dergelijke; voor de grootere de 5- tot en met 10- à 14-hoek. Overigens gaan alle schrijvers over vestingbouw en eveneens de bouwmeesters of ingenieurs, uit van vaste voorschriften (hoewel niet alle van dezelfde!) betreffende:

- a. de lengten van de bijzondere lijnen namelijk gordijn (courtine), face, flank en keel van het bastion, waarmede dan weer samenhangen de lengten van de veelhoekszijde of binnenpolygoon, van de defensielijn en van den afstand der bolwerkpunten (de later te vermelden buitenpolygoon);
- b. de grootte der hoeken, in het bijzonder de zoogenaamde bolwerkshoek, welke niet kleiner dan 60° en niet grooter dan 90° mocht zijn.

De flanken van de bastions staan bij het Oude stelsel steeds loodrecht op de aangrenzende courtine.

Buitenwerken zijn: *ravelijnen* (tusschen elk paar bastions), *halve manen* (vóór de bolwerkspunten) en de *bedekte weg* of *contrescarp*, alles omgeven door *natte grachten*. (afb. 15).

Ook het *profiel* der fortificatiën is gereglementeerd, al wordt het voor de kleinere werken minder zwaar gemaakt dan voor de wallen van de grootere vestingen, evenals de breedte der grachten. Kenmerkend voor het Oude stelsel is de lage *onderwal* of *fausse-braye* aan den voet van den hoofdwal, ten behoeve van de grachtsbestrijking noodig, temeer daar de wallen een zoo steil mogelijk buitentalud verkrijgen. De kleinere werken bezitten uiteraard zoo'n onderwal meestal niet.

Alvorens wederom tot de beschrijving van eenige typische vestingwerken over te gaan, willen wij nog even stilstaan bij de grondleggers van het onderhavige klassieke systeem, dat tot ver buiten Nederland in Europa en daarbuiten zelfs (Ned. Oost-Indië!) door onze energieke voorvaders is uitgedragen evenals de burgerlijke bouwkunst en de handelsbelangen.

Simon Stevin (1548—1620) „*Mathematicus insignes, consiliar celsiss. Mauritii Principis Arausionensium*” zooals op zijn afbeeldsel ter Rijksuniversiteit te Leiden te lezen staat, heeft zonder twijfel aan de geesten van zijn tijd de aansporing en aanwijzingen gegeven, welke zij behoefden en hebben overgenomen en — zij het vereenvoudigd — in hun werken toegepast. Als Nederlander heeft hij (en is dit niet zijn grootste verdienste?) in de Nederlandsche taal de denkbeelden en bouwconstructies van de Italianen, zoowel als van den Duitscher Speckle, in zijn boek *Stercktenbouwingh* (1594) voor onze bodemtoestanden omgewerkt. (afb. 16) Daniël Speckle, wij weten het, heeft op zijn beurt van de Nederlanders geleerd, getuige de beschrijvingen van zijn reizen in de Nederlanden (in 't bijzonder die naar Antwerpen in 1560 en October 1577)⁴¹⁾. Zijn boek verschijnt in 1589, het jaar van zijn overlijden⁴²⁾.

Na Stevin hebben zeer velen zijner tijdgenooten de toenmalige versterkingskunst, zooals deze in het eind der 16e en het begin der 17e eeuw was geworden tot een zuiver Nederlandsche Militaire bouwkunst, beschreven. Slechts enkelen van hen willen wij — kortheidshalve — noemen.

Het eerste werk is dat van Samuel Marolois⁴³⁾, voor de eerste maal in 1615 in de Fransche taal: „*Fortification ou Architecture Militaire tant offensive que défensive*” uitgegeven bij Henricus Hondius te 's-Gravenhage en daarna nog meerdere malen, ook in het Nederlandsch en Duitsch verschenen. Het is vrij uitvoerig en niet steeds duidelijk.

Hondius zelf deed in 1624 een meer beknopt werk het licht zien: „*Korte beschrijvinge ende afbeeldinge van de generale regelen der Fortificatie .....*” waarin hij hen die „het lange schrijven beminnen” verwijst naar „'t ghene D. Speckle daer van heeft geschreven .....

als oock Errard de Barleducq⁴⁴⁾ ende S. Marelois”. Een eveneens kort geschrift is dat van den Professor in de Wiskunde te Franeker Adriaan Metius, in 1626 uitgekomen en getiteld: „*De Sterckten-Bouwinghe ofte Fortificatie*”. In dit boekje geeft de schrijver, een der zoons van Adr. Anthonisz, de constructieve beginselen aan, welke zijn vader in diens talrijke werken volgde. In het slot verwijst Metius voor verdere technische kwesties naar „Simon Stevijn, Daniël Spekele ofte andere Ervaren Schrijvers”.

Tenslotte zij nog genoemd het standaardwerk van Adam Freitag, bij Elsevier te Leiden in het Duitsch, voor het eerst in 1630, verschenen: „*Architectura militaris nova et aucta oder neue vermehrte Fortification*”. Freitag, die met Marolois langen tijd den toon aangaf, is nog uitvoeriger dan deze. Zijn beschouwingen over de bolwerkshoeken betreffen ook die van de tijdgenooten, welke hij in 4 verschillende meeningen samenvoegt; zelf geeft hij 2 „proporties”, waarvan er ééne weer van die meeningen afwijkt. Vervolgens geeft hij in beide proporties voor een 20-tal veelhoeken in Groot-Royal en in Klein-Royal, alsmede bij een buitenpolygoon van 12 verschillende afmetingen (van 75 tot 15 Rijnlandsche roeden) de hoeken en de lengten der verschillende lijnen; tezamen 420 tabellen met ongeveer 5000 getallen! Ook voor de profielen geeft hij tabellen namelijk van de 4- tot en met den 9-hoek, in 12-voetige en in 10-voetige roeden.

41) Kabza, t.a.p. (noot 14) blz. 21.

42) Na Speckle's dood bleven zijn ideeën bijna een eeuw lang in het vergeetboek. (zie Coehoorn). Van Stevin getuigde Brialmont, bekend Belgisch Genie-officier uit de 19e eeuw: „Après lui la fortification fit un pas en arrière”.

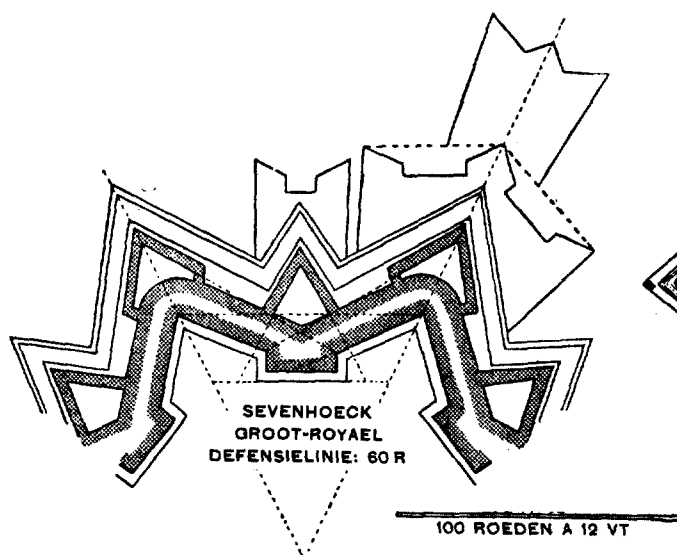
43) Zie over hem: Nieuw Ned. Biogr. Wbk. II—873 en F. A. Hofer. Het onderwijs in de versterkingskunst aan onze Hooge en Illustre Scholen (Bijdr. Vad. Gesch. en Oudheidkunde 1928) blz. 211/212.

44) Errard de Bar-le-Duc (1554—1610) „est le premier Ingénieur qui ait écrit en France sur l'Art de la fortification” (Lazard. Vauban, Paris 1934, blz. 10—12). Hij schreef in 1594, dus tegelijkertijd met Stevin en kort na Speckle.

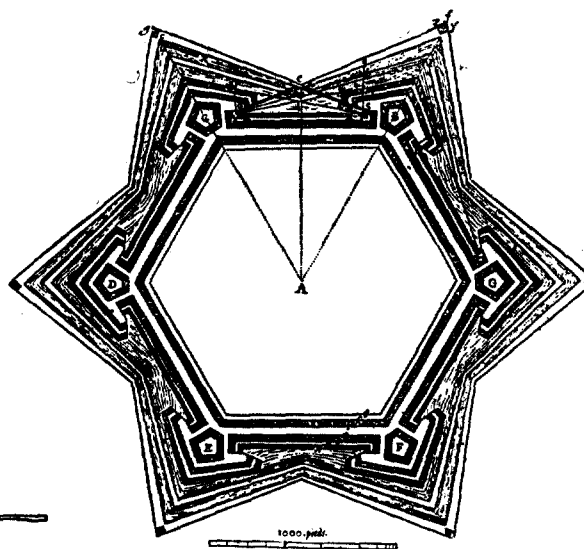
De vorengenoemde Nederlandsche schrijvers beelden, behalve Stevin en Metius, in hun werken ook vestingen af, uiteraard als model of voorbeeld; zoo vindt men bij Marolois: Coevorden, Harderwijk, het fort St. Andries en Gulik (en beleg van Oostende); bij Hondius: den Citadel van Antwerpen, het Kasteel van Coevorden, de Vesting Antwerpen, het Kasteel van Groningen en eenige belegeringen; bij Freitag: Antwerpen (met citadel), schansen bij de belegeringen van Breda (1625), Grol (1627) en 's-Hertogenbosch (1629), Heusden, Wesel en Custrin⁴⁵).

Uit het voorgaande zal gebleken zijn dat de schrijvers over vestingbouw in deze periode meestal niet steeds ook de ingenieurs zijn, die de nieuwe vestingwerken ontwerpen en op de uitvoering daarvan toezien.

Marolois kan met den bouw der vesting Coevorden welke zich reeds tusschen 1597 en 1607 afspeelde te maken hebben gehad, doch waarschijnlijk achten wij dit niet, daar

Afb. 15. Oud-Nederlandsch stelsel,
naar Marolois en Freitag

Afb. 16. Uit Stevin,
Stercktenbouwingh 1594

hij omstreeks 1572 werd geboren en voornamelijk te 's-Gravenhage werkzaam was (zie noot 43)⁴⁶).

Van Stevin is ons alleen bekend dat hij adviezen gaf over de vestingwerken van Harderwijk, (zie blz. 8) en Vlissingen (1609). Toch zullen bij voortgezette vorsching in de archieven wel meer gegevens omtrent zijn aandeel in vestingaanleg aan het licht komen.

Reguliere fortificatiën. Als enkele voorbeelden hiervan vermelden wij:

1e. Willemstad. De in afb. 17 gegeven „Grontcaarte ..... gedaen deur Commissie vanden tresaurier van zijnder Genaden Graeff Mauritz van Nassauwen Bij mijn Symon Damass van dueren gesworen lant-meter, actum den 6 Januarie 1586 stilo novo”, berust in het Rijksarchiefdepôt te 's-Hertogenbosch. De Rijksarchivaris Mr. J. P. W. A. Smit acht

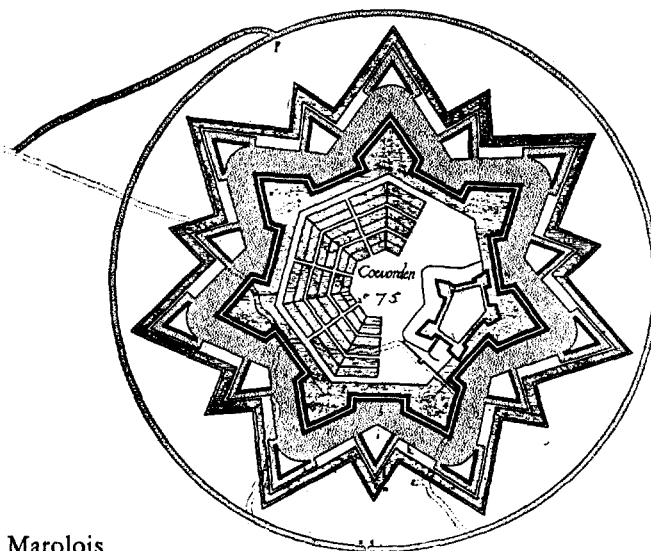
45) Over Freitag zie Hofer t.a.p. (Het onderwijs in de versterkingskunst, enz.) blz. 221. Hij nam deel aan de belegeringen van 's-Hertogenbosch en Maastricht door Frederik Hendrik.

46) C. H. Peters in De Nederlandsche stedenbouw, blz. 213, vermoedt dat het ontwerp voor „den herbouw van Coevorden” afkomstig is van den Ingenieur Johan Rijswijk, die in 1600 den Citadel bij de Stad Groningen aanlegde op last der Staten-Generaal en (volgens Peters) van denzelfden vorm als Coevorden.

haar origineel en authentiek. De namen der bolwerken zijn, Westwaarts omgaande: Havenbolwerk, Molenbolwerk, Westbolwerk, Suijtwestbolwerk, Suijtbolwerk, Walleravensbolwerk, (landtpoort), Oostbolwerk, Cattenberch, (Sluijs), Kijckuijt.

Volgens G. C. A. Juten in de aflevering van Augustus 1935 (no. 2) van dit jaarboek, is de vesting in 1583 gebouwd door den ingenieur Abraham Andriessen en zijn de 2 buitendijksche bastions voltooid onder toezicht van Prins Maurits. Aannemende dat met die 2 bastions niet zullen bedoeld zijn het Havenbollewerck en het eveneens kleine „Kijckuijt”-bolwerk, op de kaart van 1586 voorkomende respectievelijk ten Westen en ten Oosten van de haven, doch de onder andere op de plattegrond in Blaeu's Stedenboek te vinden groote bastions (thans bekend als de nos. I, Gelderland en VII, Groningen) dan moeten die dus na 1586 zijn aangelegd.

Het komt ons voor, dat in deze voltooiing Adr. Anthonisz den Prins en de Staten van raad zal hebben gediend. Immers reeds bij Resolutie der Staten van Holland van 30 Novem-

Afb. 18. Coevorden, uit Marolois,

Stercktenbouwingh 1615.

ber 1584 wordt „geordonneert te schrijven aan den superintendent van de Fortificatiën Adr. Anthonisz” dat hij behalve Woudrichem en „de gelegenheid van den Forte op den Ruijgenhil”, ook Willemstad zal gaan bezichtigen, en de Staten daarvan rapport zal doen. Voorts wordt op 28 April 1585 door de Staten Generaal, beschikkende op een request van Willemstad, onder meer bepaald dat „de versterkingswerken na bestek (dat is naar het ontwerp) van Mr. Adriaen Anthoenisz, ingenieur, in het openbaar zouden aanbesteed worden”⁴⁷⁾.

Wellicht heeft de kaart van Symon Damass van Dueren moeten dienen om Maurits' Thesaurier, Jasper van Kinschot, den juisten stand der werken te verschaffen ten behoeve van zijn bemoeiingen met de voltooiing der vesting⁴⁸⁾.

2. Coevorden. (afb. 18) Reeds in 1580 (dus spoedig na het tot stand komen van de Unie van Utrecht, was men begonnen dit voor de Nederlandsche provinciën zoo belangrijke punt te versterken en werd de vesting door Adr. Anthonisz met zeven bastions afgesto-

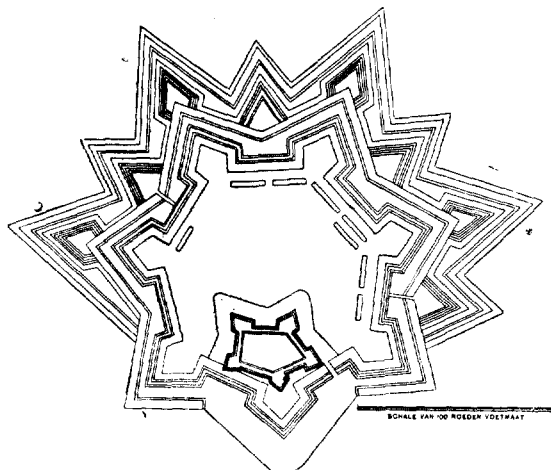
47) Resolutiën St. Gen. dl. V, blz. 631.

48) Zie o.a. de Resolutiën Staten van Holland van 1 Mei en 24 Juni 1585 en 17 en 18 Maart 1586; in de eerste worden Nicolaas Pijl en Jasper van Kinschot genoemd als de „Gecommitteerden tot eindelijkke opmakinge van de Fortificatie van Willemstad”.

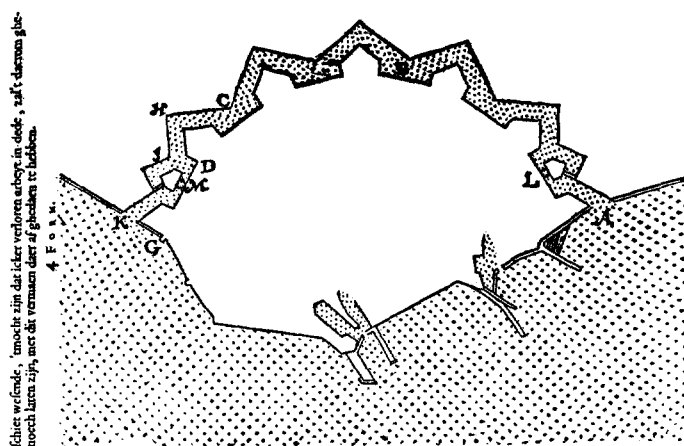
ken⁴⁹), doch gebrek aan geld (wellicht ook de gevolgen van Rennenberg's verraad) liet het werk onvoltooid. Eerst na de reductie van Groningen in 1594 kon omstreeks 1597 „dat groote en heerlicke werck van de Fortificatie der Stadt en des Casteels tot Coevorden, met eene groote ijver en onkosten aengevangen en opgemaect (worden); en 't gene daer aen noch manqueerde, is Anno 1607 volkomen voltrocken. En dit werck heeft niemant meer bijvert als zijn Genade Graef Wilhelm Ludwich van Nassau”⁵⁰).

Marolois stelt den klassieken plattegrond in zijn boek ten voorbeeld als zijnde „wel 't vermaerste regulier, ende Royaelste van geheel Nederlant”.

Minder bekend, maar in vele opzichten erop gelijkend, is de helaas ongedateerde teekening, welke wij aantreffen als No. 349 in het Provinciaal Museum van Oudheden en Geschiedkundige Voorwerpen te Assen en waarvan Dr. A. E. van Giffen zoo vriendelijk was, ons een copie te verschaffen (afb. 19). Klaarblijkelijk is het een vóór-ontwerp, aangezien

Afb. 19. Coevorden, ontwerp-teekening, Assen, Provinciaal Museum.

Afb. 20. Vlissingen, uit Stevin's Nieuwe Maniere van Sterctebou door Spilsluysen, 1617.

de bedekte weg vóór de 3 bastions van den hoofdwal aan de zijde van het Kasteel ontbreekt. Deze „contrescarp” is op het plan bij Marolois wel aanwezig en ook inderdaad gemaakt.

Stadsuitbreidingen. Vlissingen. Afb. 20 is met den daarbij staanden tekst, afkomstig uit Stevin's „Nieuwe Maniere van Sterctebou door Spilsluysen” (Rotterdam 1617) een werk dat zoowel uit vesting- als uit waterbouwkundig oogpunt belangrijk is. Zij betreft een voorstel tot verbetering, door den bouw van sluisen met voorgelegen ravelijnen, in „de nieuwe wercken van wallen en grachten die men te Vlissinghe gemaect heeft”, namelijk den uitleg der stad in verband met de uitbreiding van de havens en aanbesteed op 19 Juni 1609⁵¹). Het Gemeente-Archief bevat gegevens nopens Stevin's aanwezigheid te Vlissingen eenige maanden achtereen tusschen de jaren 1609 en 1613, zoodat het niet onwaarschijnlijk is dat hij de ontwerper is geweest van dien vestinguitleg, welke spreekt door de zuiverheid van conceptie.

De Gemeente-Archivaris van Vlissingen H. G. van Grol noemt in noot 1) op bladzijde 161 van zijn werk: Het beheer van het Zeeuwsche Zeewezen 1577—1587 (Vlissingen 1936), Stevin als dengene die de stad in 1609 versterkte. Toch is zijn hier afgebeeld water-

49) Bosscha t.a.p. I. 187 en Piccardt, Chronijk der Lantschap Drenth (1659) blz. 225.

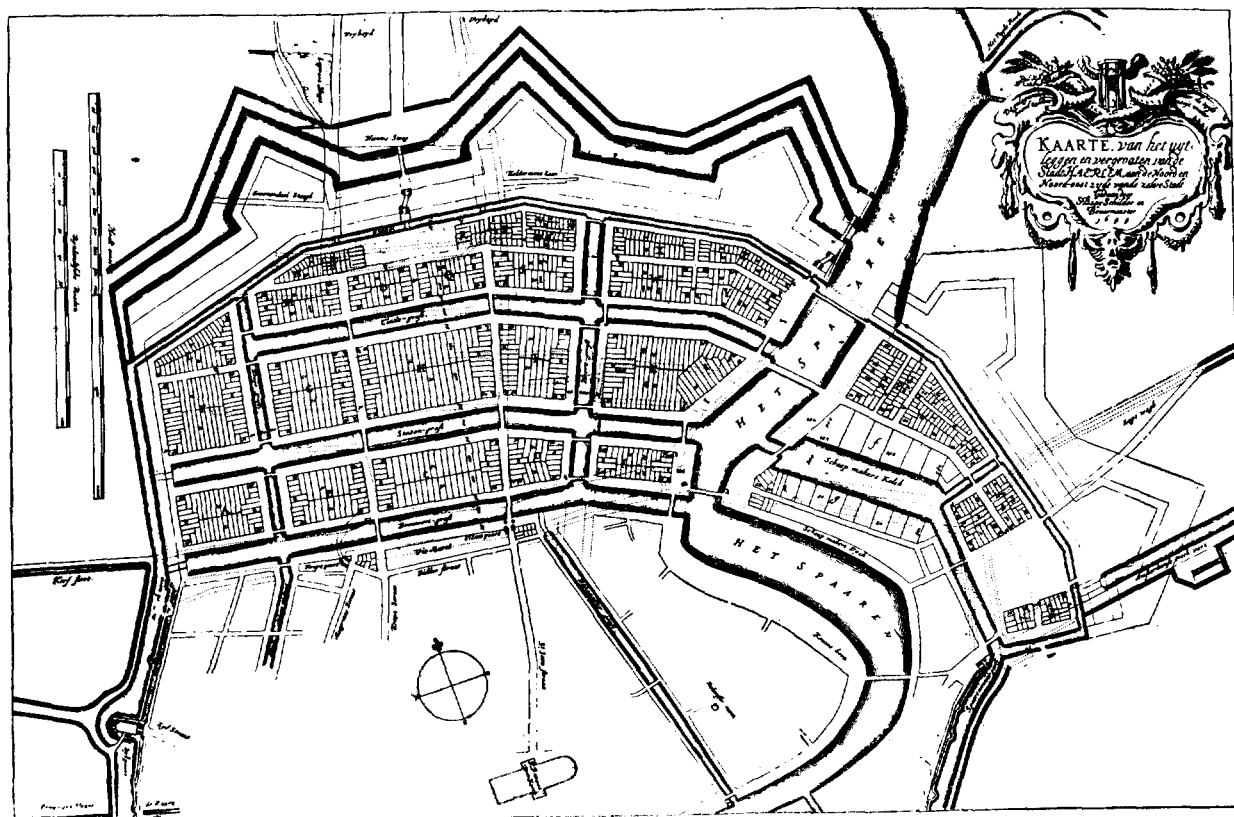
50) Piccardt t.a.p. blz. 297.

51) Inventaris (door C. de Waard) van kaarten en teekeningen, aanwezig in het Rijksarchief van Zeeland te Middelburg; No. 406. De teekening is afgedrukt bij Winkelman.

bouwkundig verbeteringsontwerp als zoodanig niet tot uitvoering gekomen en de sceptische woorden in den tekst: „'t mocht zijn dat icker verloren arbeit in dede" duiden er op dat hij zelf aan de kans op verwezenlijking twijfelde.

Van grootere uitgebreidheid zijn in dit tijdvak de uitleggingen van Groningen (1607—1624) en Amsterdam (1612)⁵²⁾ en het plan van 1614 voor een omwalling van 's-Gravenhage⁵³⁾.

Die van Haarlem (plan uit 1644) (afb. 21) is vooral bekend door het geschrift van

Afb. 21. Ontwerp voor de vergrooting van Haarlem door S. de Bray 1644.

Salomon de Bray: *Bedenckingen over het Uijtleggen en Vergrooten der Stadt Haarlem* (Haarlem 1661)⁵⁴⁾.

Voor Hulst, Zaltbommel (afb. 22) en Gorinchem verwijzen wij naar de deskundige beschrijvingen in dit Jaarboek van Drs. F. A. J. Vermeulen en Dr. Labouchère. Voor de ontwikkeling van Leeuwarden's vestingwerken naar de bijdrage: „Bij Leeuwarden's vestingplan" van schrijver dezès in het Gedenkboek Leeuwarden 1435—1935.

Het zou ons te ver voeren hier alles te vermelden; het onderling vergelijken van de plattegronden van Jacob van Deventer (1560) of Braun en Hogenberg (1580) met die

52) De groote plattegrond van 1597 (Pieter Bast) geeft Amsterdam's vestingwerken vóór die vergrooting (zie *Amstelodamum* 16e Jaarboek 1918). Zie voorts de Historische plattegronden van Groningen en Amsterdam bij Peters t.a.p. Afb. Nos. 40 en 41.

53) Dr. W. Moll in *Jaarboek van Die Haghe*, 1932, blz. 28.

54) Zie hiervoor ook: Ir. L. C. Dumont, *Een uitbreidingsplan van Haarlem uit vroegeren tijd*. (Publieke Werken Februari 1932) en C. J. Gonnet, *De Wallen en Poorten van Haarlem* (1881) blz. 59/60.

in de Steden-boeken van Boxhorn (1637) en Blaeu (1648) geeft een goeden indruk van den reusachtigen arbeid, in dat tijdsverloop van nog geen eeuw verricht.

Wij willen tot slot nog even stilstaan bij een zeer merkwaardige vesting in West-Zeeuwsch-Vlaanderen; Retranchement of Cassandria.

Deze versterking, in 1604, nadat Prins Maurits 19 Augustus van dat jaar Sluis had ingenomen ⁵⁵⁾ opgeworpen tot versterking van den mond van het Zwin en ter beveiliging van het land van Kadzand, bestond in hoofdzaak uit een linie of retranchement met 3

Afb. 22. Zaltbommel naar de Stedenatlas van Blaeu, 1648.

bastions en 2 vierhoekige forten of schansen aan weerszijden namelijk het fort Oranje aan de Noord- en het fort Nassau aan de Zuidzijde. Hiervan is de eerstgenoemde schans omstreeks 1682 weggespoeld, doch het retranchement en de schans Nassau zijn nog in bijna ongerepten staat aanwezig. Op de luchtfoto (afb. 23) vertoont zich duidelijk het Oud-Nederlandsche tracé, met zijn mathematische zuiverheid van lijn, doch ook met zijn feilen (te nauwe bastionskelen en onvoldoende bestrijking van de bastionsfacen uit de loodrechte flanken). Hier in dezen uithoek van Nederland is een van de zeer weinige overblijfselen van dat stelsel te bewonderen, omgeven door een dorpje, dat door zijn primitieve bebouwing den bezoeker in een ver verleden terugverplaatst.

55) Van der Aa, Aardrijkskundig Woordenboek en Bosscha t.a.p. I—313/314.

III. VERDERE UITBOUW DER VESTINGEN ONDER DEN INVLOED DER BELEGERINGEN

Over den uitbouw der vestingen als gevolg van de belegeringen in dezen tijd zullen wij kort zijn. *Hoornwerken* (Opera Cornuta) worden veelal ook blijvend, voor zwakke plaatsen der vesting gelegd (afb. 24: Maastricht); volgens Marolois echter alleen vóór de courtines om vanuit de nevenliggende bastions behoorlijk bestreken te kunnen worden, dus nimmer vóór de bastionspunten. Hij kent ze, wegens de groote bezetting welke zij vereischen, voorts alleen „profijt” toe „wanneer deselve in seer vorderlijke plaetsen ende van verweringe ghemaect worden alwaer men gheen ghebreck en heeft van Krijchs-volck, vivres, of amonitien van oorloghe”⁵⁶).

Om een breeder terrein vóór de vesting te kunnen verdedigen, dan wel een „heerschende hooghte” of ander belangrijk punt, legde men *Kroonwerken* (opera coronata) aan, waarvan de naam reeds den vorm aanduidt (afb. 15). Marolois geeft hiervan nog geen beschrijving; op afbeeldingen van het beleg van Bergen op Zoom in 1622 zijn ze evenmin te zien. Vermoedelijk zijn ze in Nederland het eerst toegepast bij het beleg van Breda door Spinola in 1624/25. Freitag beschrijft ze uitvoerig in zijn boek van 1630, alsook het gebruik dat men er te Breda van had gemaakt⁵⁷).

Hoewel Coehoorn al deze voorwerken verwerpt als „onnutte meubelen”⁵⁸), komen ze toch zelfs nog in later tijd, ook in het buitenland vrij veel voor. (Vauban; bergvestingen.)⁵⁹).

VERBETERINGEN IN DE 2e HELFT DER 17e EN IN DE 18e EEUW

[C.] NIEUW-NEDERLANDSCHE VESTINGBOUW; OPKOMST VAN HET GETENAILLEERDE STELSEL

[TIJDVAK: TWEEDE HELFT DER XVII^{DE} EEUW EN XVIII^{DE} EEUW]

Het Nieuw-Nederlandsche stelsel ontstaat, wat de grondbeginselen van het *tracé* (den horizontalen vorm) betreft, evenals het Oud-Nederlandsche, uit het buitenlandsche voorbeeld⁶⁰).

Toch hebben ook hierin Nederlanders een belangrijk aandeel geleverd en — evenals een eeuw tevoren was geschied — nationale kunstwerken weten te scheppen. Helaas is ook van hun arbeid zeer weinig meer over en moeten wij wel met de afbeeldingen van die geniale scheppingen genoegen nemen⁶¹), wijl nog slechts fragmenten zijn blijven bestaan en dan nog meestal in verwaarloosden toestand.

56) Marolois. *Sterckten-bouwingh* (1627) blz. 36.

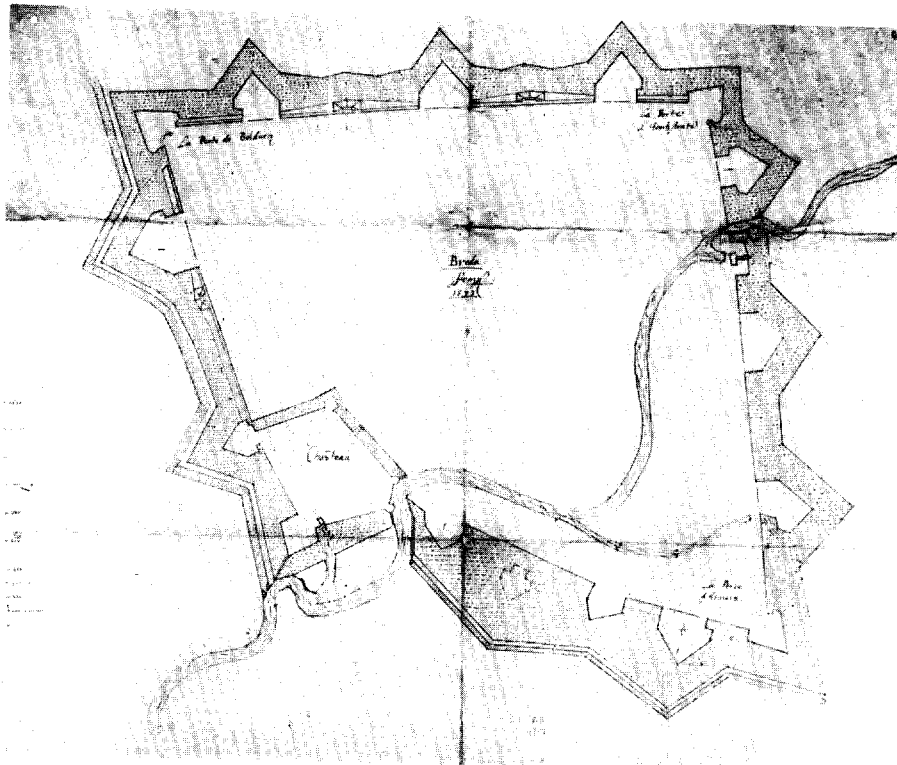
57) Freitag. *Architectura* (2e druk 1642) blz. 98/99 en van der Hoeven t.a.p. 117/118. De kroonwerken waren veelal *veldwerken*; niet-permanent aangelegd, werden ze na een beleg dikwijls weder geslecht.

58) Coehoorn. 2e blz. van de Voorreden tot zijn *Nieuwe Vestingbouw*.

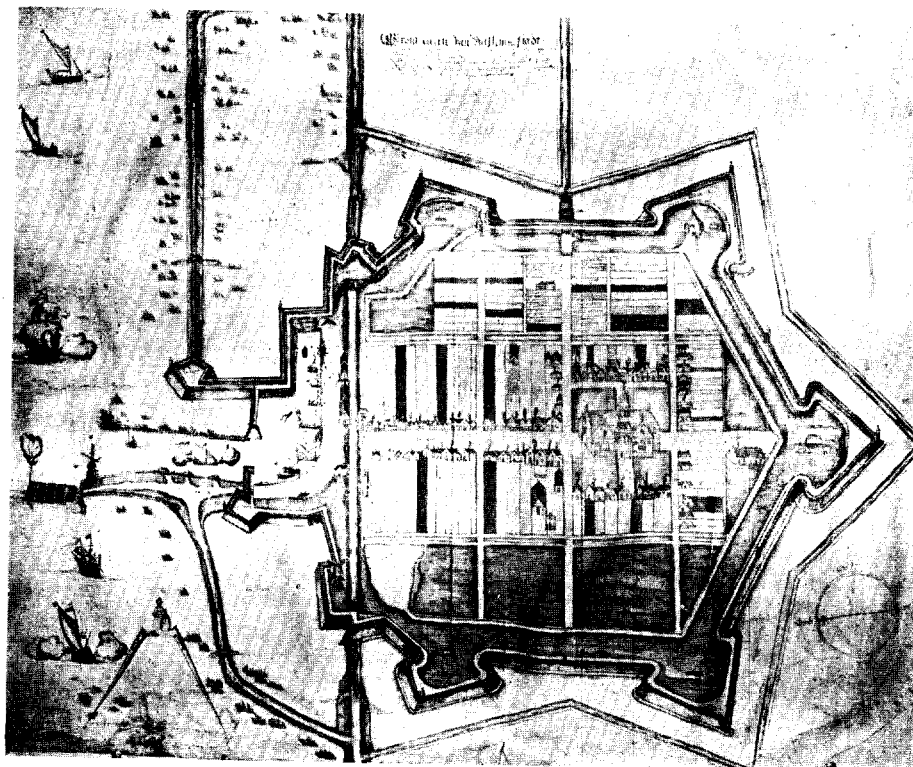
59) Een nog in Nederland overgebleven kroonwerk is dat te Klundert, destijds aangelegd aan den overkant van de aldaar thans geheel verlande Roodevaart en waarvóór bovendien een hoornwerk lag. Dit laatste is in 1673 geslecht (Sijpestein en de Bordes; De verdediging van Nederland in 1672—1673, 's-Gravenhage 1850, II. blz. 182 noot 1). Zie voor het kroonwerk, „t Fort Suijkerberg” genaamd, met bedekten weg en vestingbeer, de kaart No. 1769 in het Algemeen Rijksarchief (indijking van 1768).

60) Voornamelijk Pagan, die de constructie op den *buitenpolygoon* invoerde en zijn flanken loodrecht op de defensielijnen stelde (evenals Speckle), overigens veel, ook nog de hoornwerken, van Marolois en Freitag overnam. Dat Ruse zijn systeem van Pagan zou hebben overgenomen, is niet bewezen. Wel vindt men veel van Pagan bij Vauban (1633—1707) terug. (Zie Lazard, t.a.p. blz. 20).

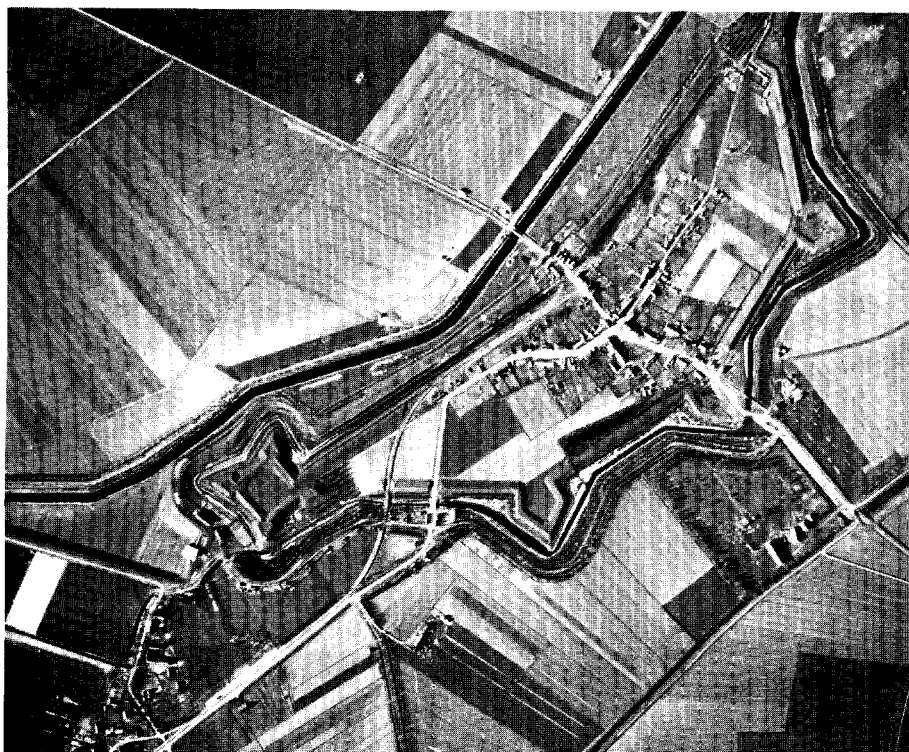
61) Galland, t.a.p. Vorwort: „Dem Verfasser ergab sich die mühselige Arbeit, aus der umfangreichen topographischen Litteratur des 17. und 18. Jahrhunderts, aus den Sammlungen der Museen, Bibliotheken und

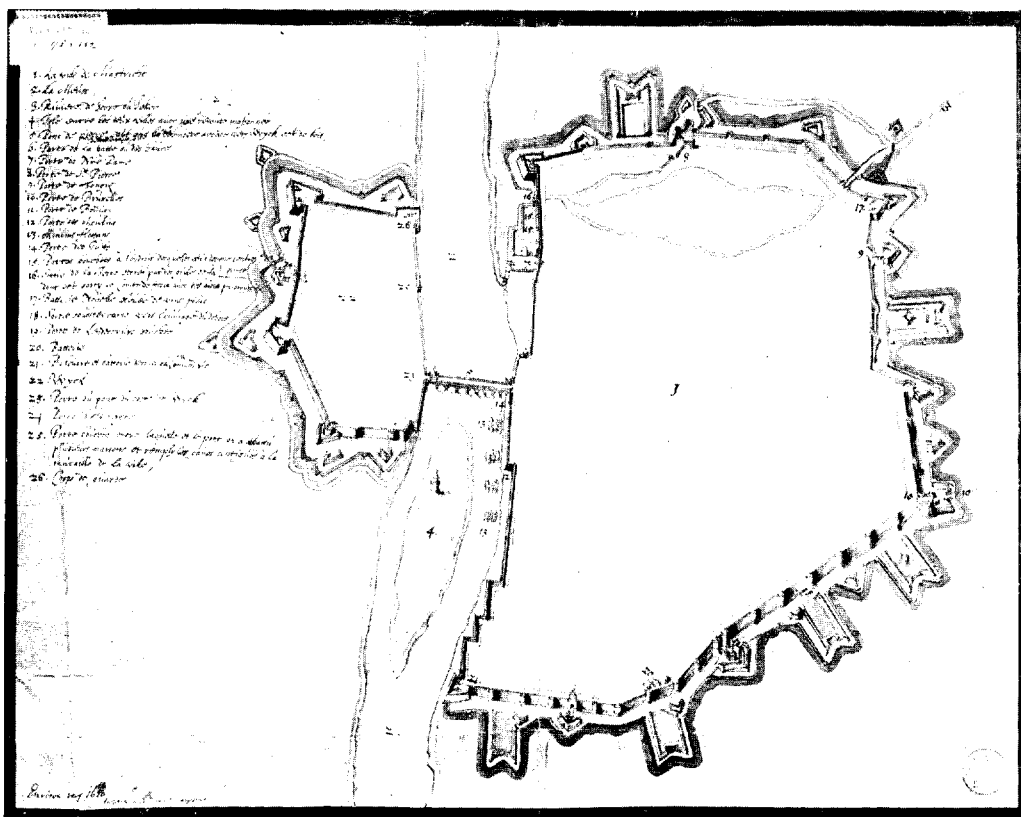
Afb. 14. Breda. Teekening door J. Kemp, 1593.
Algemeen Rijksarchief, Den Haag, no 3145.

Afb. 17. Willemstad (1586).
Rijksarchief 's Hertogenbosch.

Afb. 23. Retranchement (1604). Foto Militaire Luchtvaart-Afdeeling.

Afb. 24. Hoornwerken te Maastricht.
Atlas Bodel Nyenhuis, Leiden, ptf 48 no 152. Foto W. Rameau.
Cliché Rijksbureau voor de Monumentenzorg.

Voor een goede waardeering echter van hetgeen onze Voorvadersen op dit gebied hebben gewrocht, moet naast de bezichtiging van het fragment de afbeelding van het volledige vestingwerk worden beschouwd.

Een nieuwe oorlog te land is noodig vóór ook, met betrekking tot de in wezen verouderde fortificatiën „de periculen seer claer voor oogten comen”⁶²).

In 1672 is echter voor omvangrijke verbeteringen al evenmin tijd aanwezig als een eeuw tevoren. Bovendien hebben dan de nieuwe inzichten in ons land nog niet voldoende doorgewerkt en slechts enkele vooruitziende ingenieurs hebben verbeterde tracé's ontworpen, van wie Henrick Ruse ze nog maar alleen in het buitenland in praktijk heeft kunnen brengen, terwijl Hugo Ruijsch, naar Ruse's trant, in een projekt voor den uitleg der stad Utrecht reeds iets van de moderne beginselen heeft neergelegd.

De herhaalde oorlogen, waarin Nederland door de Europeesche politiek van den Stadhouder-Koning in het einde der 17e en het begin der 18e eeuw mede betrokken wordt, doen — zoowel wat den vestingbouw als de belegering en verdediging van vestingen betreft — Menno van Coehoorn's ster opgaan en naast hem schitteren vele zijner medewerkers.

Het stelsel van landsverdediging door middel van vestingen in verband met *versterkte inundatie-liniën* of „*frontieren*”, reeds door Prins Frederik Hendrik met succes in toepassing gebracht⁶³), stijgt thans tot een hoogte als nog nimmer is aanschouwd. De voltooiing is echter nooit geheel tot stand gekomen: de langdurige vredesperiode welke het oorlogsgewoel in 1713 volgde, is hieraan schuld geweest. Ook na de onrustige jaren 1747 en 1748 treedt weder een inzinking op, welke in hoofdzaak alleen door de activiteit van een Carel Dumoulin, die de vesting Maastricht aanmerkelijk verbetert, is onderbroken. Hier en bij eenige andere vestingen ziet men de eerste fundamentele afwijkingen ontstaan van het klassiek geworden gebastionneerde systeem, in de *getenailleerde* fronten en liniën, waarvan de beginselen, hoewel ook in Coehoorn's geschriften te vinden, meer in het bijzonder te danken zijn aan den Nederlandschen ingenieur Landsberg die in 1733 uit den dienst der Republiek naar dien van den Keurvorst van Saxon overging.

Wij zullen ook dit Tijdvak in perioden onderverdeelen, n.l.:

I. OVERGANG VAN OUD- NAAR NIEUW-NEDERLANDSCH STELSEL

Het met Hollandsche koppigheid vasthouden aan het Oude systeem wordt door Menno, baron van Coehoorn (1641—1704) in de Voorreden van zijn „Nieuwe Vestingbouw op een natte of lage horisont” (Leeuwarden 1685; 2e druk 1702) gehekeld. Hij wijst erop dat de nieuw-opgekomen Fransche methode, die hij de beste acht (vermoedelijk zijn Vauban's beginselen bedoeld) reeds door Speckle ongeveer op dezelfde wijze in 1589 „aan den dag gebracht” is en spreekt dan zijn verwondering uit „datmen in een gehele Eeuwe de Vestingbouw so weinig verbetert heeft”. Naast Speckle had hij Stevin kunnen noemen, Speckle's navolger en evenmin als deze door zijn tijdgenooten begrepen, al hebben zij dan ook wel het wiskundige systeem, door hem aanbevolen, in hoofdtrekken aanvaard.

Menno van Coehoorn is nochtans niet de eerste geweest, die in Nederland pogingen tot verbetering in het werk stelde. In 1654 reeds trachtte Hendrick Ruse, „Ingenieur en

„Archive ein Rekonstruktion längst zu Grunde gegangener Schöpfungen zum erstenmale zu versuchen. Dasz hierbei „auch der ehemalige städtische Festungsbau Beachtung fand, wird keinen überraschen, der den Kriegerischen „Geist der alten Oranierzeit zu würdigen weisz.”

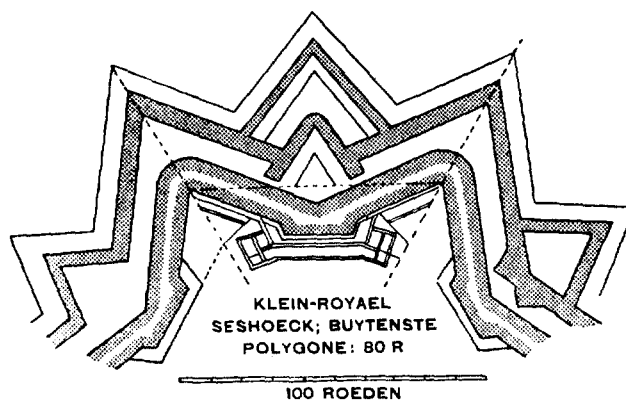
62) Van Sijpesteijn en de Bordes t.a.p. (noot 59) I blz. 18/19 en noot 4) (brief van Johan de Witt d.d. 30 October 1670 aan Pieter de Groot).

63) J. P. de Bordes, De verdediging van Nederland in 1629 (Utrecht 1856).

Capitein over een Compagnie voetknechten der stad Amsterdam" met zijn boek „Versterckte Vesting" den nieuwen koers aan te geven (zie afb. 25), in Frankrijk reeds in 1645 door Blaise François, Comte de Pagan, den bekenden voorganger van Vauban, beschreven, maar hij vond geen gehoor in eigen land en ging spoedig daarop in dienst van buitenlandse vorsten, op aanbeveling van Johan Maurits van Nassau, toen stadhouder van Kleef. Van de in de jaren 1657—1667 door hem te Calcar gebouwde Citadel geven wij in afb. 26 de plattegrond. Het beloop van dit, omstreeks 1680 wederom geslechte vestingwerk is ter plaatse nog goed te herkennen. Omstreeks 1660 in dienst van den koning van Denemarken getreden, werd Ruse daar te lande als zeer verdienstelijk vestingbouwkundige gehuldigd, in den adelstand verheven (als Baron Rusenstein) en eindelijk luitenant-generaal.

In de Nederlandsche Republiek, waar men toen trouwens van den vrede te land genoot, was de vestingbouw blijkbaar nog te veel in zijn dogma's verstarde om nieuwe wegen in te slaan.

Amsterdam's vroede vaders, juist doende om hun stad met een 14-tal nieuwe bolwerken te voltooien, wilden of durfden de „moderne" methoden van hun ingenieur niet

Afb. 25. Henrick Ruse,

Versterckte Vesting, 1654.

aan (wellicht ook vreesden zij schade voor het aspect van den complete vestinggordel of hebben zij het sterkere, maar ook duurere systeem in hun gemakkelijk te inundeeren terreinen niet noodzakelijk geacht), hetgeen niettemin Gerard Melder, Fortificatie- en Bataljon-Meester der stad Utrecht, in 1664 schamper tegen „zijn goeden Vrient Ruse" deed schrijven, dat de Weledele Heeren van Amsterdam wel wijzer waren en zich liever hielden „bij de eenvoudige hedendaagsche Fortificatie".

Evenals voor Amsterdam zijn de in dienzelfden tijd voor Delft, Leiden en Utrecht (afb. 6) ⁶⁴⁾ gemaakte — doch niet uitgevoerde — uitbreidingsplannen nog in Oud-Neder-

64) Algemeen Rijksarchief No. 3517. Een ongedateerd plan „gedaan door Petrus van Schooten, Prof. Math. in d'Universiteit tot Leiden". In November 1664 werd hij hoogleeraar, na reeds sedert 1661 lessen te hebben gegeven. Hij was de jongere broeder van Frans van Schooten, die in 1646 hun vader Frans van Schooten senior als professor was opgevolgd. Zie over hen Hoefler t.a.p. (Het onderwijs in de versterkingskunst) blz. 212—217 en over hun handschriften idem blz. 236. Van Frans van Schooten junior is eveneens een handschrift over fortificatie aanwezig in de Universiteitsbibliotheek te Leiden, n.l. het M. S. Hugonii No. 16 (tenzij het van zijn leerling Christiaan Huijgens zelf afkomstig is). Het vertoont veel punten van overeenkomst met het Groningsche handschrift van Petrus van Schooten (uit 1656) en, wat de definities en teekeningen betreft, met dat van Frans van Schooten senior uit 1622.

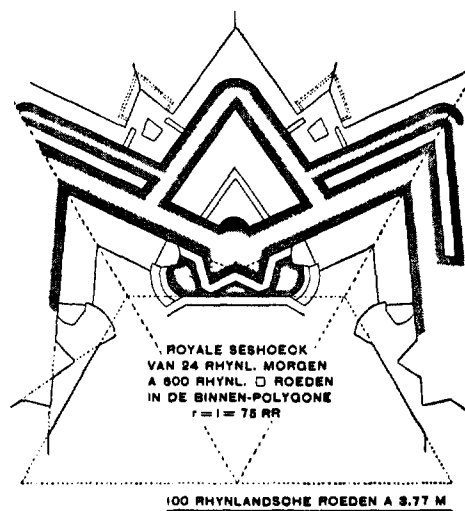
Een overeenkomstige teekening voor Leiden van Petrus van Schooten is in het Gemeente-archief aldaar aanwezig (dus ook van ± 1665). Op beide plans (Utrecht en Leiden) komt ook een *profiel* voor, waarin nog een *faussebraye* voor den hoofdwal is gelegd!

landschen stijl ontworpen ⁶⁵). Eén uitzondering daarop is ons bekend, namelijk het plan voor Utrecht in 1666 gemaakt door Hugo Ruijsch, sedert 1661 „Professor in de Meetkunst” aldaar ⁶⁶) (afb. 27).

Is hier misschien de invloed van Ruse te onderkennen? Kenmerkend is in elk geval de overeenkomst tusschen den gebastionneerden wal in Ruijsch' projekt en die, door Ruse omstreeks 1670 te Kopenhagen aangelegd en welke nog bestaat evenals „Kastellet” van Baron Rijsenstein, een schitterend Monument van Vestingbouw in de Deensche hoofdstad.

II. DE NIEUW-NEDERLANDSCHE VESTINGBOUW

Spoedig na de oorlogen van 1672—'74 begint ook in Nederland de Nieuwe School ingang te vinden. De Vesting Naarden wordt in de jaren 1675—1685 geheel herbouwd, welke bouw begint nog voordat Coehoorn's ster verrijst. Prins Willem III beoordeelde de

Afb. 29. Menno van Coehoorn,

Nieuwe Vestingbouw 1685.

plannen ⁶⁷). De luchtfoto (afb. 28) geeft reeds een denkbeeld van de verbeteringen welke het nieuwe stelsel bracht, hierna puntsgewijze vermeld en in afb. 29 met Coehoorn's 1e manier nader verduidelijkt.

1. de grootere bastions en ravelijnen;

⁶⁵) Het uitbreidingsplan voor Delft, hier bedoeld, is van 1672 en afgebeeld in Boitet's Beschrijving van Delft (1729). Schrijver dezes heeft een origineel exemplaar ervan in zijn bezit. De in Boitet's reproductie bedoelde Ingenieur is vermoedelijk Christiaan Melder (broeder van Gerard Melder, Ruse's tegenstander), die van 1668 tot 1681 professor in de mathesis te Leiden was naast Petrus van Schooten (Hoefler t.a.p. blz 216/217). Immers op 21 November 1672 wordt door de Heeren Veertigen der stad Delft „geproponeerd het fortificeren van onse stad „nevens andere naburige steden. Ende gelesen een seker concept-advys bij den Professor Christianus Melder opge- „stelt omme de stad rondomme in defensie te brengen”. 29 November wordt „voorgesteld een nader concept over „het fortificeren vande stad, opgesteld door den Hr. Burgemeester Vallensis, die daar over met den Professor „Melder en Sr. Walburg hadde besoigneert”. (Zie voor deze en verdere maatregelen Jaarboekje Stad Delft 1869: Voorgenomen Fortificatie der Stad Delft in 1672 en '73).

⁶⁶) Zie over Hugo Ruijsch, in 1661 inplaats van den overleden Gerard Melder benoemd tot bataillon- en fortificatiemeester en in 1664, nadat hij drie jaren als lector de „const van fortificatie” had gedoceerd, tot „professor extra-ordinaris in de meetkunst”, de Vroedschapsresolutiën van Utrecht 1661—1664 en Hoefler t.a.p. blz. 221/2.

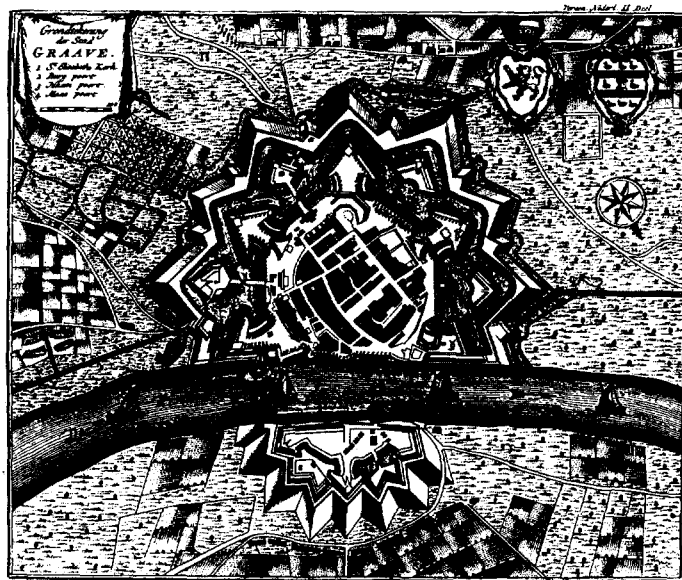
⁶⁷) A. N. J. Fabius. De Wallen van Naarden (Militaire Spectator 1887) zie blz. 404 over het eigenhandig door den Stadhouder met „G. Prince d'Orange 1679” geteekende plan (aanwezig in het Archief der Genie op het Departement van Defensie).

2. bastionsflanken, welke loodrecht staan op de defensielijnen en waarin het geschut in meerdere etages, gedekt (traditoor) wordt opgesteld (oreillontoren);
3. het vervallen van den lagen voorwal voor de facen der bastions (voor de flanken en courtines behouden als z.g. beneden-courtine);
4. het vervangen van de afzonderlijke buitenwerken door couvre-faces voor de bastions of wel door een rondgaande z.g. tweede contrescarp of enveloppe (Coehoorn's tweede manier) te vergelijken met Ruse's „contragarde met annexe en voorgelegen ravelijns”;
5. een sterkere bedekte weg (esplanade of contrescarp);
6. verlaagd en daardoor aan het gezicht onttrokken metselwerk der bekleedingsmuren.

Coehoorn geeft in de reeds vermelde „Voorreden” kritiek op Naarden's verbouwing, hoewel hij den naam niet noemt.

In 1682 was hij echter wegens een in 1680 door hem gemaakt ontwerp voor verbetering van Coevorden bestreden door den Kapitein Louis Paen en hieruit ontwikkelde zich een dispuut, niet minder vinnig dan dat tusschen Melder en Ruse.

Een later projekt tot verbetering van Coevorden (1688) en een voor Woerden (1687) vindt men in het Algemeen Rijksarchief (Nos. 3571 en 3356: mooie teekeningen op perka-

Afb. 31. Grave,
uit Tegenwoordige

Staat der Vereenigde
Nederlanden.

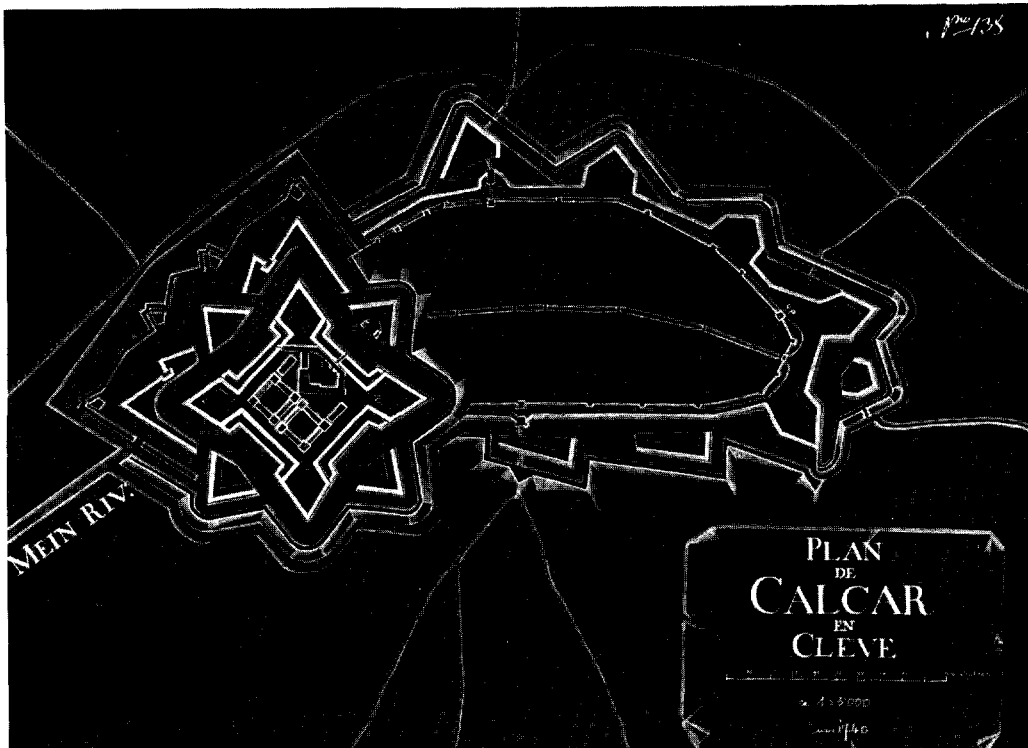
ment van de hand van den thans geheel onbekenden ingenieur Abr. Saam). In de prachtige verzameling van Vestingplans en Stedenplattegronden door Mr. J. T. Bodel Nijenhuis aangelegd (Universiteitsbibliotheek, Leiden) treft men voor dezen tijd onder andere aan een „Construction de Naerden”⁶⁸⁾ en een constructie-teekening van de „platte bastions” te Breda⁶⁹⁾, welke laatste vermoedelijk uit Coehoorn's tijd dateeren, doch volgens Van der Hoeven⁷⁰⁾ niet door hem ontworpen noch onder zijn leiding uitgevoerd zijn.

Onmiskienbaar is Coehoorn's systeem echter neergelegd in de ontwerpen, door zijn

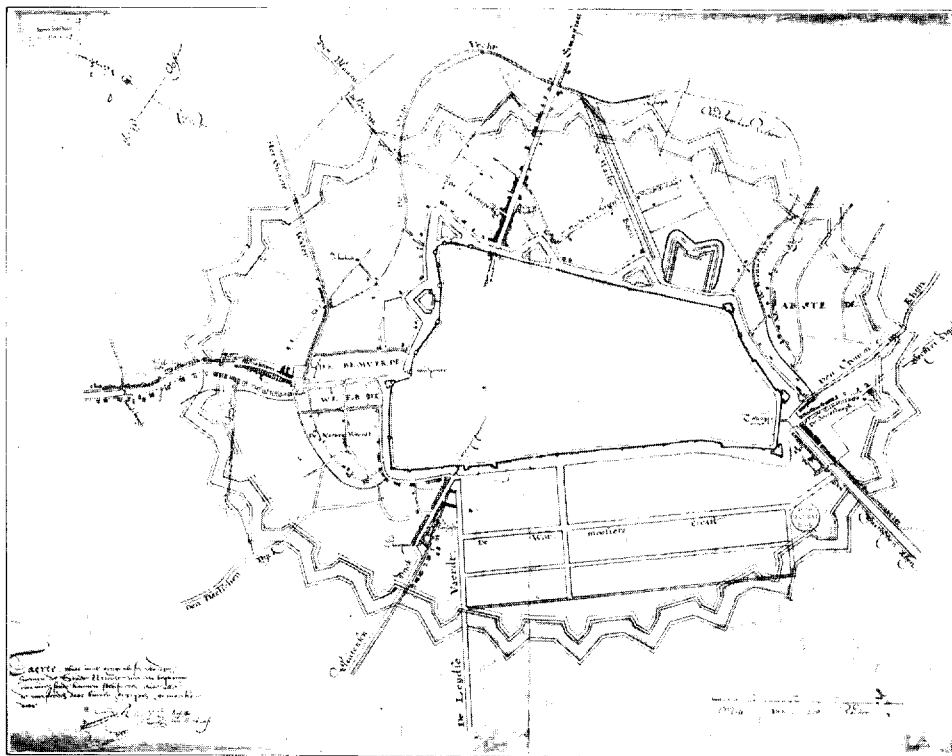
68) Portefeuille 24 No. 63.

69) Portefeuille 7 No. 163. „Platte bolwerken” was de benaming voor bastions, gelegen aan een recht gedeelte van den vestingwal, waarbij 2 of meer courtines in elkaars verlengde vielen. (Zie voor Breda deze bolwerken ook op afb. 14).

70) Van der Hoeven t.a.p. blz. 202—204. Hij neemt aan dat voor de verbetering van 1682 „vooral de werken van Hendrik Ruse geraadpleegd zijn”. Waarschijnlijk lijkt ons dit niet.

Afb. 26. Citadel van Calcar.
Staatsbibliotheek, Berlijn.

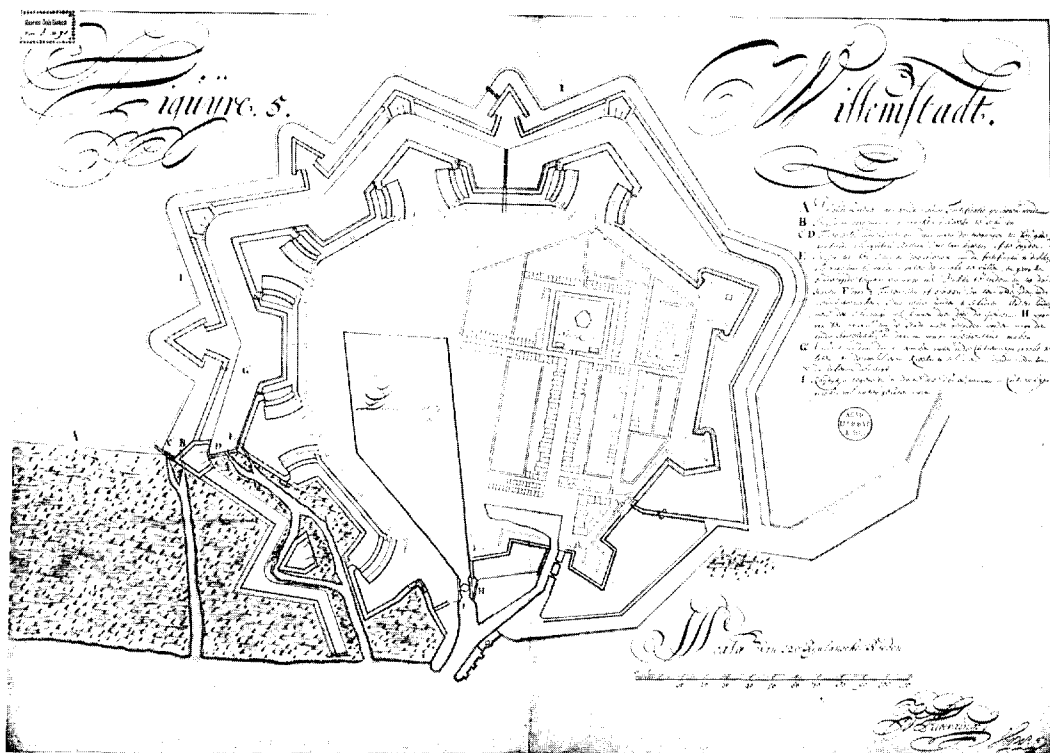

Afb. 27. Ontwerp Hugo Ruysch voor Utrecht.
Atlas Bodel Nyenhuis, Leiden, ptf 40 no 82. Foto W. Rameau.

Afb. 28. Naarden. Foto K. L. M.

Afb. 30. Ontwerp Van Alberdingh voor Willemstad.
Atlas Bodel Nyenhuis, Leiden, ptf 8 no 91. Foto Rameau.

ingenieur Johan van Alberdingh ⁷¹⁾ in 1688 voor de uitbreiding van Willemstad gemaakt en eveneens in de collectie Bodel Nijenhuis aanwezig (afb. 30). Men vergelijk dit plan met de gravures van Coehoorn's 2e manier. Coehoorn's hoofdwerkzaamheid valt in de jaren 1695—1704 toen hij als Oppervestingbouwmeester der Republiek onder andere de vestingen Groningen, Deventer, Zutphen, Arnhem, Doesburg, Nijmegen, Bergen op Zoom en vele vestingwerken in Zeeuwsch-Vlaanderen o.a. Hulst en Sas van Gent verbeterde ⁷²⁾.

Ook de vesting Coevorden is omstreeks 1700 door Coehoorn „in beter staet van defentie gebragt”, zij het dan ook op veel eenvoudiger wijze dan volgens de ontwerpen in zijn boek.

Van de vesting Grave, welker bastions overigens volkomen gelijken op Coehoorn's „Kapitale bolwerken” (afb. 31) is vermoedelijk slechts het Kroonwerk aan de overzijde der Maas door hem ontworpen en onder zijn bevelen gemaakt.

Tenslotte zij opgemerkt dat ook Coehoorn nog vasthoudt aan den zuiver wiskundigen grondslag voor zijn fortificatiën waar hij voor zijn drie „manieren” achtereenvolgens beschrijft:

- 1e. een Roijale Seshoek, groot in hare binnen-Polygonen 24 Rijnlandsche morgen;
- 2e. de Royale Sevenhoek (met dezelfde inwendige grootte) en
- 3e. de Roijale Achthoek (idem).

III. FRONTIERVESTINGEN EN GETENAILLEERDE LINIEN IN DE 18e EEUW

De belangrijke verbeteringen, door Coehoorn in het vestingstelsel van de Republiek en vooral aan de genoemde Frontiervestigingen ontworpen, vereischen uiteraard een jarenlangen arbeid, waaraan ook na zijn dood in 1704 wordt voortgegaan.

Zoo komt het Doesburgsche retranchement ⁷³⁾ eerst omstreeks 1730 gereed ⁷⁴⁾ en wordt in 1706 nog hard aan de vesting Bergen op Zoom gewerkt ⁷⁵⁾.

De na den vrede van Utrecht (1713) ingetreden periode van zelfgenoegzame rust, zoo kenmerkend voor de 18e eeuw, blijft niet geheel ongebruikt:

Men „liefhebbert” ook in deze zoo ernstige wetenschap, welke als „kunst” wordt aanbeiden ⁷⁶⁾.

Ook worden verbeteringen voorgesteld, zooals in 1725 voor Woerden door een „Liefhebber der Konst”, die vermoedelijk bij Landsberg in de leer is geweest, zooals blijkt uit een vergelijking van afb. 32 met het in de Verzameling Bodel Nijenhuis aangetroffen doch ongedateerde plan tot verbetering van de vesting Nijmegen „door d'Ingenieur Landsberg voorgesteld dat men er een treflijker defentie zoude kunnen doen” (afb. 33) ⁷⁷⁾.

71) J. W. van Sijpesteijn. Het leven van Menno baron Van Coehoorn (Leeuwarden 1860) blz. 114, noemt van Alberdingh en Johan Vleugels als de Luitenant-Kolonels en Ingenieurs die Coehoorn vergezelden op de belangrijke inspectie langs de Oostelijke en Brabantsche frontieren in den winter van 1697 op 1698. Voorts was van Alberdingh een van de twee mannen, die Coehoorn ter zijde stonden bij zijn dispuut met Louis Paen.

72) Van Sijpesteijn t.a.p. blz. 115—148. Lazard, t.a.p. blz. 231, noemt Vauban en Coehoorn: „les deux plus illustres Ingénieurs de l'époque.”

73) Zie voor de beteekenis van dit oude vestingwerk als monument: Heemschut December 1933 en Nieuwe Rotterdamsche Courant van 28 Augustus 1934 (Feuilleton).

74) Van Sijpesteijn t.a.p. blz. 138.

75) Dit blijkt o.a. uit de vestingplans van Bergen op Zoom, aanwezig in de Verzameling Bodel-Nijenhuis: Portefeuille 8 Nos. 160—190. No. 190 geeft de vesting „als geavanceert 17 Junij 1706”.

76) Zie hiervoor Sterne, Tristram Shandy. Uit de Fransche uitgave van 1797: „Mon oncle Tobie se procura „les ouvrages... Stévinus, Marolois, le Chevalier de Ville, Lorini, Cohorn, Sheiter, le Comte de Pagan; il acheta le „Marchéchal de Vauban, M. Blondel...” en „Les fortifications devinrent sa marote chérie. C'étoit son ame, sa vie”.

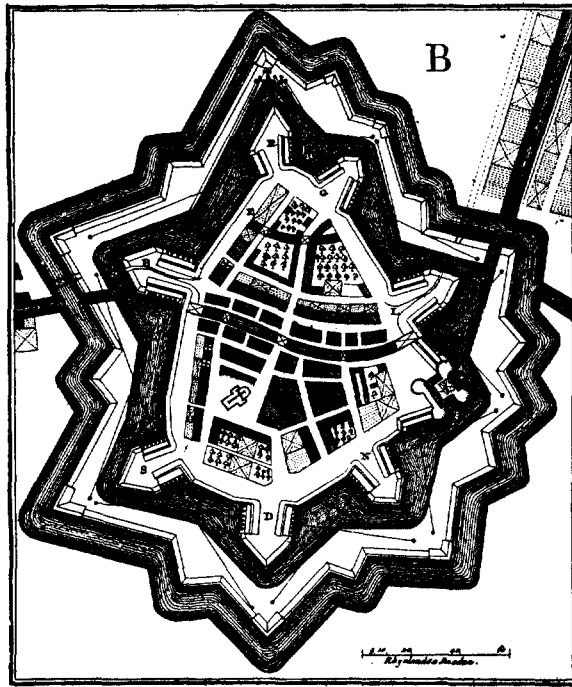
77) Voor Landsberg zie v. d. Aa. Biografisch Woordenboek (1869) die aan het slot vermeldt: „Er is van „hem meer dan eene geteekende vesting ook plannen van fortificatiën, enz. van zijne hand, voorhanden in de „kunstverzameling van Mr. Bodel Nijenhuis”. Voorts over zijn „bevestigingswijze (1712)”: G. A. van Kerkwijk, Handleiding tot de kennis van den Vestingbouw (Breda, K.M.A. 1861) blz. 62/3.

In de jaren 1747 en 1748 klinkt het oorlogsrumoer opnieuw binnen onze grenzen. In 1747 wordt Bergen op Zoom (afb. 34) toenmaals als een der sterkste vestingen van Europa, na een hevig beleg van ruim 2 maanden tenslotte door een toeval overrompeld, in het volgende jaar wordt eveneens door een Fransch leger het beleg geslagen voor Maastricht dat na ongeveer een maand capituleert in verband met de inmiddels te Aken begonnen vredesonderhandelingen.

Waarschijnlijk zijn bij dat beleg de gebreken aan den dag getreden, welke na een bezoek, door Prins Willem IV kort voor zijn dood (1751) aan de vesting gebracht, geleid hebben tot de verbetering van het Noord-Westelijk gedeelte, de zoogenaamde hooge Bossche fronten ⁷⁸).

De verouderde hoornwerken worden daar ter plaatse door nieuwe werken vervangen, bestaande uit een *getenailleerde enveloppe* en voorgelegen werken (afb. 35).

Carel Dumoulin, Directeur-Generaal der Fortificatiën heeft daarvan in de jaren 1775—1777 in het bijzonder doen uitvoeren de tot een „enveloppe” aaneengeschakelde werken: Louise—Prins Frederik—Stadhouder—Erfprins—Holstein, alsmede de voor het werk Stadhouder gelegen *couvre-face* Dumoulin, naar hem genoemd en vóór het geheele complex den bedekten weg met de lunetten Utrecht, Zeeland, Holland en Gelderland ⁷⁹). Reeds in 1770 opgetreden als Commandant van het Regiment Mineurs en Sappeurs, heeft hij in de jaren 1772—1778 het genoemde hooge front der vesting van een nieuw stelsel van mijngallerijen voorzien, welke alle door de Nederlandsche Mineurs zijn gemetseld ⁸⁰).

Afb. 32. Woerden, versterkingsplan van 1725, uit Pamflet Knuttel no. 16665.

In deze vestingwerken is de geest van Coehoorn's 2e manier te herkennen, in welk systeem toch eveneens rondom den 7-hoekigen hoofdwal (*capitale Fortresse*) met voorgelegen ravelijnen, onderling door een wal verbonden, de enveloppe of zoogenaamde „tweede Contrescherp” is gelegd en daaromheen de bedekte weg of „eerste Contrescherp”. In afb. 30 (Willemstad 1688) vinden wij hoofdwal en ravelijnen met verbindingswal terug, bij de evengenoemde nieuwe werken van Maastricht (afb. 37) de tweede en de eerste Contrescarp, alles eenigszins gewijzigd.

Het kenmerkende nu van het tracé der enveloppe is dat van elk der bastion-achtige

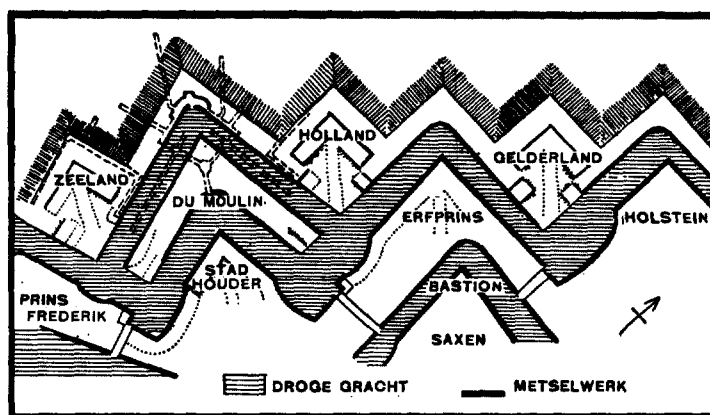
78) Bachiene, *Algemeene Geographie*, 2e deel (Amsterdam 1769) blz. 533.

79) Van deze Nieuw-Nederlandsche vestingwerken in hoog terrein, met hun mijngangen, droge grachten, kazematten en zware bekleedingsmuren voor Nederland zeer zeldzaam, zijn nog slechts, in meer of minder vervallen staat, over: Stadhouder, Erfprins, Holstein, Dumoulin en de bedekte weg met de lunetten Zeeland, Holland en Gelderland; voorts bestaat nog een gedeelte van het achtergelegen bastion Saxen, eveneens met gebogen flanken. (afb. 35).

80) Mascheck, *Geschiedenis van het Korps Nederlandsche Mineurs en Sappeurs* (Zaltbommel 1853) blz. 74 en bijlage No. 6. Oorspronkelijke teekeningen betreffende de oefeningen der mineurs en sappeurs te Bergen op Zoom en Maastricht (1751—1765) bevinden zich in het Algemeen Rijksarchief (Invn. Kaarten Nos. 5 en 6).

werken, waaruit zij bestaat, aan elke zijde face en flank nagenoeg in elkaars verlengde vallen, terwijl de flank naar binnen is gebogen of, zooals Coehoorn het zegt: „een weinig circulair gehaalt”. Denkt men deze buiging weg, dan verkrijgt de enveloppe tenslotte een eenvoudig gebroken tracé, waarvan de inspringende hoeken 90° of iets grooter, de uitspringende hoeken scherp (meestal 60°) zijn. Dit tracé, alzoo uit het gebastioneerde, met weglating van de courtine, ontstaan, is dat van het getenaillerde stelsel van fortificatie, hetwelk reeds in de 17e eeuw is uitgedacht, in hoofdzaak door Herman Landsberg (1680—1746) is gepropageerd, door Montalembert (1714—1799) en in Pruisen (Frederik de Grootte) verder is uitgewerkt doch in Frankrijk eerst later door Carnot (1812) is overgenomen.

In Landsberg's bastions met zeer vergroote flanken, als ter verbetering van de vesting Nijmegen voorgesteld (afb. 33) is eveneens een neiging tot dat nieuwe stelsel te bespeuren, maar het zuiverst treffen wij het aan in de getenaillerde liniën of retranchementen, zooals er door Coehoorn zijn ontworpen (en ten deele ook uitgevoerd): rondom Nijmegen

Afb. 35. Maastricht, fronten van Dumoulin 1775, naar een situatieschets in de Ge-

illustreerde Beschrijving van de Monumenten in de gemeente Maastricht.

(afb. 36)⁸¹, te Groningen (de vrijwel verdwenen linie van Helpman), te Zutphen en te Doesburg (afb. 37) welke nog bestaat⁷³).

Ook het vóórgelegen werk aan de Katshaar in Zuid-Oost-Drente dat in 1797 werd aangelegd⁸²) vertoont een getenaillerd voorfront.

De verdere wijzigingen en verbeteringen welke in de 18e eeuw aan de frontier-vestingen (waartoe voornamelijk de groote steden in de buiten-provinciën behoorden) werden aangebracht, gaan wij met stilzwijgen voorbij. Ongetwijfeld zullen het vele geweest zijn, doch niet van zóó op het stelsel ingrijpenden aard, dat zij hier vermeld zouden moeten worden. Over de vele theoretici, al of niet amateur zijnde, spraken wij reeds. Eén hunner, een bekend schrijver op technisch gebied in het algemeen en tevens man van de praktijk, willen wij tot slot nog vermelden: Cornelis Redelijkheid, Ingenieur, bekend door zijn „Verhandeling over de Metselarij in Vestingwerken” (Rotterdam 1755) en schrijver van een, evenals het voorgaande aan Prins Willem V opgedragen, merkwaardig werk: „De nieuwe versterkte Facen en Flancquen” (Amsterdam 1759) waarin hij een verbetering — ook ter wille van de kosten — in Coehoorn's baksteenconstructies voorstelt, alsmede van „De nieuw uitgevonden Palissaden” (1775).

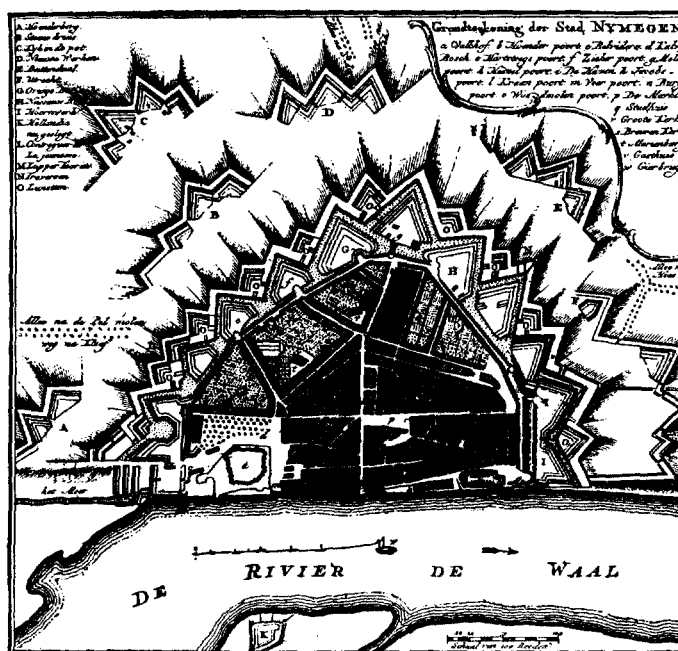
Uit een en ander blijkt wel, dat de 18e eeuw het meer gezocht heeft in ondergeschikte verbeteringen van de Nieuw-Nederlandsche vestingwerken, evenals in Frankrijk geschiedde ten aanzien van Vauban's stelsel, dat vooral door Cormontaigne is herzien. (School van

81) Zie ook over deze, eens zoo belangrijke vesting: W. C. Schönstedt, De Wallen van Nijmegen (Nijmegen 1889) en in 't bijzonder over de liniën, ook wel „lunetten” genoemd, blz. 46—48.

82) Zie over dit vestingwerk: Dr. A. E. Van Giffen. De Emmerschans (Maandblad Drente, Augustus 1936).

Mezières!) In Pruisen alleen ontstaan in de 18e eeuw nieuwe denkbeelden onder persoonlijke leiding van Frederik den Grooten. Die verbeteringen waren ook noodig in verband met de steeds grooter wordende uitwerking van de artillerie en de toepassing van mijnen bij de aanval en verdediging van vestingen.

De 19e eeuw zou niet alleen grondige wijzigingen, maar ook geheel nieuwe systemen brengen.

Afb. 36. Nijmegen,

uit Reisatlas 1772

BIJLAGE I: CHRONOLOGISCH OVERZICHT

VAN DE HISTORISCHE VESTINGWERKEN, AANWEZIG IN NEDERLAND

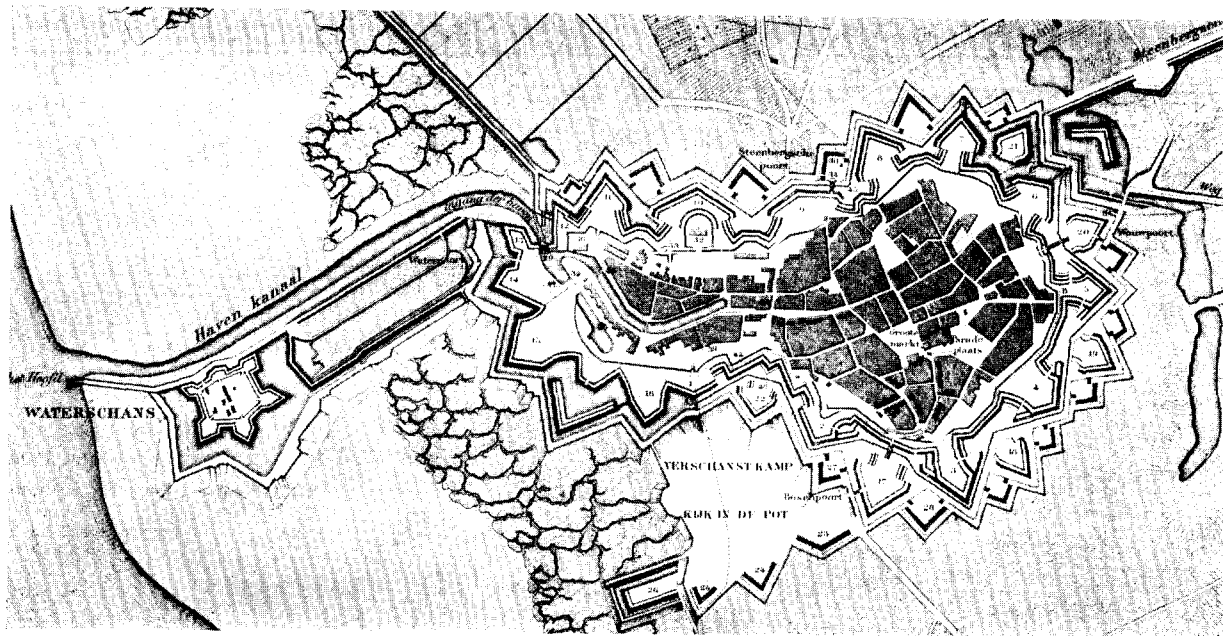
[Dit overzicht is niet volledig en vermeldt alleen buiten militair gebruik gestelde vestingwerken]

A: ONGEVEER 1500 TOT ONGEVEER 1570

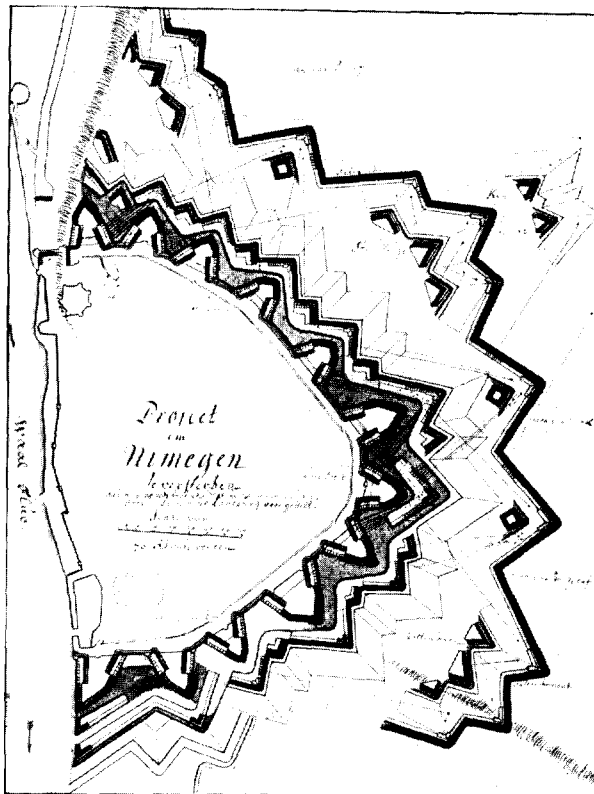
Rondeelen „Haet en Nijd” en „De vijf Koppen” te . . .	MAASTRICHT:	1516	
Fort	RAMMEKENS:	1547	In Franschen tijd vergroot met bovenbouw en buitenwerken.
Bastion Keizerspoort te . . .	VLISSINGEN:	1548	In Franschen tijd van kazematten voorzien.
Bastions „Sonnenburch” en „Manenburch” te	UTRECHT:	1544/'54	Thans Sterrenwacht; overblijfselen.

B: ONGEVEER 1570 TOT ONGEVEER 1660

Wallen van	ALKMAAR:	1573/'75	Gedeeltelijk geslecht.
Oude Schans op	TEXEL:	1573	In 18e eeuw verbouwd; gedeeltelijk geslecht.
Wallen en bolwerken te . . .	UTRECHT:	1577/'84	Grootendeels geslecht.
Wallen en kanonkelders te . . .	ELBURG:	1580	
Vesting	WILLEMSTAD:	1583, 1586	Weinig verbouwd.
Kroonwerk „Suikerberg” te . . .	KLUNDERT:	1583	In 18e eeuw verbouwd.
Wallen van	LEEUWARDEN:	1584/1625	Gedeeltelijk geslecht.
Wallen van	ENKHUIZEN:	1591	
Drente	ZWARTENDIJKSTER SCHANS:	1593	
Veenbrugger linie bij . . .	HARDENBERG:	c. 1595	In vervallen staat.
Fléche bij	BELLINGWOLDE:	c. 1600	

Afb. 34. De vesting Bergen op Zoom omtrent het einde van de XVIIIde eeuw.
Lithografie door P. F. Heyse bij T. Hooiberg & Zoon te Leiden.

Afb. 33. Versterkingsplan voor Nijmegen door Landsberg.
Atlas Bodet Nyenhuis, Leiden, ptf 9 no 154.
Foto W. Rameau.

Afb. 37. Het retranchement bij Doesburg.
Algemeen Rijksarchief, Den Haag,
no 376.

(Zeeuwsch Vlaanderen) RETRANCHEMENT:	1604	
Wallen van . . . . . LEIDEN:	1612	Grootendeels geslecht.
(Bij Haaksbergen) HARREVELDER SCHANS:	XVII-a	
HEUMENSCH E en MOOKER SCHANSEN:	XVII-a	
Forten bij Bergen op Zoom MOERMONT, PIJNSSSEN en ROVER:	1628	Gedeeltelijk geslecht.
Citadel te . . . . 'S HERTOGENBOSCH:	c. 1630	Een der 5 bastions afgebroken.
Vesting met linie . . . . . HULST:	c. 1645	In 18e eeuw verbeterd.
Bolwerken (ontw. 1644) te . . HAARLEM:	1671/'86	Gedeeltelijk geslecht.

Voorts behooren tot dit tijdvak de gedeeltelijk geslachte wallen van: Axel, Breedevoort, Dokkum, Groenlo, Hasselt, Hatterem, 'S Hertogenbosch, Heusden, Hoorn, Kampen, Middelburg, Sloten (F.), Tholen, Wageningen, Zaltbommel en Zwolle.

C: ONGEVEER 1660 TOT 1800

Wallen van . . . . . SCHOONHOVEN:	1672/'73	Gedeeltelijk geslecht.
Vesting . . . . . NIEUWPOORT:	1673	
WIERICKERSCHANS:	1673	
Vesting . . . . . NAARDEN:	1675/'85	
Ravelijn op den Zoom te BERGEN OP ZOOM:	c. 1700	
Retranchement bij . . . . . DOESBURG:	1701/'30	
Fort „S Pieter" bij . . . . MAASTRICHT:	1701	Gedeeltelijk vervallen.
„Bossche Fronten" te . . . MAASTRICHT:	c. 1770	” ”
Loozische linie bij . . . GRAMSBERGEN:	1795	” ”
Werken (in Drente) bij de . . KATSHAAR:	1797	” ”
(Drente) . . . . . EMMERSCHANS:	1800	

Voorts behooren tot dit tijdvak de gedeeltelijk geslachte wallen meerendeels uit Coehoorn's tijd van: Coevorden, Deventer, Geertruidenberg, Sluis, Woerden en Zutphen. Uit den Franschen tijd (1800/12) dateeren onder meer: de wallen van Veere, het fort „Frederik Hendrik" bij Breskens, overblijfselen van de vesting Delfzijl.

BIJLAGE II: TOPOGRAPHISCH OVERZICHT

[De letters A, B en C verwijzen naar de indeeling in tijdvakken van Bijlage I]

DRENTE		NOORDBRABANT		Hasselt	B
Coevorden	C	Bergen op Zoom	C	Kampen	B
Emmerschans	C	”(Schansen bij)	B	Loozische linie	C
Katshaar (Werken bij de)	C	Geertruidenberg	C	Veenbrugger linie	B
Zwartendijkster Schans . .	B	'S Hertogenbosch	B	Zwolle	B
FRIESLAND		Heusden	B	UTRECHT	
Dokkum	B	Klundert	B	Utrecht	A B
Leeuwarden	B	Willemstad	B	ZEELAND	
Sloten	B	NOORDHOLLAND		Axel	B
GELDERLAND		Alkmaar	B	Hulst	B
Breedevoort	B	Enkhuizen	B	Middelburg	B
Doesburg	C	Haarlem	B	Rammekens (Fort)	A
Elburg	B	Hoorn	B	Retranchement	B
Groenlo	B	Naarden	C	Sluis	C
Hatterem	B	Texel (Schans op)	B	Tholen	B
Wageningen	B	LIMBURG		Fred. Hendrik (Fort) . . .	p.m.
Zaltbommel	B	Heumensche Schans	B	Veere	p.m.
Zutphen	C	Maastricht	A C	ZUIDHOLLAND	
GRONINGEN		Mooker Schans	B	Leiden	B
Bellingwolde (Flêche bij)	B	S Pieter (Fort)	C	Nieuwpoort	C
Delfzijl	p.m.	OVERIJSSSEL		Schoonhoven	C
		Deventer	C	Wierickerschans	C
		Harrevelder Schans	B	Woerden	C

BIJLAGE III: ORGANISATIE EN DOEL VAN DE STICHTING MENNO VAN COEHOORN

Verschillende vereenigingen en instellingen, werkzaam tot bescherming van onze schoone natuur en van de zoo rijke Nederlandsche cultuur, hebben reeds kort nadat in 1926 onder meer Naarden en Willemstad als vestingwerk (in den zin der Wet) waren opgeheven, gezamenlijk stappen gedaan om te komen tot een organisatie, welke de slechting van die belangrijke stukken historie zou hebben te verhoeden.

Ook de Nederlandsche Oudheidkundige Bond was vertegenwoordigd onder degenen, die op 12 April 1932 de Stichting, genaamd „Menno van Coehoorn”, in het leven riepen, welke zich — blijkens artikel 2 der Stichtingsakte — ten doel stelt: *de instandhouding te bevorderen van oude, buiten militair gebruik gestelde vestingwerken in Nederland, als gedenkteekenen van Geschiedenis en Kunst en als Natuur-monumenten, zoodoende bij te dragen tot het bewaren van zinnelijke overblijfselen en eerbiedwaardige traditiën uit ons nationaal verleden en tevens in het Nederlandsche Volk den zin voor kunst- en natuurschoon te ontwikkelen en te bevorderen.*

Als uitvloeisel van deze doelstelling is in Juni 1935 het grootste gedeelte van de Militaire Staatsgronden en Wateren, behoorende tot de voormalige vesting Willemstad, voor een tijdvak van 30 jaar, door den Staat der Nederlanden in erfpacht gegeven aan de Stichting. Deze eerste vesting, aan haar zorgen toevertrouwd, is — het moge den lezer van vorenstaande studie over Neerlands ouden vestingbouw gebleken zijn — inderdaad een Monument van Geschiedenis en Kunst, maar tevens is zij een Natuurmonument, althans in ruime mate met natuurschoon bedeeld.

Toch kan niet gezegd worden, dat het doel der Stichting hiermede is bereikt. Een enkele blik in Bijlage I, het overzicht van de nog in Nederland bestaande historische vestingwerken of overblijfselen daarvan, zal een ieder overtuigen, dat er voor de Stichting nog veel, zeer veel te doen valt om dat alles „in veiligheid te brengen”. Weliswaar is, door het verstrekken van adviezen aan de Regeering, als anderszins, reeds het noodige gedaan om de aandacht te vestigen op de uitnemende belangen, aan de bewaring van al die oude cultuur (en natuur) verbonden, doch er is in deze tijden meer noodig om ontoelaatbare schending (uit onkunde of uit onachtzaamheid) van deze Nationale waarden te voorkomen en te beletten.

Hiertoe worden vereischt: *een doeltreffende propaganda en het bijeenbrengen van fondsen.* En tevens: *het aanwakkeren van studie*, teneinde aan die, veelal weinig bekende, gedenkteekenen uit een roemrijk verleden van ons Volk, steeds meer bekendheid te geven en waardeering ervoor op te wekken.

Dat ook de voorgaande bladzijden daartoe mogen bijdragen!

HET SECRETARIAAT DER STICHTING, GEVESTIGD TE UTRECHT, MAURITSSTRAAT 90,
is gaarne bereid, alle inlichtingen te verschaffen.

OFFICIEELE BERICHTEN

ALGEMEENE VERGADERING VAN DEN NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND
op Zaterdag 17 October 1936, des namiddags te 2 uur 15 in Hotel Krasnapolsky te Amsterdam.

Aanwezig volgens de presentielijst de navolgende leden en corresponderende leden:

Mr. Dr. E. J. Beumer, Mr. A. le Cosquino de Bussy, Prof. Dr. A. W. Byvanck, Jos. Th. J. Cuypers, Jonkvr. C. Engelen, A. A. G. van Erven Dorens, Dr. A. E. van Giffen, Jhr. Mr. D. P. M. Graswinckel, G. J. Honig, Prof. Dr. F. W. Hudig, J. C. Kerkmeijer, H. van der Kloot Meyburg, D. Kok Jzn., Dr. E. H. ter Kuile, A. Labouchère, L. H. Landré, J. Mees, Jhr. Dr. E. O. M. van Nispen tot Sevenaer, A. Oger, Prof. W. A. E. van der Pluym, H. W. G. Ras, Jhr. Mr. Dr. A. B. G. M. van Rijckevorsel, Jhr. Dr. J. L. A. A. M. van Rijckevorsel, W. C. L. A. Scheepens, Jhr. Ir. G. C. Six, Dr. Ir. A. L. W. E. van der Veen, F. A. J. Vermeulen, benevens een aantal introducées.

De voorzitter Jhr. Mr. Dr. A. B. G. M. van

Rijckevorsel spreekt allereerst een woord van dank uit aan H.M. de Koningin voor het verlof, aan den Bond gegeven, om in de morgenuren de nieuwe ramen in het Paleis ook van binnenuit te bezichtigen. Vervolgens wordt Dr. A. E. van Giffen gekozen als bestuurslid in de vacature Mr. Boeles.

De voorzitter zet het doel van de vergadering uiteen. In de zomervergadering te Middelburg was besloten het debat over de ramen in het Koninklijk Paleis te Amsterdam voort te zetten in een wintervergadering, nadat de beide inleiders Ir. Gratama en Ir. de Bie Leuveling Tjeenk gelegenheid zouden hebben gehad hun meeningen in het Oudheidkundig Jaarboek te publiceren.

Allereerst krijgt Ir. Gratama het woord, die betoogt, dat de schoonheid van een gebouw toonaangevend moet zijn bij de restauratie. Getracht moet worden de oude

vormen te herstellen of schoonheid van een andere soort, die ermee overeenstemt, daaraan toe te voegen.

Spreker stelt uitdrukkelijk vast, dat critiek niet beschouwd moet worden als een poging, om aan te toonen, dat de restauratie van de ramen in het Paleis te Amsterdam op onbevoegde wijze zou zijn geschied. Echter betreurt hij het, dat men bij deze restauratie als het ware op twee gedachten heeft gehinkt. Het karakter van het raam beïnvloedt het aspect; de ramen spreken het meest. Dit heeft de restauratie-commissie zeer juist ingezien, maar de keuze van het gebruikte materiaal had een andere moeten zijn; men had voor de ramen hetzelfde materiaal moeten gebruiken, als de bouwmeester Jacob van Campen heeft gebruikt.

Spreker betoogt voorts, dat, wanneer men de materialen niet ziet, waarvan de thans vervaardigde ramen gemaakt zijn, men de ramen mooi vindt. Maar men komt in verzet, als men bespeurt, dat het materiaal dun ijzer is, dat niet past bij de stoerheid dier Hollanders, die dit gebouw hebben gesticht. Het materiaal valt vooral op, wanneer de ramen openstaan; in het bijzonder heeft spreker bezwaar tegen de bovenramen. Hij besluit met te verklaren dat de restauratie van deze ramen in strijd is met de Grondbeginselen, welke de Nederlandsche Oudheidkundige Bond indertijd voor restauraties heeft opgesteld; naar zijn meening is deze restauratie aesthetisch een mislukking geworden.

Ir. de Bie Leuveling Tjeenk, thans het woord verkrijgend, deelt mede, dat hij indertijd te Middelburg uitsluitend zakelijke gegevens heeft medegedeeld; nu zal hij met Ir. Gratama in debat treden. Hij maakt allereerst de opmerking, dat restauratie uiterst moeilijk is en nooit iedereen geheel zal kunnen bevredigen. Voorts ontkent hij, dat de restauratie in strijd met de Grondbeginselen van den Bond is geschied. Indien toch moderne eischen een wijziging noodzakelijk maken — staat er in die Grondbeginselen te lezen — mag dit geschieden, mits de oude vormen niet worden nagemaakt; de moderne herkomst mag in zoo'n geval niet worden verheeld en dat is ook bij deze restauratie niet geschied, toen de restauratie-commissie stalen ramen koos. Het groote bezwaar blijft voor Ir. Gratama het materiaal. Doch spreker kan met een aantal voorbeelden aantonen, dat men in Jacob van Campen's tijd het ook niet zoo nauw nam met de keuze van het materiaal. Spreker wijst in dit verband op de houten steun van den koepel van het Paleis en op het verschillende steenmateriaal in de Groote Burgerzaal.

Tegen het bezwaar van den Heer Gratama, dat hij de ramen leelijk vindt, zoodra hij beseft, welk materiaal is gebruikt, kan spreker aanvoeren, dat er in dit gebouw meerdere dingen zijn, die niet mooi zijn te noemen. Toch zijn al die zaken, waarvan spreker eenige voorbeelden noemt, geen bezwaar, om het gebouw in zijn geheel prachtig te vinden.

Wat het hinken op twee gedachten betreft, spreker geeft toe, dat de restauratie-commissie naar een com-

promis heeft gestreefd. Er moest rekening gehouden worden met de eischen, welke de bewoning stelt. Spreker is er van overtuigd, dat er geen behoorlijke constructie van hout te maken is. Hij verwerpt de gedachte van Ir. Gratama, om, liever dan de ijzeren kruisramen van thans, in dit gebouw uit de 17de eeuw nu 18de eeuwse kruiskozijsen te maken, gelijk er nog eenige in het gebouw te vinden zijn. Hij deelt tenslotte mede, dat de commissie aan een bezwaar zal tegemoet komen door de ijzeren ramen niet naar buiten, doch uitsluitend naar binnen te laten draaien.

Bij de gedachtenwisseling houdt allereerst Jhr. Dr. van Nispen tot Sevenaer een uitvoerig betoog, om aan te toonen, dat het aanbrengen der ijzeren kruisramen niet in strijd is met de Grondbeginselen van den Bond.

Dr. Ter Kuile heeft bezwaar tegen de kleur, welke aan de ijzeren ramen is gegeven, waardoor zij weinig afsteken tegen het gebouw. Op oude schilderijen van het stadhuis is die kleur meer donker getint.

De heer Vermeulen kan met het begin van het betoog van Ir. Gratama instemmen. Het streven naar schoonheid is bij een restauratie een zeer subjectief begrip; wat Ir. Gratama hierover mededeelt, kan niet in allen deele zijn instemming wegdragen. Voorts wil het hem voorkomen, dat Ir. Gratama de Grondbeginselen overschat. Deze zijn algemeene richtsnoeren, doch geen bindende bepalingen. Ieder geval van restauratie moet op zichzelf beschouwd worden. De heer Vermeulen ziet dan ook geen overtreding der voorschriften en toont dit met eenige voorbeelden aan.

De heer Van der Kloot Meyburg legt den nadruk op de doelmatigheid welke een oud gebouw moet hebben, dat in onzen modernen tijd gebruikt wordt. Hij illustreert zijn betoog met eenige voorbeelden.

Na de pauze vraagt Jhr. Ir. Six, sprekende namens de drie Amsterdamsche vereenigingen, die het thans behandelde vraagstuk aan de orde hadden gesteld, waarom de oorspronkelijke houten kruisramen, welke in het Paleis zijn teruggevonden, niet ongewijzigd hadden kunnen worden nagemaakt. Ir. Tjeenk antwoordt hierop, dat dit niet mogelijk bleek. Jhr. Ir. Six, voortgaande, geeft als zijn meening te kennen, dat de profielen der ramen opvallen door hun kleinheid. Bij open ramen is een dunne spijl zichtbaar. Ir. Tjeenk merkt op, dat de breedte dezelfde is als bij de oude kruisramen.

Prof. Dr. Hudig geeft een overzicht van de voorgeschiedenis van de thans aanhangige zaak en zet uiteen, welke de positie van Ir. Gratama hier is. Deze toch is door de drie Amsterdamsche vereenigingen aangezocht namens haar te spreken, doch het was geenszins de bedoeling diens persoonlijke opinie te beïnvloeden. Dit verklaart, dat het standpunt, door Jhr. Six ingenomen, niet geheel overeenstemt met dat van Ir. Gratama.

Bij de dupliek wijst Ir. Gratama er nogmaals op, dat het belangrijkste van het vraagstuk toch het gebruik

van ijzer blijft. Over den indruk, welke een restauratie maakt, valt niet te debateeren. Fouten, welke bij restauraties zijn gemaakt, wil spreker echter wel noemen. Hij somt een aantal voorbeelden op. Hij blijft er tenslotte bij, dat het ijzeren raam zich verzet tegen het karakter van het Paleis; alleen op een afstand en mits gesloten, zijn de ramen mooi.

Ir. de Bie Leuveling Tjeenk geeft toe, dat de aanbrengring van het vlakke glas inderdaad een punt van debat bij de restauratie-commissie had uitgemaakt. Oud glas is in groote hoeveelheden niet te krijgen. Tegen het gebruik van glas in lood zijn tot nu toe geen bezwaren gerezen. Ramen met houten roedjes zouden niet fraai zijn geweest. Wat het verven der ramen aangaat, oorspronkelijk was de kleur van den steen van den gevel lichter en staken de donkere ramen fraai af. Thans is de Bentheimer steen donker van kleur geworden en moesten de ramen dus lichter geverfd worden, teneinde een contrast te verkrijgen. Spreker zegt toe nog eens proeven te willen nemen met een andere kleur. Den heer Six moet hij tot antwoord geven, dat hij een ijzeren kozijn met houten ramen niet mogelijk acht. Een stalen raam in een houten kozijn is ook elders wel toegepast. De heer Six merkt nog op, dat, als de ramen openstaan, de middenstijl blijft — dit was bij de vroegere ramen niet het geval. De heer Tjeenk geeft dat toe, doch wijst erop, dat de maat van de stijl geheel dezelfde is als bij de oude ramen.

Ir. Dr. van der Veen deelt mede, dat in sommige gebouwen bronzen ramen zijn gemaakt en vraagt of dit materiaal ook niet ten deele kan worden gebruikt. De heer Tjeenk blijft dan toch het principieele bezwaar zien, dat aan den geest, welke den bouwer bezielde, getornd wordt.

Nadat de heeren Jhr. Dr. van Rijckevorsel, Jhr. Ir. Six, Prof. van der Pluym, Jhr. Dr. van Nispen tot Sevenaer, Prof. Hudig en anderen nog aan de gedachtenwisseling hebben deelgenomen en hun vragen door de inleiders zijn beantwoord, brengt de voorzitter dank aan de beide prae-adviseurs en aan de debaters. Hoewel de vergadering niet tot een conclusie is gekomen, acht hij het debat zeer vruchtbaar geweest. Bovendien heeft de heer Gratama het perspectief geopend om zijn critiek op verschillende zijns inziens minder geslaagde restauratie's in den lande nog eens met lichtbeelden toe te lichten, hetgeen geheel zou passen in het kader van den Bond.

De voorzitter sluit de vergadering met een opwekking aan de leden om de zomervergadering te Antwerpen in grooten getale bij te wonen.

D. P. M. Graswinckel,

Secretaris N. O. B.

MONUMENTEN IN NEDERLAND

Rijkssubsidies voor monumenten in 1937

a. Loopende subsidies.

Bergen op Zoom, Stadhuis	4.000	Leiden, Pieterskerk	15.390
Breda, Groote Kerk	24.170	Leiden, Stadhuis (gevel)	30.000
Delft, Nieuwe Kerk, Schip en Dwarspand	62.250	Middelburg, Abdijtoren	8.325
Delft, Nieuwe Kerk, Toren	14.000	Oldenzaal, St. Plechelmustoren	10.000
Gouda, St. Janskerk	5.000	Renswoude, N. H. Kerk	6.000
's-Gravenhage, H. Geesthofje	5.000	Renen, Cunerakerk	7.984
's-Gravenhage, Hooftshofje	31.900	Renen, Cuneratoren	5.000
Haarlem, Groote Kerk	2.500	Utrecht, Domkerk	23.625
's-Hertogenbosch, St. Janskerk	17.000	Waalwijk, N. H. Kerk	30.372
Hoensbroek, Kasteel en bijgebouwen	21.420	Zaltbommel, Groote Kerk	18.000
Koudekerk, N. H. Kerk	17.600	Zutphen, Broerenkerk	2.000

b. Nieuwe subsidies.

Afferden, R. K. Kerk en Toren	12.000	Goes, Gotische Huis	3.500
Brummen, N. H. Kerk	1.000	Groningen, Martinitoren	2.500
Deventer, Raadhuis, Zijgevel	8.600	Haamstede, N. H. Kerk	15.900
Doesburg, Raadhuis	1.000	Oostzaan, N. H. Kerk	9.600
Dokkum, Raadhuis	8.800	Stedum, N. H. Kerk	15.000
Doornenburg, Kasteel	10.000	Strijen, N. H. Kerk	15.680
Drempt, Toren	2.500	Wageningen, Toren	7.500
Dussen, Kasteel	1.000	Wespe, N. H. Kerk	2.450

Nominaal is bij deze begrooting voor subsidies aan monumenten f 480.000 uitgetrokken.

Ten behoeve van onderhoud en herstel der Rijksmonumenten komt een post van f 53.981 voor (Slot Loevestein, Kerk te Veere, Toren te Zierikzee, Ruïne van Teylingen, Muiderslot, Kasteel Assumburg, Ruïne van Brederode, enz). Afzonderlijk is uitgetrokken: f 5400 voor het Kasteel Radboud te Medemblik en f 3000 voor den Domtoren te Utrecht.

Uit „Onvoorzien” van 1936 en vrijgevallen gelden konden voorts een aantal kleinere subsidies voor spoed-

eischende gevallen beschikbaar worden gesteld (Tiel, Toren Groot Kerk; Noorbeek, R. K. Kerk; Enschoot, Oude Toren, Blokzijl, Huizen in de Brouwerstraat en Zuiderhavenkade 337; Schoorl, Korenmolen; Boxmeer, Glazen Carmelietenklooster; Renesse, „Wapen van Zeeland”, Tholen, Hoogstraat 9).

Naar men weet plegen ook de Provincies en zeer vele Gemeenten, wanneer het Rijk voorgaat, een aan hun draagkracht evenredig deel van de restauratiekosten der telkens betrokken monumenten voor hun rekening te nemen.

Lotgevallen van monumenten

AFFERDEN (L.). R. K. kerk. Het gebouw moet worden vergroot. In overleg met Monumentenzorg is een oplossing gevonden, waarbij de 13de eeuwse toren en het gothische koor behouden blijven.

ALKMAAR. Groot kerk. Nu de zeer noodzakelijke voortzetting der restauratie voorloopig moet uitblijven, zijn voorloopige voorzieningen beraamd voor den bouwvalligen westgevel en verankering van het koor. Het Waagat, het drukke smalle straatje aan de westzijde der kerk is intusschen voor alle verkeer afgesloten. Het door aanrijding beschadigde portaal tegen den oostwand der kerk zal hersteld worden. Wegens de afbrokkeling der venstertraceeringen aan de zuidzijde van het nog voor den dienst gebruikte schip heeft de kerkvoogdij ter beveiliging der kerkgangers een valscherm laten aanbrengen.

AMERSFOORT. Walmuur. De Gemeente heeft het voor den dag gekomen en ten deele ingestorte stuk middeleeuwsche vestingmuur bij de voormalige Coninckspoort met steun van het Rijk laten herstellen.

AMSTERDAM. Kon. Paleis. Na de uitwendige restauratie is die van het inwendige aan de orde gekomen, waarvoor eveneens van Rijksweg jaarlijks f 50.000 beschikbaar wordt gesteld. Het is reeds mogelijk gebleken de in 1808 aangebrachte schotten in de vermaarde galerij om de burgerzaal te verwijderen, waardoor de verrassende schoonheid van het gebouw weer tot haar volle recht komt. Daarbij zullen aansluiten andere, uit archaeologisch-aesthetisch opzicht wenschelijke verbeteringen, zooals de vrijmaking der hoofdtrap naar de eerste verdieping, en de vervanging der huidige middeuren aan de Damzijde.

— *Admiraliteitszeemagazijn en omgeving.* De plannen tot demping van een deel van het Marinedok, ten behoeve van woningbouw, wat ook allerlei veranderingen voor de aangelegen oude gebouwen zou medebrengen, zijn van de baan.

— *Rokin.* De demping van het resteerende gedeelte is begonnen.

— *Heerengracht 182.* (Van Brienen-huis, later R. K. Gesticht van Liefdadigheid, thans zetel der Groot Noord-Hollandsche Vereeniging van Levensverzekering en Lijfrente van 1845). Bij het herstel van den statigen Lodewijk XVI-gevel is jammer genoeg de stoep vervallen. Het inwendige is geheel gemoderniseerd, maar de meeste oude plafonds zijn behouden.

— *Kloveniersburgwal 77.* De nieuwe eigenaar heeft dit door Philips Vingboons gebouwde huis, dat schijnbaar reeds ten doode was opgeschreven, op zorgvuldige wijze laten herstellen.

ANLOO. N. H. Kerk. Het laatromaansche koor is in de tweede helft van 1936 in werkverschaffing hersteld, met steun uit het Werkfonds en subsidie van het Rijk en uit een der synodale fondsen. Thans zal het herstel van het vroegromaansche schip en toren aan de orde komen.

ASTEN. Ruïne Kasteel. De eigenaar is voornemens naar eigen inzicht tot gedeeltelijken herbouw dezer schilderachtige ruïne over te gaan.

BEILEN. Ned. Herv. Kerk. De restauratie van dit gothische kerkgebouw is in vergevorderden staat van voorbereiding.

BEMMEL. Doornenburg. Deze in ruïneusen toestand verkeerende 14de eeuwse waterburcht met voorburcht, in den oosthoek der Betuwe nabij de splitting van den Rijn gelegen, behoort tot onze belangrijkste monumenten van burgerlijke bouwkunst. Het is daarom zeer toe te juichen, dat zich op initiatief van den heer J. H. van Heek een Stichting tot instandhouding van den Doornenburg heeft gevormd, die door bijdragen van particulieren in staat was den eigendom te verwerven. Door het lid der Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, architect H. van Heeswijk, wordt een plan gemaakt voor de, over een aantal jaren te verdeelen noodzakelijkste herstellingen, waarin het Rijk bij wijze van hooge uitzondering 50 % der kosten zal bijdragen.

BERGEN (L.). *R. K. Kerk en Toren*. De oude kerk is afgebroken, doch de romaansche toren is blijven staan.

BIERVLIET. Het voormalig, 18de eeuwsch, *raadhuis* zal vermoedelijk worden ingericht tot oudheidkamer en aldus behouden blijven.

BLOKZIJL. De ingezwenkte halsgevel van het huis *Zuiderhavenkade 537* is dank zij een Rijkssubsidie hersteld, waardoor een schending van het karakteristieke dorpsbeeld achterwege is gebleven.

BREDA. Het *poortje uit 1632 aan de Oude Vest* tusschen de nrs. 18 en 19a is door overdracht aan de gemeente behouden gebleven en wordt met rijkssteun hersteld.

BRUMMEN. *Ned. Herv. Kerk*. Een vereeniging tot restauratie van het gebouw wist meer dan $\frac{3}{4}$ der op ongeveer f 44.000 geschatte kosten van de vergrooting en herstelling bijeen te brengen, waarna het resteerende door Rijk en Provincie werd toegezegd. Zodoende is men nu begonnen deze fraaie 15de eeuwsche dorpskerk door ongedaan maken van schendende 19de eeuwsche wijzigingen en toevoegingen haar karakter te hergeven.

DIESEN. *Toren R. K. Kerk*. Monumentenzorg verleende haar technische medewerking voor het in eere herstellen van den westingang.

DIEVER. *Schulthuis*. De restauratie wordt binnenkort voltooid, waarbij de vensters hun oorspronkelijken vorm zullen terugkrijgen, naar in den blootgekomen zijgevel gevonden aanwijzingen.

DOESBURG. *Raadhuis*. De laatgotische gevel is van de pleisterlaag ontdaan, in afwachting der restauratie.

DORDRECHT. *Groote Kerk*. Nu de restauratie is voltooid, wordt getracht geld bijeen te brengen tot verbetering van het kerkmeubilair.

— *Voorstraat 89*. De gevel uit 1650, een der fraaiste in zijn soort ter plaatse, dreigde door een armelijken nieuwen vervangen te worden, doordat de eigenaar van het vervallen pand van overheidswege verplicht werd ingrijpende verbeteringen aan te brengen. Hij bleek echter bereid tot behoud en herstel mede te werken, toen hem de meerdere kosten daarvan in den vorm van subsidies van de gebruikelijke zijden konden worden toegezegd.

EDAM. *Kleine Kerkstraat 40*. Het eenvoudige maar aardige trapgeveltje uit het begin der 17de eeuw, dat vooral ook als onderdeel van den straatwand beteekenis heeft, is met steun van overheidswege gerestaureerd.

EIBERGEN. *Toren N. H. Kerk*. De Gemeente heeft op eigen kosten de spits laten herstellen, in overleg met Monumentenzorg. Voor het herstel van den in hoofdzaak laatgotischen torenromp is haar nu Rijkssubsidie toegezegd.

GELEEN. *St. Janskluis*. Het Kerkbestuur wil dit unieke, buiten gebruik geraakte gebouwtje in overleg met Monumentenzorg tot devotie-kapel inrichten.

GORKUM. *Toren Ned. Herv. Kerk*. De reeds zeer lang noodzakelijke herstelling van het (gestutte) vervallen portaal van dezen belangrijken gotischen toren heeft haar beslag gekregen, doordat het tenslotte mogelijk is gebleken behalve van het Rijk ook van Provincie en Gemeente gelden voor dit doel te verkrijgen.

's-GRAVENHAGE. *Luthersche Burgwal 29*. Deze eenige vroeg-17de eeuwsche gevel van beteekenis ter plaatse is afgebroken. De Haagsche Monumentencommissie heeft er na gestreefd het nieuwe gebouw te doen aansluiten aan de omgeving.

— *Hooftshofje*. Dit statige 18de eeuwsche hofje voldeed niet meer aan de hedendaagsche wooneischen. Door een restauratie met steun van Rijk en Gemeente wordt hieraan tegemoet gekomen.

Men zal zich herinneren, dat het gebouw voor eenige jaren van de plaatselijke monumentenlijst was afgevoerd, om verkoop van het terrein en verplaatsing der stichting mogelijk te maken. Dit Raadsbesluit werd echter door den Minister van Ond., K. en W. geschorst. Het Gemeentebestuur heeft daarop een zeer loyale houding aangenomen: nadat het betreffende besluit was ingetrokken, heeft het door een ruime subsidie de huidige werkzaamheden mogelijk gemaakt.

GRONINGEN. *De Martinitoren* vertoont zeer ernstige constructieve gebreken. Daar met een volledige restauratie een zeer groot bedrag gemoeid is, bepaalt men zich voorloopig tot maatregelen van versteviging; begonnen is met het uitgraven der fundeering. Voor de tot dit werk noodige f 300.000 ontvangt de Gemeente een voorschot van f 200.000 uit het Werkfonds 1934 en f 100.000 in 40 jaarlijksche termijnen ten laste der vergrooting van Onderwijs, K. en W. De Provincie Groningen heeft een subsidie van f 100.000 toegezegd, zoodat het aandeel der Gemeente tenslotte ongeveer $\frac{1}{3}$ bedraagt.

— *Doofstommeninstituut*. Het westelijk deel der Ossenmarkt (Guyotplein) wordt grootendeels omsloten door de gebouwen dezer nuttige instelling. Regenten laten den gevel uit 1627 van het oudste hunner gebouwen, Guyotplein 3, herstellen en opnieuw van een echt-Groningschen topgevel voorzien, waarvoor eenige vage aanwijzingen bewaard waren. Het is echter niet

te hopen, dat verbouwingsplannen van het naastgelegen pand, tot school van het instituut, het rustige aspect van het plein zullen verstoren en daarmee het effect der bedoelde restauratie illusoir maken.

— *Prinsenbof*. De herstellingswerkzaamheden met behulp van werklouzen uit diverse beroepen worden voortgezet.

HAAMSTED. *Ned. Herv. Kerk*. De noodzakelijke herstellingen aan dit aanzienlijke laatgotische kerkgebouw, waarvan het dak vrijwel is vergaan, zullen in het aanstaande seizoen kunnen beginnen.

HAARLEM. De beroemde *Vleeschhal* is ter restauratie omsteigerd. De nieuwe bestemming is nog niet vastgesteld; overwogen wordt het gebouw voor bloemenmarkt in te richten.

— *S. Janskerk*. Het koor van dit als kerk buiten gebruik gestelde gebouw is ingericht tot magazijn van het gemeente-archief, waarvan de werkruimten enz. zijn ondergebracht in de aanbouwen aan de zuidzijde. Een en ander is op ietwat overhaaste wijze geschied, wat aan den uitslag niet ten goede is gekomen. Het schip der kerk, waarvoor nog geen bestemming is gevonden, wordt slechts voor verder verval behoed.

— De oude *vischhal* ten Noorden van het schip der Grooten Kerk, die zoo aardig „doet” in het stadsbeeld, zal vermoedelijk binnenkort buiten gebruik gesteld worden. Moge dit niet leiden tot verwaarloozing en verdwijning!

— De *Magdalenakapel*, met interessant torentje, is het voornaamste deel van een gewezen klooster (laatstelijk infirmerie), dat de gemeente Haarlem aan de drukkerij „De Spaarnestad” heeft verkocht. Getracht wordt bij haar uitbreidingsplannen de kapel te doen sparen. De vroeger aantrekkelijke binnenplaats van het complex is helaas reeds vernield.

HAASTRECHT. *Raadhuis*. Monumentenzorg adviseerde bij verschillende wijzigingen aan het gebouw.

HAREN (Gr.). *Ned. Herv. Kerk*. De kerkvoogdij heeft afgezien van het plan tot vergroting en herstel van het kerkgebouw.

HATTEM. *Adelaarsboek A 28*. Door het verstrekken van een gewijzigd verbouwingsplan voor deze boerderij heeft Monumentenzorg ontsiering van het naastgelegen, onlangs gerestaureerde „Pand der Liefde” zoo veel doenlijk voorkomen.

HEEMSE. *Ned. Herv. Kerk en Toren*. Voor de, zoo juist voltooide, stelling der kerk was een bescheiden rijksbijdrage toegezegd, speciaal met het oog op den toren. De restauratie van dezen laatste wacht echter nog op verlening van steun door de Provincie.

HELLENDORP. *Ned. Herv. Kerk*. Een in het koor aan den dag gekomen muurschildering is, voor zoover het mogelijk bleek, geconserveerd door den kerkschilder Gerhard Jansen te 's-Gravenhage.

HEUSDEN. *Kerk Ned. Herv. Kerk*. De door een aanrijding vernielde Lodewijk XV-hekpijler is met steun van overheidswege hersteld.

HOORN. *Noorderkerk*. De restauratie is in vollen gang. Door tegenvallers is het alleen noodig gebleken den omvang der voorgenomen werkzaamheden eenigszins te beperken.

HORSEN. *Voorm. R. K. Kerk*. Toren en schip, uit de 15de eeuw, van dit buiten gebruik gestelde kerkgebouw zijn voor eenige jaren hersteld. De restauratie en ingebruikneming als patronaat van het koor bleef echter achterwege, daar de parochie haar deel in de restauratiekosten niet kon bijeenbrengen. Het blijkt thans mogelijk tot dit dringend noodige werk over te gaan, daar het in werkverschaffing kan worden uitgevoerd onder vergoeding van een loonbedrag door het Ministerie van Sociale Zaken, en ook het Bisdom tot eenigen steun bereid was.

HULST. *Huizen aan de Markt*, nabij de R.K. Kerk. C 88, een verdienstelijk 18de eeuwsch huis van één verdieping, stond op verdwijnen, daar het te klein was geworden. Dit is voorkomen, doordat het naar ontwerp van Monumentenzorg met een passende verdieping is verhoogd. Vroeger was reeds een ontwerp verstrekt voor den bouw van een nieuw huis in plaats van het naastgelegen C 86 met eenvoudigen bouwvalligen trapgevel, die niet te handhaven was. Ter voorkoming van ontsiering der Markt is voorts den eigenaar van C 19 bijstand verleend bij de verbouwing van zijn huis.

KATWIJK AAN DEN RIJN. *Toren Ned. Herv. Kerk*. De Gemeente heeft, in overleg met Monumentenzorg, op eigen kosten dit 14de eeuwsche bouwwerk na verwijdering der ontsierende pleisterlaag laten herstellen, waardoor zijn aspect ten zeerste is verbeterd.

KROMMENIE. *De Oud-Kath. kerk en pastorie* voldeden niet meer aan redelijkerwijs te stellen eischen. In overeenstemming met den raad van Monumentenzorg wordt bij den nieuwbouw door den architect Jan de Meyer de echt-Zaansche houten Lodewijk XVI-topgevel der pastorie weer toegepast. In de onderpui komt een bijpassende Lodewijk XVI-deur uit een gesloopt huis te Amsterdam.

LAREN. *Oude boerderijen*. De typische en aantrekkelijk gelegen boerderij Zevenend 1—7 zal worden afgebroken. Eenzelfde lot bedreigt vermoedelijk Melkweg 13, dat binnenkort in veiling komt. De grondprijzen ter plaatse zijn van dien aard, dat tegen een en ander weinig valt te doen.

LEENDE. De herstelling van den ouden standaardmolen (vgl. Oudheidkundig Jaarboek 1934, blz. 113) is uitgevoerd.

LEERBROEK. *Ned. Herv. kerk* (vgl. Jrg. 1935, blz. 71). De herbouw in den ouden vorm heeft op gelukkige wijze plaatsgevonden.

LEIDEN. *De groep der Boeddha-beelden*. De pogingen tot behoud der unieke opstelling in den tuin van het gewezen Ethnografisch Museum aan het Rapenburg hebben gefaald. Deze beelden zijn nu in het nieuwe museumgebouw (een deel van het vroegere Academisch Ziekenhuis) binnen opgesteld, waartoe trouwens beschadigingen van enkele hunner reden gaven.

— *Ev. Luth. kerk*. Op de balustrade der orgelgalerij waren negen paneelen met bijbelsche voorstellingen door Joris van Schooten voor den dag gekomen, die in 1936 zijn gerestaureerd. Wegens slechte belichting op de huidige plaats denkt men er over ze tegen de muren aan te brengen, waardoor echter het merkwaardige oorspronkelijk geheel zou verloren gaan.

— *Rapenburg 61*, het statige woonhuis van wijlen Prof. Snouck Hurgronje, krijgt een passende bestemming als Oostersch Instituut.

— *Haarlemmerstraat 165*. Van de zeer verbouwde kapel van het voorm. Sint-Barbaragasthuis, laatstelijk spijskokerij, was nog de bekapping intact. Er bestond echter geen mogelijkheid de afbraak te voorkomen.

Levendaal 175, één uit een reeks van vier 17de eeuwse trapgevels, wordt afgebroken.

LIT. *Ned. Herv. kerk*. In de herstellingskosten van dit gewijzigde gothische gebouw — koor eener vroegere kerk, dat vooral om de aantrekkelijke ligging aan de Maas belang heeft — is een Rijksbijdrage verleend.

LOOSDRECHT. *Toren Ned. Herv. kerk*. De Gemeente hoopt te kunnen overgaan tot herstelling van den verdienstelijken gothischen „Sypesteyn"-toren te Nieuw-Loosdrecht.

MAASTRICHT. *Bonnevantenkazerne*. Er bestaan ernstige plannen de voormalige kloostergebouwen, die langen tijd als kazerne gediend hebben, tot kunstnijverheidsschool in te richten.

— *Pesthuis*. Het Gemeentebestuur wilde dit gebouw, dat van bijzonder belang is voor het stadsgezicht bij de Helpoort, om zeer weinig klemmende verkeersredenen doen sloopen. Er bestaat alle reden te verwachten, dat ingestelde pogingen tot behoud resultaat zullen hebben.

— *Wijkerbrugstraat 54/6*. Het herstel van het Lodewijk XVI-front heeft tenslotte door gebrek aan medewerking der eigenaars geen voortgang gevonden.

MEDEMBLIK. „*Kasteel Radboud*". Nu de belendende gevaarlijke fabriek verplaatst is, zal de omgeving in beteren staat worden gebracht, naar een plan van Monumentenzorg.

MEERLO. De 15de eeuwse *R. K. Kerk* was te klein geworden. De nieuwe kerk is gebouwd tegen den ouden toren.

MIDDELBURG. *Abdijtoren*. De zeer noodige restauratie zal binnenkort aanvangen.

MONNIKENDAM. *Doelenhotel*. Slooping van dit 18de eeuwse gebouw, dat den toegang tot het stadje beheerscht, kan hopelijk voorkomen worden, doordat van overheidswege medewerking wordt verleend tot verbouwing en inrichting voor ambtswoning van den burgemeester.

RANSDORP. *Toren*. De uitwendig zeer vervallen toren uit de eerste decennien der 16de eeuw wordt door Gemeentewerken van A'dam in overleg met Monumentenzorg hersteld. Bij het restauratieplan is getracht het bekende boeiende silhouet en het onvoltooide karakter te handhaven, al moet uiteraard de romantiek van den huidige ruïneusen staat vervallen.

RENSWOUDE. *Ned. Herv. kerk*. De restauratie is in volle uitvoering. Het lag aanvankelijk in de bedoeling alleen het uitwendige onder handen te nemen, wat om constructieve redenen niet mogelijk bleek. Ook het interieur zal dientengevolge een beter aspect kunnen krijgen.

RETRANCHMENT. *Wallen*. De voorgenomen afgraving is door toedoen der Vereeniging „Menno van Coehooren" voorloopig gestuit.

ROTTERDAM. *Delftsche poort*. Door de aanvaarding van het nieuwe beperkte Hofplein-plan, wat eigenlijk alleen verkeersverbeteringen inhoudt, kan de poort bezwaarlijk op haar huidige plaats blijven staan. Zij wordt daarom over 60 M verrold en komt te staan vóór de Delftsche vaart. De nieuwe plaats is op zichzelf niet slecht gekozen, doch de verdwijning van omgevend water zal het aspect schaden.

SINT ANNA PAROCHIE. *Ned. Herv. Kerk*. Daar Rijk, Provincie en Gemeente thans subsidie toegezegd hebben, zal in 1937 dit 17de eeuwse achtkante kerkgebouw in goeden staat gebracht kunnen worden.

UTRECHT. *Groot-auditorium*. Ter gelegenheid van het derde eeuwfeest der Universiteit is deze voormalige kapittelzaal in beteren staat gebracht en wordt zij versierd met moderne wandtapijten naar ontwerp van Chris de Moor.

VLAARDINGEN. *Westhavenkade 38*. De eigenaar wilde tot een verbouwing overgaan, waardoor de aantrekkelijke top van dezen 17de eeuwschen gevel zou verdwijnen. Hoewel hij aanvankelijk geneigd scheen den bedoelden geveltop te behouden, wanneer hem de meerdere kosten werden vergoed, is hij tenslotte zijn eigen weg gegaan.

WAALRE. De *voorm. R. K. kerk en toren*, een zeer verdienstelijk geheel, waarin de 15de eeuwsche toren domineert, worden door afbraak bedreigd. Getracht wordt zulks te voorkomen.

WATERINGEN. *Ned. Herv. kerk*. De onvermoeide pogingen althans de belangrijke 15de eeuwsche zuilbeschilderingen bij de schendende verbouwing te red-

den, door de zuilgedeelten in kwestie naar elders over te brengen, hebben door gebrek aan medewerking der betrokkenen tenslotte gefaald.

ZALTBOMMEL. *Groote kerk*. Door een vorstelijke gift van Dr. A. F. Philips te Eindhoven en Dr. Ir. G. L. F. Philips te 's-Gravenhage is de dringend noodige restauratie van dit hoogst belangrijke kerkgebouw mogelijk geworden, die tevoren afstuitten op het aandeel in de kosten, dat de kerkvoogdij zelve moest bijebrengen. Moge dit prachtige voorbeeld ingang vinden!

ZUNDERT. *Toren*. De toren der afgebroken R. K. kerk, voor welks behoud de Rijksmonumentencommissie zich de jaren door zeer veel moeite heeft gegeven, is uiteindelijk gesloopt.

M. D. Ozinga.

BOEKBESPREKINGEN

De Monumenten van Geschiedenis en Kunst in de Provincie Gelderland. Geïllustreerde Beschrijving. Eerste stuk: Het Kwartaal van Nijmegen. Onderdeel: De Bommeler- en de Tielerwaard (door F. A. J. Vermeulen). Eerste aflevering: De Bommelerwaard, 's Gravenhage, 1932. (XIX en 288 bladzijden met 261 afbeeldingen in en XI platen buiten den tekst).

Evenals in andere deelen van deze Geïllustreerde Beschrijving wordt de lezer ook hier in het voorbericht er aan herinnerd dat de Afdeeling A van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg met deze uitgave tot doel heeft „materiaal bijeen te brengen ten bate der kunstgeschiedenis, door het leveren van beschrijvingen der in Nederland bestaande monumenten, met aanwijzing van hunne architectonische en historische ontwikkeling en van de feiten, die daarop onmiddellijk invloed hebben uitgeoefend”. Dat wil dus zeggen dat volgens de stellers van genoemd doel de monumentenbeschrijving allereerst van het standpunt der kunstgeschiedenis uit beoordeeld moet worden; het begrip kunstgeschiedenis blijkt daarbij terecht ruim te zijn gesteld, alsmede de oudheidkunde omvattend.

Voor de kunstgeschiedenis is de architectonische ontwikkeling van een monument niet een toevallige opeenvolging van gedaanten, doch de uitbeelding van een bouwgedachte die in den loop van den tijd, dat aan dat monument gewerkt is, wijzigingen onderging, wijzigingen welke veelal pas in een verband, grooter dan dat van de bouwgeschiedenis van dat bepaalde monument, in den zin van een gedachtengang begrijpelijk zijn. De maker van een monumentenbeschrijving heeft daar waar hij in een bouwgeschiedenis de tevoren door hem genoemde gegevens tot een eigen meening te verwerken heeft, begrip te toonen voor zulk een gedachtengang; zulks dus ook wanneer hem slechts tot taak gesteld is een betrekkelijk klein onderdeel te bewerken, als hier de monumenten van de Bommeler- en Tielerwaard.

Degene die deze aflevering van de Geïllustreerde Beschrijving doorgelezen heeft zal ongetwijfeld dankbaar gestemd zijn over het vele dat hier bijeen is gebracht, op een wijze die verwerking in een grooter verband der kunstgeschiedenis mogelijk maakt. Dat is de verdienste van iedere monumentenbeschrijving, waarvan men dan echter ook af te vragen heeft, of zij volledig en betrouwbaar is. En inderdaad meent hier de beoordeeler een bevestigend antwoord te kunnen geven, voorzover het hem mogelijk is geweest de gegevens na te gaan; deze aflevering is, onder zeker voorbehoud, bruikbaar en betrouwbaar te noemen.

Bedoeld voorbehoud betreft in het algemeen de neiging van den schrijver om de tekortkomingen van zijn arbeid — en deze zijn er vaak ondanks hemzelf — te bemantelen, hetzij met woorden, hetzij met stilzwijgen. Blijkbaar heeft hij niet begrepen dat hij nog meer vertrouwen gewekt zou hebben, indien hij aangegeven had waar zijn kennen en kunnen hun grenzen hebben. Een eerlijk lezer toch had hem dan geen verwijt kunnen maken, en bovendien meer ontzag kunnen hebben voor hetgeen hij wèl tot stand heeft gebracht. Onaangenaam is het voor den schrijver wanneer de lezer gaandeweg gaat merken dat hier en daar met meer stelligheid wordt gesproken dan gerechtvaardigd mag heeten.

Zoo wordt op blz. 165 met eenige stelligheid beweerd dat de plaats Zalt-Bommel „blijkbaar ontstaan (is) op eenige eilandjes eener binnenlandsche delta van de Waal, op een waarvan wellicht een burcht was opgericht tot het heffen van den... tol”. Het betreft hier een veronderstelling van wijlen den heer H. Beckerling Vinckers, zeker niet bedoeld om, zwak gegrondvest als zij is, zonder verderen steun hier in de Geïllustreerde Beschrijving, in de geschiedkundige inleiding over de stad te prijken. Want feitelijk weet men niets omtrent het ontstaan van Bommel; zooals reeds betoogd is op blz. 108 van den jaargang 1931 van dit

Jaarboek, in een opstel over de monumenten der stad, dat in deze Geïllustreerde Beschrijving vermeld wordt, zou slechts een wetenschappelijk bodemonderzoek tot oplossing der desbetreffende vraagstukken kunnen leiden.

Waar in dit werk ter bepaling van den ouderdom van een monument herhaaldelijk gevolgtrekkingen worden gemaakt uit de aanwezigheid van tuf- dan wel van baksteen, uit de afmetingen van laatstgenoemde en uit het voorkomen van bepaalde vormen, had de lezer gaarne vernomen in hoeverre het werkelijk verantwoord is op zulke kenmerken af te gaan. Aan het slot van de inleiding, waar toch al het een en ander staat over den aanleg der dorpen, was er plaats geweest om ook hierover iets te zeggen. Met verwijzing daarheen had dan de tekst der beschrijving op onderscheidene plaatsen bondiger kunnen wezen. Thans staan desbetreffende opmerkingen overal verspreid bij de afzonderlijke behandeling der monumenten; door gebrek aan overzicht valt moeilijk te beoordeelen in hoeverre de gevolgtrekkingen van den schrijver op goeden grond rusten.

Daar is allereerst de vraag wanneer ongeveer men in deze streek in baksteen in plaats van in tufsteen is gaan bouwen, welke vraag, gezien het geringe aantal monumenten in deze streek welke in laatstgenoemde steen zijn uitgevoerd, pas nauwkeuriger beantwoord had kunnen worden indien men er gegevens uit omliggende gebieden bij had gehaald. Te weinig is dan nog rekening gehouden met de mogelijkheid dat men, in den tijd dat baksteen al lang de gewone bouwstof was, bij vervanging van een oude kerk door een nieuwe de tufsteen van eerstgenoemde aan laatstgenoemde heeft verwerkt. Duidelijk is dat het geval bij de S. Maartenskerk te Zalt-Bommel, waar het in het geheel niet noodig was om, zooals de schrijver doet, het voorkomen van tufsteen aan het plint van het baksteen koor als aanleiding te nemen voor de veronderstelling dat dat koor herbouwd is op de grondslagen van een ouder blz. 233. Veeleer wijst het voorkomen van tufsteen zowel aan den onderbouw van het koor als aan dien van het schip, op het bestaan hebben van een tufsteen kerk op de plaats waar thans dat koor en dat schip gebouwd zijn.

Wat de baksteen betreft: de vraag is hier niet gesteld in hoeverre juist is wat veelal aangenomen wordt, namelijk dat althans in de middeleeuwen de afmetingen daarvan gaandeweg worden genomen. Dat dit zonder meer niet juist kan zijn, ook niet voor een klein gebied als de Bommelerwaard, blijkt uit het volgende. De nog geheel „romaansche” kerkstoren van Kerkwijk (zie blz. 95) is gebouwd van baksteen van 0.265—0.12—0.065 M (10 lagen: 0.80 M), terwijl de zijbeuken van de S. Maartenskerk te Zalt-Bommel (zie blz. 206—207) overal baksteen van 0.28—0.135—0.07 M (10 lagen: 0.80 M) heeft. Op grond nu van de afmetingen der baksteen wordt genoemde toren beschouwd als niet vroeger dan de tweede helft der der-

tiende eeuw te zijn gebouwd; de bouwvormen hebben den schrijver er blijkbaar van afgehouden in deze de veertiende eeuw te noemen, hoewel het toch niet uitgesloten is dat ten onzent ook toen nog een dorpstoren in „romaanschen” stijl is opgetrokken. Genoemde zijbeuken zijn volgens de Geïllustreerde Beschrijving wat den onderbouw betreft op zijn vroegst kort na 1368 verzezen en, wat ook uit de vormen af te leiden valt, zeker niet volbouwd vóór de tweede helft der vijftiende eeuw. Toch is er de baksteen, die in deze groote hoeveelheid zeker niet van een ouder bouwdeel afkomstig kan zijn, grooter dan die aan den toren van Kerkwijk. Men ziet hieruit dat bij ouderdomsbepaling een al te zeer vasthouden aan afmetingen van baksteen onwaarschijnlijke uitkomsten biedt ten aanzien van de bouwvormen; ten hoogste kan het nagaan dier afmetingen een hulpmiddel zijn om aan eenzelfde bouwwerk oudere en jongere deelen te onderscheiden. Misschien zal het nog eens mogelijk zijn dat hulpmiddel doeltreffender te maken door vaststelling van de herkomst der steen naar hare hoedanigheid; vóór dien schijnt het niet gerechtvaardigd om den betrekkelijken ouderdom van twee verschillende bouwwerken te bepalen naar de afmetingen der steen, zooals in noot 1 op blz. 149 gedaan is.

Tot ouderdomsbepaling naar het voorkomen van bepaalde vormen bestaat bij de in deze aflevering behandelde monumenten de meeste aanleiding in het geval van de S. Maartenskerk te Zalt-Bommel. Daar hebben bovendien de onderzoekingen van Ir. J. Beckering Vinckers, welke daarvan in den jaargang 1931 van dit Jaarboek mededeeling heeft gedaan, allerlei gegevens opgeleverd omtrent de volgorde waarin de verschillende deelen van het kerkgebouw zijn ontstaan. Nu valt het op bij nauwkeurige vergelijking van den tekst der Geïllustreerde Beschrijving, bijzonderlijk van het deel, waar de bouwgeschiedenis der kerk wordt gegeven, met de daarbij gevoegde bouwkundige teekeningen, dat er verschil bestaat tusschen het inzicht dat in eerstgenoemden onder woorden is gebracht en dat wat in laatstgenoemde door arceering is weergegeven. De omvang waartoe deze boekbespreking beperkt moet blijven laat niet toe alles in onderdeelen te behandelen; het is, waar hier zoo vele nieuwe uitzichten kunnen worden geopend, stof voor een afzonderlijk opstel. Volstaan zij dus thans met vast te stellen dat het er naar lijkt of de teekeningen met haar arceering gemaakt zijn vóór, de tekst echter ná kennisname van de door den heer Beckering Vinckers verkregen uitkomsten. Men kan zich voorstellen dat de bezorgers der Geïllustreerde Beschrijving er terwille van de zuinigheid toe besloten hebben bedoelde teekeningen, die wellicht reeds geliciseerd waren, niet te laten overmaken, maar ze onveranderd te gebruiken ter verduidelijking van den inmiddels om bovengenoemde reden gewijzigden tekst. Zulks zou op zichzelf niet zoo bedenkelijk zijn: niet te vergeven is het echter, dat van deze wijziging in den opzet van de bouwgeschiedenis

geen melding is gemaakt, daarentegen de tekst daarvan nu zoo gesteld is dat de afwijking van de meening, welke men uit de arceering kan bevroeden, ten opzichte van die van den heer Beckering Vinckers zoo weinig mogelijk opvalt. De schrijver van den tekst is blijkbaar niet vrij geweest om op grond van de door den heer Beckering Vinckers aangebrachte gegevens en van die, welke blijkens de teekeningen en den tekst reeds vóór dien tijd zijn beschikking stonden, een op-nieuw geheel doordachte bouwgeschiedenis samen te stellen. Dat hij zich tot een compromis heeft laten verleiden is daarom dubbel jammer, omdat hij met wat meer aandacht tot opmerkelijke gevolgtrekkingen zou zijn gekomen. Thans moet het den lezer ontgaan welk een bijzondere plaats de Bommelsche S. Maartenskerk in de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst inneemt.

Op een ander gebied, dat der Renaissance-bouwkunst, waarvan Zalt-Bommel eenige opmerkelijke monumenten heeft, heeft de schrijver zich meer vrijheid van oordeel kunnen verschaffen. Doordat men in ons land uit het midden der zestiende eeuw veel meer op een jaar nauwkeurig te stellen bouwwerken heeft is het hier ook veel meer dan bij monumenten van een eeuw vroeger, als de Bommelsche S. Maartenskerk, mogelijk om door vergelijking den juisten ouderdom van niet van een jaartal voorziene werken te bepalen. De in dien tijd zich voltrekkende ontwikkeling der siervormen is door een reeks onderzoekingen zeer goed bekend geworden, zoodat ieder beoefenaar der kunstgeschiedenis er zijn voordeel mee kan doen. De schrijver van deze aflevering echter schijnt dat laatste niet ten volle gedaan te hebben. Want terwijl hij den bouwtijd van het welbekende huis van Maarten van Rossem op omstreeks 1535 stelt, wat niet veel afwijkt van door anderen gemaakte schattingen en inderdaad ook algemeen aanvaard zal kunnen worden, is dat laatste allerm minst het geval met hetgeen hij over het op een klein stuk na gesloopte huis van Johan van Rossem zegt. Schrijver dezes heeft op blz. 124 van den jaargang 1931 van dit Jaarboek gepoogd den ouderdom van dat gebouw welks, gedaante uit een uitvoerige, ook in die aflevering weergegeven tekening bekend is, naar den stijl te bepalen, en meent nog geheel te kunnen verantwoord worden waarom het gedeelte van links op omstreeks 1540, dat van rechts op zijn vroegst op omstreeks 1560 te stellen is. De maker der Geïllustreerde Beschrijving ziet op blz. 261 ook het verschil in stijl tusschen het linker en het rechter deel, welk laatste hij op omstreeks 1565 stelt zonder dat daartegen eenig bezwaar kan worden aangevoerd. Van het linker deel meent hij echter zeer ten onrechte dat het, meer nog dan met het Duivelhuis te Arnhem, verwant is met het slot Horst bij Recklinghausen in Westfalen, waarvan men den tot 1850 bestaan hebbenden toestand uit afbeeldingen kent. Volgens het Handbuch der Deutschen Kunstdenkmäler, deel I (derde druk, 1935), blz. 346, is de bouw van Horst op zijn laatst in 1552 begonnen, wellicht

reeds aanvankelijk onder leiding van Arndt Johannsen, stadsbouwmeester van Arnhem, die overigens pas van 1558 tot 1567 in dat verband wordt genoemd. In het tweede deel van zijn Handboek tot de Geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst gaat de maker van dit deel der Geïllustreerde Beschrijving op blz. 165 nader in op de overeenkomst in opbouw die hij ziet tusschen een arkel en eenige venstertraveeën aan een nog bestaand stuk buitengevel van Horst (zichtbaar op de afbeeldingen 6, 7, 8, 10, 15 en 17 bij Richard Klapheck; Die Meister von Schloss Horst in Broiche, 1915) enerzijds, het uiterste linker gedeelte van den gevel van het huis van Johan van Rossem anderzijds. Nu gaat, voor wat den opbouw dier venstertraveeën betreft, de vergelijking met bedoeld gedeelte van den Bommelschen gevel ongetwijfeld op, wat echter niet wegneemt dat in de doorvoering der versiering een zeer duidelijk onderscheid te bespeuren valt. Zooals schrijver dezes reeds in 1931 opmerkte, ontbreekt aan het linker gedeelte van den Bommelschen gevel nog ieder spoor van rolwerk; daarentegen ziet men dat aan alle gevels van Horst in eenzelfde graad van tamelijk vergevorderde ontwikkeling, waarbij kenmerkend is de versiering van friezen met uitvoerig gelede, zij het ook zeer vlak gehouden cartouches en de overwoekering der pilasters en zuilschachten met iets dat om die zelfde vlakheid het midden houdt tusschen rolwerk en arabeske. Dat alles wijst op een ontstaan op zijn vroegst in de tweede helft der jaren vijftig van de zestiende eeuw; van den binnenplaatsgevel weet men dan ook dat hij voltooid werd in 1559. Dat Arndt Johannsen in zijn werk te Horst beïnvloed zou zijn geweest door den bouwtrant van het Duivelhuis te Arnhem en van het huis van Johan van Rossem te Zalt-Bommel is zeer begrijpelijk; even begrijpelijk is het echter dat er wellicht een kleine twintig jaar ligt tusschen den tijd dat laatstgenoemde bouwwerken verrezen en dien waarop Horst zijn helaas maar in een onderdeel bewaarde gevels kreeg. Als bewijs hoeveel verschil er was tusschen de versiering van tegen 1540 en die van tegen 1560 mag het mooie stukje gevel dienen, dat zich te Zalt-Bommel nog bevindt op Waterstraat 26. Dat hier waarschijnlijk de beeldhouwer van het linker deel van den gevel van Johan van Rossems huis aan het woord is blijkt uit de treffende overeenkomst tusschen de hier bewaard gebleven dragende figuurtjes en die welke men op de tekening boven aan de eerste verdieping van genoemd deel van Johan van Rossems huis ziet aangegeven. Hoe anders dan deze zijn de doorgaans in rolwerk vervatte dragende figuren aan de gevels van Horst, hoe anders ook de uit plantaardige vormen samengestelde pilaster-vullingen aan het geveltje aan de Waterstraat dan het voor Horst als vlakversiering kenmerkende arabeske-achtige rolwerk. Ook de bouwtijd van het stuk gevel aan de Walenstraat is dus te stellen op omstreeks 1540 en op omstreeks 1550 als op blz. 269 van deze Geïllustreerde Beschrijving geschiedt.

Het slot Horst wordt in deze aflevering nog eenmaal

wegens overeenkomst van stijl genoemd, doch ditmaal wel geheel ten onrechte. Gemeend wordt op blz. 262 en 263 dat het beeldhouwwerk van de wangen der op afb. 224 weergegeven schouw in het huis van Maarten van Rossem „stylistisch een opmerkelijke verwantschap vertoont met aan Hendrik Vernukken toegeschreven, omstreeks 1560—1565 vervaardigde sculpturen van het slot Horst.” Gewezen wordt dan op hetgeen men ziet op afb. 80—84 van het reeds genoemde werk van Klapheck; daarbij zou dan nog gevoegd kunnen worden de aldaar op afb. 59 weergegeven schouw, aan welker wangen evenals aan die der Bommelsche festoenen voorkomen. Bij nadere beschouwing ziet men echter dat alle beeldhouwwerk op Horst, ondanks de vormentaal, die wat zwaarder is dan die welke men bij in de Nederlanden zelf uitgevoerd werk gewoonlijk aantreft, in wezen toch niet veel afwijkt van wat de prenten van Vredeman de Vries en andere meesters uit de jaren zestig der zestiende eeuw te zien geven. Daarentegen zal men zulke met zware vruchten beladen festoenen als die van de Bommelsche schouw — men vergelijk die eens met de op afb. 59 bij Klapheck afgebeelde — nooit aan werk van de zestiende eeuw aantreffen, evenmin een mannelijke dragende figuur, wier snor, als hier, kennelijk de mode van het begin der zeventiende eeuw verraadt. En inderdaad, men zal bij vergelijking met de vele schoorsteenwangen uit laatstgenoemden tijd, welke ten onzent nog bewaard zijn gebleven, niet lang twijfelen of ook dit paar is daartoe te rekenen.

Met dit al heeft deze vergissing den schrijver op blz. 264 nog aanleiding gegeven om te denken aan een verbouwing van Maarten van Rossem's huis omstreeks 1560. In het midden latend of de aanbouw aan de achterzijde van het huis uit dien tijd kan dagteekenen, zal men toch eerder geneigd zijn de plaatsing van bedoelde schouw in verband te brengen met het jaartal 1613, dat zich in het kalf boven de voordeur bevindt.

Misleidend is ook de bewering dat in de vroege Renaissance-vormen van het huis van Maarten van Rossem iets van invloed der kunst van Spanje en Portugal merkbaar zou zijn. De schrijver dezer Geïllustreerde Beschrijving handelt over dien invloed in het tweede deel van zijn Handboek tot de Geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst, op blz. 147—150; over het voorkomen van balusterzuilen aan weerszijden van den ingang wordt daar gesproken op blz. 149. Laatstgenoemde inderdaad on-Italiaansche schikking wordt echter in de jaren dertig der zestiende eeuw ook verschillende malen aan poort- en deuromlijstingen in Duitschland toegepast; zij is eerder te verklaren uit een algemeen Noord-Europeesche neiging om ook (en zelfs bij voorkeur) aan de Italiaansche binnenkunst ontleende vormen in de groote bouwkunst toe te passen, dan bijzonderlijk aan invloed uit het Iberische schiereiland.

Het zou een goed inzicht in het wezen der Bommel-

sche monumenten hebben gegeven indien opgemerkt ware geweest hoe na 1543, als Gelre onder het landsheerlijk gezag van Karel V komt, de Geldersche Renaissance, welke tevoren wellicht meest door toedoen van het hertogelijk hof zelfstandig bleef ten opzichte van algemeen-Nederlandsche stroomingen, weldra in laatstgenoemde opgaat. Kenmerkend daarvoor is de bouwtrant van het jongere deel van het huis van Johan van Rossem; in den tijd dat de eenheid zich begint te voltrekken — de jaren veertig der eeuw — moeten de gevels van Boschstraat 12, Gasthuisstraat 22 en mogelijk ook die van Markt 3 ontstaan zijn. De gevels welke in deze Geïllustreerde Beschrijving onder de nummers 9 tot en met 14 van de particuliere gebouwen te Zalt-Bommel genoemd staan, dagteekenen uit den tijd dat de eenheid zich geheel voltrokken heeft. Men vindt het soort overal in Noord-Nederland waar Hollandsche invloed merkbaar is; ten onrechte echter wordt hier zijn ontstaan al omstreeks 1560 gesteld. Veeleer is het kenmerkend voor den in engeren zin burgerlijken stijl welke na 1590, als voor Noord-Nederland de zwaarste tijden van den Tachtigjarigen Oorlog voorbij zijn, opkomt; vroeger dan dat jaar zijn geen voorbeelden bekend van baksteenmozaiek als vulling van bogen. Tusschen de jaren 1570 en 1590 is er ten onzent wegens de tijdsomstandigheden maar zeer weinig anders van belang gebouwd dan vestingwerken.

Het lijkt er op dat de schrijver zich bij het opstellen van de bouwgeschiedenis van het kasteel Loevestein (blz. 148—150) een wat gewrongen beeld van de volgorde der werkzaamheden heeft gemaakt. De omstandigheid dat de Noorder- of Waaltoren afzonderlijk gegrondvest blijkt te zijn, doch van 1 meter boven den grond af in verband met het overige deel van het kasteel is opgemetseld, bracht hem tot de voorstelling dat die toren eerst afzonderlijk gebouwd is, vervolgens tot op genoemde hoogte is afgebroken, tenslotte tegelijk met het inmiddels gegrondveste overige deel is opgetrokken. Nu wordt wel gezegd dat een deel van de baksteen van den Waaltoren van grootere afmetingen is dan de baksteen van de andere deelen van het kasteel, echter niet dat eerstgenoemde zich bevindt aan dat gedeelte van genoemden toren dat afzonderlijk opgemetseld zou zijn. Het ware wenschelijk geweest dat hier duidelijker taal gesproken werd; vooralsnog schijnt het verkieselijker aan te nemen dat de Waaltoren afzonderlijk, hetzij even vóór, hetzij even na de overige deelen van het kasteel gegrondvest is en dat dit reeds aanvankelijk in zijn geheel is opgemetseld. Over den bouw-tijd blijft men eigenlijk nog in het onzekere; andere burchten van dezen vorm, welke in de dertiende eeuw gesticht zouden zijn, kent men ten onzent niet, terwijl het op blz. 149 in noot 2 gestelde een voor ons land weinig zeggende mededeeling is.

Meer van zuiver geschiedkundig standpunt uit is er bezwaar te maken tegen de wijze waarop in dit werk soms ten aanzien van de schriftelijke bronnen wordt

gehandeld. Weinig geloofwaardige berichten van ken- nelijk laten oorsprong, als over de stichting der kerk van Tiel door Dagobert en die van de kerken van Mal- sen en Woudrichem door Suidbert (blz. XIV), behoo- ren niet zonder meer te worden weergegeven. Ook is niet steeds de oorspronkelijke bron aangehaald, als in het geval van den moord op graaf Floris I bij Hemert (blz. 101), waarover Johannes de Beka zijn kennis geput heeft uit de Annalen van Egmond.

Wat de keuze van afbeeldingen betreft, men moet het betreuren dat de zoo uiterst belangrijke paneelen met figuren van heiligen, welke deel uitgemaakt heb- ben van het voormalige koorgestoelte der S. Maartens- kerk te Zalt-Bommel, niet beter afgebeeld zijn. De ver- wijzing naar afbeeldingen daarvan in een ander werk moet in deze niet geacht worden in overeenstemming te zijn met het wezen der Geïllustreerde Beschrijving. Terloops zij opgemerkt dat een dier figuren, die van een aalmoes gevenden bisschop, wel degelijk S. Maar- ten zal moeten voorstellen, hetgeen blijkt uit vergelij- king met de op de klok S. Maarten (1481) in den nieuwen toren te Kampen voorkomende, weliswaar een halve eeuw jongere voorstelling van dien heilige, waar deze op geheel soortgelijke wijze is afgebeeld.

De taal van den tekst dezer aflevering is niet altijd goed verzorgd. Het bijvoegelijk naamwoord „baardig”, dat „met een zwaren baard” beteekent, vindt men, wel niet zonder invloed van de taal onzer Oostelijke na- buren, in den zin van „gebaard”, dat is gewoon „met een baard” gebruikt (zie onder andere op blzz. 55, 57 en 225). Een zin als „Gameren was nog in 1031 een kapel van Tiel, en zij was dit eveneens nog in 1183” (blz. 68) kan evenmin door den beugel.

Dat op blz. 211—213 dezelfde zinsnede twee maal achtereen voorkomt wijst op een tamelijk achteloos nazien van drukproeven.

Het samenvattend oordeel over deze aflevering der Geïllustreerde Beschrijving kan uitgesproken worden in de wensch dat de schrijver, die ongetwijfeld ook eer van zijn werk heeft gehad, daar nog wat meer zorg aan moge besteden. Dan zal ook het algemeen bezwaar, genoemd in het begin van deze bespreking, vervallen.

G. C. L.

De Monumenten van Geschiedenis en Kunst in de Provincie Limburg. Geïllustreerde Beschrijving. Eerste stuk: de monumenten in de gemeente Maastricht. Eer- ste, tweede en derde aflevering. 's Gravenhage, 1926, 1930 en 1935. (Tezamen 466 bladzijden met 441 afbeeldingen in, en XV platen buiten den tekst.)

Het behoeft geen betoog dat naar de Geïllustreerde Beschrijving van Maastrichts monumenten met meer dan gewone belangstelling uitgezien is. Drie afleve- ringen van die beschrijving zijn reeds verschenen, twee zullen er nog volgen. Wat men nu heeft is al genoeg om een indruk te krijgen hoe de samenstellers zich van hun taak gekwetten hebben.

Over Maastrichts oudheid is reeds veel geschreven, zoowel in groot verband als wat betreft afzonderlijke voorwerpen en instellingen. De samenstellers der Ge- ïllustreerde Beschrijving hebben daaruit, getuige de lijsten van aangehaalde geschriften, veel kunnen put- ten; anderzijds hebben zij nergens de verzuchting ge- slaakt dat nog een bepaald, voor hun werk belangrijk onderwerp door archiefonderzoek nader toegelicht mocht worden. Het ware echter voorbarig daaruit op te maken dat de archieven betreffende Maastricht voor de beoefenaars der kunstgeschiedenis niets nieuws meer kunnen opleveren; de ondervinding toch leert dat niet zelden een belangwekkende bijzonderheid gevonden wordt op een plaats waar men haar niet had verwacht. Intusschen doet deze beschrijving zelve zien hoe veel meer er nog, bij de hier gevolgde werkwijze, voor den onderzoeker toegankelijk wordt gemaakt dan er te lezen viel uit de aangehaalde geschriften. Om het vele nieuwe dat hier gebracht wordt is deze beschrijving dan ook niet te beschouwen als het laatste wat over Maastrichts monumenten kon worden gezegd; veeleer opent zij nieuwe vergezichten voor de beoefenaars der kunstgeschiedenis.

Nu kan men zich afvragen of de bewerkers hier wel voldoende hebben doen uitkomen van welk belang het door hen beschrevene voor de kunstgeschiedenis — men zou ook kunnen zeggen: voor de oudheidkunde — is. In het voorloopig voorbericht, vóór in de eerste afleve- ring gehecht, vindt men het antwoord, dat wel wat afwijzend klinkt, maar toch op goede overwegingen berust. „Aan het beginsel dat de monumentenbeschrj- ving alleen het bijeenbrengen van materiaal voor de kunstgeschiedenis ten doel heeft, is streng vastgehou- den. Samenvattende kunsthistorische beschouwingen worden dus vermeden”. Het woord „vermeden” is goed gekozen; in menig geval toch is het onvermijdelijk dat bij een monumentenbeschrijving bepaling van den ouderdom of de herkomst naar den stijl geschiedt, het- geen beteekent dat het desbetreffende voorwerp met andere, waarvan ouderdom of herkomst bekend zijn, vergeleken, derhalve aan een kunsthistorische beschou- wing onderworpen is geworden. Vermijding van samen- vattende kunsthistorische beschouwingen schijnt wel neer te komen op het niet noemen van de overwegin- gen op grond waarvan de ouderdom of de herkomst van een voorwerp naar den stijl bepaald is; dit laatste toch is in de Geïllustreerde Beschrijving wél voortdu- rend geschied. Bij de behandeling van eenige der voor- naamste monumenten konden de bewerkers dan nog afzien van kunsthistorische beschouwingen voorzover zij die tevoren reeds in geschriften ten beste hadden gegeven; zoo heeft nu wijlen Dr. J. W. H. Goossens ge- schreven over het Romeinsche castellum te Maastricht, Dr. J. Kalf en Jhr. Dr. E. O. M. van Nispen tot Seve- naer ieder over de S. Servaaskerk aldaar. Bij de be- spreking der beschrijving van laatstgenoemd monument wordt nog op het werk der twee laatstgenoemden terug-

gekomen. In het algemeen kan gezegd worden dat de schrijvers niet den schijn hebben willen wekken meer te weten dan zij inderdaad wisten, hetgeen reeds op zichzelf als een verdienste aan te rekenen is.

Het hier te bespreken deel begint met een korte geschiedkundige inleiding over de stad Maastricht, waarin alles is weggelaten wat niet bijgedragen zou hebben tot beter begrip van de gedaante der monumenten. Aangezien de beschrijving van ieder monument van eenig belang nog voorafgegaan wordt door een afzonderlijk geschiedkundig overzicht, kon deze inleiding beperkt blijven tot een schetsmatige weergave van de lotgevalen der stad, voorzover die invloed op die der monumenten gehad kunnen hebben. Men verkrijgt nu een algemeen indruk; als kader waarbinnen men de monumenten te beschouwen heeft is het in deze inleiding gebodene zeker voldoende. Slechts dient opgemerkt te worden dat uit de op blz. 4 vermelde plaats bij Zosimus niet bepaaldelijk op te maken valt dat Maastricht juist ten tijde van keizer Diocletianus versterkt is geworden (zie daartoe deel I der *Excerpta Romana*, na de hier behandelde inleiding verschenen, op blz. 495—496.) Nadat deze inleiding verschenen was is gebleken dat te Maastricht reeds in de eerste eeuw na Christus een vrij belangrijke Romeinsche nederzetting heeft gelegen (*Oudheidkundig Jaarboek 1936*, blz. 101).

Wetende hoe de vondsten betreffende het oudste Maastricht meest van toevalligen aard zijn geweest, heeft de bewerker van het hoofdstuk over voor- en vroeghistorische oudheden niet den indruk willen geven den lezer een afgerond geheel te bieden. Hoewel hij voorzichtig is in het maken van gevolgtrekkingen schijnt het toch wel wat voorbarig om op plaat II aangegeven bouwresten te beschouwen als „vermoedelijk van een Merovingisch kerkgebouw” zijnde. Even groot toch blijft vooralsnog de mogelijkheid dat men hier te doen heeft met een Romeinsch gebouw, dat dan misschien later nog als kerk is gebruikt.

Belangwekkend is het hoofdstuk over de verdedigingswerken, daar Maastricht daarvan thans de oudste over heeft die in het Koninkrijk der Nederlanden te vinden zijn. In 1229 machtigde hertog Hendrik I de Maastrichtenaren hun oppidum te versterken; in deze beschrijving wordt nagegaan wat er van de in dien tijd toegestane werken kan zijn overgebleven, waarbij voorzichtiglijk in het midden wordt gelaten of alles reeds dadelijk in steen is uitgevoerd. Minder ter zake dienende is echter hetgeen op blz. 56—57 in noot 2 aan zoogenaamd overeenkomstige gevallen wordt aangehaald. Indien het uit *Beningha's kroniek* geputte bericht over Groningen waarheid mocht bevatten, dan is het toch zeker niet gewaagd te veronderstellen dat genoemde plaats in 1110 onder geheel andere omstandigheden verkeerde dan Maastricht in 1229, en zeker nog geen georganiseerde burgerij zal hebben gehad. Waarom het graven van de singels om Leeuwar-

den ter vergelijking wordt aangehaald is niet duidelijk; zulks had overigens niet, zooals Eekhoff meende, in 1398 plaats, doch in 1498 (*A. Telting: Het Oud-Friesche Stadrecht. 's Gravenhage, 1882. blz. 64—65, noot*). Dat de herhaaldelijk in deze *Geïllustreerde Beschrijving* aangehaalde werken van Herbenus ook ten aanzien van gebeurtenissen van des schrijvers eigen tijd niet zonder meer betrouwbaar zijn blijkt uit hetgeen op blz. 77—78 medegedeeld wordt over den bouw van waltorens. Er is dan ook geen enkele plaats in deze beschrijving waar bij de woorden van Herbenus gezworen wordt.

Opmerkelijk is bij de beschrijving van de wereldlijke openbare gebouwen dat geen bouwgeschiedenis samengesteld is van het voormalige Brabantsche (Spaansche) Gouvernement. De schrijver laat er zich niet over uit of het jaartal 1545, voorkomend aan de doorrijpoort aan den achtergevel, betrekking kan hebben op de algeheele verbouwing van het huis. Zulks nu is zeer wel mogelijk; alleen de gedenksteen met de vermelding van Philips als koning moet dan iets jonger zijn, jonger ook dan 1550.

Bij de beschrijving der voornaamste kerkelijke gebouwen is doorgaans een bouwgeschiedenis gevoegd. Bij die der Dominicanenkerk (blz. 184) vraagt men zich af op welken grond de stergewelven van de drie traveeën der O. L. Vrouwekapel geacht worden deel uit te maken van een reeds in 1455 bestaanden bouw. Een middel om te Maastricht tot ouderdomsbepaling van meer samengestelde ribgewelfvormen te komen levert de stijl van het beeldhouwwerk der kraagsteenen waarop de gewelfribben der S. Servaaskerk rusten. Op dien stijl is echter niet ingegaan, daarentegen op grond van het feit dat de door Herbenus als „auctor operis” vermelde kanunnik Dierick Volquyn in 1441 stierf aangenomen, dat de betrokken netgewelven XVb gemaakt zijn. Elders zegt Herbenus nog (in 1485), dat zijn vader die gewelven heeft zien maken (blz. 362); het ware nu wel zeer belangwekkend geweest indien de maker der beschrijving had laten zien in hoeverre beide berichten in overeenstemming te brengen zijn met hetgeen de voortreffelijk bewerkte kraagsteenen (zie *afb. 315—317*) aan stijl vertoonen. Daar de ouderdomsbepaling van de zoeven genoemde stergewelven in de Dominicanenkerk steunt op de veronderstelling dat hetgeen Herbenus verhaalt op de tegenwoordige gewelven der S. Servaaskerk betrekking heeft, is het ook in grooter verband van belang het beeldhouwwerk van bedoelde kraagsteenen aan een vergelijkend onderzoek te onderwerpen.

Waar hier toch over de bouw- en beeldhouwkunst der latere Middeleeuwen gesproken wordt, moge bij voorbaat het een en ander gezegd worden over de wijze waarop de jongere deelen der S. Servaaskerk in deze *Geïllustreerde Beschrijving* behandeld zijn. Tegenover hetgeen gezegd wordt van de oudere deelen dier kerk schijnt de belangstelling van den schrijver voor de jon-

gere wel wat te gering. Hoewel het bouwdeelen van eenig belang zijn worden de kapellen aan de flanken van het schip uitsluitend in de beschrijving genoemd. In de bouwgeschiedenis is geen poging gedaan om hun ouderdom naar den stijl nader te bepalen; op den plattegrond (plaat X) en de doorsneden (plaat XV) staan zij met den kruisgang en het overwelfde vertrek (thans schatkamer) Westwaarts daarvan door arceering als XIV en XV aangegeven, wat veel te ruim is en bovendien onnoodig, daar de kruisgang op blz. 294 op omstreeks 1475 gesteld wordt (zie ook blz. 455). Het is ook uitsluitend door de arceering op platen X en XV dat de bouwtijd van de zoogenaamde Bergpoort is aangegeven, en wel als XIIIa—b op plaat X, als XIIIb op plaat XV. De schrijver verwijst op blz. 341 naar een opstel van zijn hand over dit monument, doet echter nergens uitkomen dat dit hier feitelijk het belangrijkste gotische portaal in de Nederlanden is. Ook aan de brokstukken beeldhouwwerk welke van het voormalige oxaal afkomstig moeten zijn is te weinig aandacht besteed (blz. 439); niet eens wordt getracht van deze voor de Nederlanden toch opmerkelijke voortbrengeselen der beeldhouwkunst van omstreeks 1300 naar den stijl den ouderdom te bepalen.

Van den toren der S. Janskerk, die met de kerken van St. Servaas en Onze-Lieve-Vrouwe bij uitstek Maastrichts stadsbeeld beheerscht, wordt in de bouwgeschiedenis op blz. 225—226 uitsluitend gezegd dat men hem na den storm van 1373 herbouwde en in de tweede helft der vijftiende eeuw voltooide, zulks op gezag van Herbenus (blz. 215). Maar de vraag of er nog een deel van den ouden toren overeind staat vindt men uitsluitend beantwoord in de teekening (plaat VII), waar door de arceering aangegeven wordt dat de onderbouw (zonder gewelf) tot de hoogte van de lichtbeukmuren der kerk met die muren op XIVa te stellen is, het vierkante gedeelte daarboven (met het daaronder gelegen, doch zonder het daarboven gelegen gewelf) op XIVd, het achtkant en laatstgenoemd gewelf op midden XV. In den tekst der beschrijving vindt men als eenige ouderdomsbepaling XV B voor de kraagsteenen van het gewelf onder het achtkant (blz. 220); in de bouwgeschiedenis heeft men er blijkbaar van afgezien de in de arceering der teekening weergegeven opvatting over te nemen. Nu is het inderdaad de vraag of die arceering terecht aldus is aangebracht. Beschouwt men het uitwendige van den toren (afb. 178), dan komt men veeleer tot het aannemen van een verandering van bouwplan ten tijde dat de toren tot den ondersten omgang voltooid was. Terwijl toch de indeeling van den Westelijken gevel onder genoemden omgang zeer wel de veronderstelling van één bouwplan toelaat komt de travée-indeeling daar vlak boven zoo weinig overeen met die daar vlak onder dat men wel genoodzaakt is aan een verandering van bouwplan te denken. Beneden dien omgang schijnen de bouwvormen op zijn vroegst op de tweede helft der veertiende

eeuw, eerder echter nog op de eerste helft der vijftiende eeuw te wijzen — men zie de koppen der blinde traceeringen —; daarboven vertoont de torenromp met zijn overhoeks gestelde steunbeeren, de archivoltversiering van de groote bogen in de assen der gevels, de ranke gedaante van het achtkant en de al in den tekst op XV B gestelde kraagsteenen ongetwijfeld den stijl van de tweede helft der vijftiende eeuw. Terwijl men bij den onderbouw nog twijfelen kan of men met vormen van Vlaamschen dan wel van Rijschen oorsprong te maken heeft is de gedaante van den bovenbouw onmiskenbaar van die van den Utrechtschen Domtoren afgeleid. De S. Janstoren behoort wat dien bovenbouw betreft dus tot de Utrechtsche groep, bij welke het opmerkelijk is dat de invloed van den Domtoren zich (met uitzondering van het geval van den Utrechtschen Buurtoren) voor wat het volledige schema, met achtkant, betreft pas in de tweede helft der vijftiende eeuw laat gelden (torens van Amersfoort, Groningen, Wijk-bij-Duurstede, Rhenen). Ook hierom is het zeer waarschijnlijk dat de Maastrichtsche S. Janstoren, althans wat betreft het gedeelte boven den ondersten omgang, niet ouder is dan de tweede helft der vijftiende eeuw. Waar dan de onderbouw van dien toren toch waarschijnlijk niet ouder is dan de eerste helft dier eeuw rijst de vraag of hij tegen het huidige schip der kerk is gebouwd dan wel of dat schip gelijktijdig of later is opgetrokken. De mogelijkheid dat vergelijking met andere kerken, wier bouwtijd wel bekend is, uitkomst brengt is hier niet uitgesloten. Intusschen blijve men in het oog houden dat de wat gedrukte verhoudingen van deze kerk het gevolg kunnen zijn van het feit dat de onmiddellijke nabijheid der S. Servaaskerk een behoorlijken uitbouw belette.

Wat bouworde betreft is de S. Matthiaskerk te Maastricht in vele opzichten aan de S. Janskerk verwant. Het opstellen van een bouwgeschiedenis kostte hier veel moeite, daar nog geen afdoende verklaring gegeven is voor het feit dat bij den bouw van den toren een ander assenstelsel gevolgd is dan bij dien van de kerk. Wellicht zou door graving vastgesteld kunnen worden of zich Oostwaarts van den toren nog sporen van grondslagen van een in dezelfde as gebouwd schip bevinden. Intusschen is in de bouwgeschiedenis zooals zij hier op blz. 267—268 is opgesteld toch nog een tegenstrijdigheid op te merken. Eerst wordt aangenomen dat de zijbeuken langs den toren reeds XV B gebouwd zijn, daarna opgemerkt dat althans de Zuidelijke dier beuken nog niet aangegeven is op de kaarten van Bel-lomonte, Guicciardini en Blaeu. Weinig waarschijnlijk is de ouderdomsbepaling van den toren op XIIIId, als met de arceering aangegeven op plaat IX; in den tekst wordt slechts de mogelijkheid geopperd dat het schip in de veertiende eeuw tegen den toen reeds bestaanden toren is herbouwd. Het meest voor de hand liggende is dat de toren uit ongeveer denzelfden tijd dagteekent als die der S. Janskerk, met welken hij eenige punten van

overeenkomst heeft. Nog ware te onderzoeken of de traptoren al dan niet een latere toevoeging aan het torenlichaam is; zijn plaatsing toch schijnt er op te wijzen dat men bij zijn bouw rekening hield met doortrekking van den Zuidelijken zijbeuk langs den toren.

Wat de na-middeleeuwsche kerken betreft, er is in deze Geïllustreerde Beschrijving nogal weinig aandacht geschonken aan de voormalige Jezuïetenkerk van Maastricht, welke toch het werk is van Pieter Huyssens, die later de zoo veel aanzienlijkere Jezuïetenkerk te Antwerpen bouwde. Hier had ook vermeld moeten worden het in het Fransch geschreven proefschrift van den Hollander Dr. J. H. Plantenga, *L'architecture religieuse du Brabant au XVIIe siècle* ('s Gravenhage, 1925), waar Huyssens als bouwmeester behandeld wordt. De aldaar in fig. 105 weergegeven afbeelding van den gevel in den toestand vóór de verminking had ook in deze Geïllustreerde Beschrijving moeten prijken.

Het belangrijkste monument dat in de hier te bespreken afleveringen wordt behandeld is ongetwijfeld de S. Servaaskerk; de geheele derde aflevering is aan haar gewijd. Ter inleiding vindt men de gebruikelijke opsomming van verhandelingen over het monument, waarbij merkwaardig genoeg dat van Dr. P. H. J. Cuypers, *De restauratie van de St. Servaaskerk te Maastricht* (*Bulletin N. O. B.* 1ste reeks V, blz. 19—24, 124—133; VI, blz. 76—82), vergeten is. Voorts vindt men er een opsomming van geschiedkundige bijzonderheden welke op de gedaante van de kerk invloed hebben of kunnen hebben gehad. Slechts had men, bij het groote belang dat de schaarsche gegevens van vóór de dertiende eeuw in dit geval hebben, de betrouwbaarheid der desbetreffende bronnen nader getoetst willen zien, zoo bijvoorbeeld van *Jocundus* '„*Translatio S. Servatii*”, waarover men meer vindt in het onder de verhandelingen genoemde proefschrift van Jhr. Dr. E. O. M. van Nispen tot Sevenaer, op blz. 69—75. In hoeverre de beschrijving der kerk werk is van laatstgenoemde, ten opzichte van hetgeen Dr. J. Kalf reeds aan voorwerk heeft geleverd, wordt in het voorloopig voorbericht der aflevering maar even aangeduid; geen van beiden heeft onder dit waarschijnlijk per ongeluk niet van een nummer voorziene onderdeel zijn voorletters geplaatst, al is het er ook — vrij ongewoon voor een monumentenbeschrijving — eerstgenoemde die zich telkens weer in de eerste persoon uit en dan zelfs op een bepaalde plaats (blz. 360—361) tegen de opvatting van den heer Kalf stelling neemt.

Mag er ook aan de gotische deelen der kerk wat weinig aandacht besteed zijn, aan de beschrijving der romaansche, die bij verre de belangrijkste zijn, heeft de heer Van Nispen met zeer veel toewijding gewerkt. De wijze waarop het bouwwerk tot in alle onderdeelen wordt bekeken is voortreffelijk te noemen, vooral daar waar het meest ongerept gebleven, uit bouwkundig oogpunt wellicht tevens meest belangrijke gedeelte, de Westbouw, beschreven wordt. Tekst en afbeeldingen

reeds kunnen natuurlijk op zichzelf nooit dien indruk geven die men ter plaatse krijgt; voor hem echter die slechts eenmaal het bouwwerk in oogenschouw genomen heeft en een denkbeeld van de afmetingen heeft behouden vermogen die beide het herinneringsbeeld zeer sterk op te wekken, wat lang niet van iedere beschrijving kan worden gezegd.

Ook in de bouwgeschiedenis van de S. Servaaskerk is nog veel duister. Eenerzijds toch zijn de schriftelijke bronnen schaarsch, anderzijds is het moeilijk die geschiedenis aan het gebouw zelf na te gaan „omdat verbouwingen, uitbreidingen, belangrijke restauraties voor een halve eeuw ondernomen, de ruwe breuksteen — al dan niet herbruikt — en ten slotte een pleisterlaag, het heel moeilijk maken het oude werk te onderscheiden, terwijl het zelfs ten deele aan het oog onttrokken wordt” (Van Nispen, a.w. blz. 9). Wel is er ter oplossing van vraagstukken, welke zich aan de onderzoekers voordeden, gegraven en gebroken; echter heeft noch de heer Kalf, noch de heer Van Nispen in deze zoo veel gelegenheid tot onderzoek gehad als indertijd de heer Cuypers, toen deze de kerk in zijn tegenwoordigen toestand bracht. Eerstgenoemde heeft slechts op bepaalde plekken, waar hij op grond van zijn veronderstellingen dacht iets te kunnen vinden, doen graven en breken; de heer Van Nispen heeft dat maar op één enkele plaats mogen laten doen. Ten tijde dat de heer Cuypers aan de kerk werkzaam was had men, getuige diens boven genoemde verhandeling, nog heel wat minder dan tegenwoordig inzicht in de ontwikkelingsgeschiedenis der bouwkunst in het algemeen, en in de bouwgeschiedenis der S. Servaaskerk in het bijzonder. Met veel meer inzicht doch veel minder vrijheid van handelen deed de heer Kalf de onderzoekingen, waarvan hij verslag uitbracht in het *Bulletin N.O.B.* van 1916, op blz. 17-44. Wat de heer Kalf toen schreef is de grondslag gebleven voor de bouwgeschiedenis zooals die in de Geïllustreerde Beschrijving is weergegeven, wat niet wegneemt dat midderwijl ten aanzien van eenige punten nieuw inzicht is ontstaan, in welks licht de toen gemaakte gevolgtrekkingen te boud schijnen. Immers: „volkomen zekerheid” (blz. 44) omtrent hetgeen behoort tot elk der drie tijdperken, waarin men volgens den heer Kalf in vóór-gotischen tijd de bouwgeschiedenis (buiten die van den Westbouw) kan indeelen, heeft men, juist blijkens de Geïllustreerde Beschrijving, niet meer. De heer Van Nispen heeft tegenover den heer Kalf een afwijkende meening aangaande de oostelijke krypt (blz. 360-361); voorts wordt in de Geïllustreerde Beschrijving in het midden gelaten hoe de kerk er uit gezien kan hebben vóór de verbouwing welke geacht wordt met de wijding van 1039 tot afsluiting te zijn gekomen. De heer Kalf had daarover in 1916 een uitgesproken meening; thans is op platen X en XV wel dat muurwerk dat volgens hem van genoemd tijdperk is, als „oudste gedeelten” aangegeven, echter zonder eenige ouderdomsbepaling of aanduiding der oor-

spronkelijke gedaante. Inderdaad schijnt het ook niet verantwoord verdere gevolgtrekkingen te maken alvorens men ter plaatse nadere onderzoekingen heeft verricht. Daartoe is echter, evenals indertijd bij de onderzoekingen van den heer Kalf, noodig een wisselwerking tusschen veronderstellingen en graving of breking op daardoor bepaalde plaatsen. Door vergelijking met andere bouwwerken moet men tot zijn veronderstellingen komen, dan het voortbrengsel van zijn verbeelding aan de werkelijkheid toetsen. Zulk een werkwijze toe te passen bij een kerkgebouw dat doorlopend in gebruik blijft heeft natuurlijk zijn bezwaren; toch is het de eenige weg waarlangs men tot een oplossing kan komen, reden waarom de belangstelling der kerkelijke overheid op hoogen prijs moet worden gesteld. In de Geïllustreerde Beschrijving zijn verwerkt de uitkomsten van verschillende onderzoekingen; moge haar verschijnen er ook toe bijdragen dat bedoelde belangstelling toeneemt. Waar kunsthistorische beschouwingen vermeden moesten worden kon hier niet worden gedacht aan het opperen van nieuwe veronderstellingen. Het schijnt nu de aangewezen weg te zijn dat op grond van al hetgeen deze beschrijving biedt het wetenschappelijke werk met frisschen moed hervat wordt. Er is aan dit onderwerp nog veel eer te behalen. G. C. L.

W. J. A. Willems. *Een Bijdrage tot de kennis der vóór-Romeinsche urnenvelden in Nederland*. Dissertatie Amsterdam, 1935. Uitg. Mij. Gebr. van Aelst C. V. Maastricht.

De schrijver van dit lijvige, door de uitgevers goed verzorgde werk besloot hiermede zijn sociologische studiën te Tilburg en Amsterdam. Hoewel oorspronkelijk dus geen archaeoloog van professie, werd hij aangewezen voor den Indischen Archaeologischen Dienst, en leerde daartoe hier te lande de techniek der opgravingen bij Dr. van Giffen. Hier heeft hij op dat gebied ongetwijfeld een goede leerschool doorlopen.

Dit boek nu draagt de sporen van dezen ontwikkelingsgang van den schrijver. In de eerste vier inleidende hoofdstukken worden achtereenvolgens de verbreiding van het nieuwe metaal „ijzer”, chronologie en verdeling van den ouderen ijzertijd, Kelten en Germanen, en de relatieve ligging van onze streken in brons- en ijzertijd behandeld. De schrijver geeft hierbij blijk goed thuis te zijn in de literatuur, doch tevens toont hij, de daaruit geputte kennis zich niet eigen gemaakt te hebben. Hij komt althans nooit verder dan het citeeren van meeningen van anderen, zonder daaruit een keus te doen, of zijn eigene ernaast te plaatsen.

In de opsomming der Nederlandsche urnenvelden in hoofdstuk V valt wel zeer de onvolledige voorbereiding voor dit werk op. Hier verzuimt de schrijver het toch zoo rijke materiaal uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden grootendeels te vermelden, zoodat deze lijst evenmin als de hierop gegronde verspreidingskaart der aanwezige urnenvelden ook maar in de verste verte

aanspraak op volledigheid mogen maken. Het schrijven van een dergelijk samenvattend werk is nu eenmaal onmogelijk, zonder door eigen aanschouwing kennis te nemen van het te Leiden bewaarde materiaal.

Na een kort hoofdstuk over de ligging der urnenvelden in het landschap, waar ook folkloristische aanwijzingen ter sprake komen, volgt dan in hoofdstuk VII een beschrijving van de methode van onderzoek. Hierin zoowel als in het volgende hoofdstuk VIII (historisch overzicht, stand van het vraagstuk) vindt de schrijver overvloedig gelegenheid, zich laatdunkend uit te laten over de opgravingen, door anderen dan zijn leermeester Dr. van Giffen de laatste kwart-eeuw verricht. Dat zulke opmerkingen zijn werk sieren, laat staan hem of anderen eeren, mag met reden betwijfeld worden.

Deze critiek wordt voortgezet in de beide korte hoofdstukken IX over de dateering en X over de ceramiek der urnenvelden. Tegenover deze critiek staat echter niets van waarde door den schrijver zelf geleverd. Ook hier beperkt hij zich weer tot het citeeren van anderen, terwijl het volkomen op zijn plaats zou zijn, uitvoerig op den aard der verschijnselen in te gaan. Langs dezen weg eener vergelijkende behandeling van de grafgiften in Noord- en Zuid-Nederland, daarbij uitgaande van de oudste vormen in beide streken, kan men ongetwijfeld tot belangrijke conclusies komen inzake de volksbewegingen, die hieraan ten grondslag liggen, en daardoor tot gegevens voor de samenstelling der bevolking van Nederland in die tijden. Hier is een unieke gelegenheid, werkelijk iets nieuws te brengen, verzuimd, doch het ligt niet op mijn weg, dit hier uiteen te zetten.

Tot slot volgen dan de beschrijvingen van drie eigen opgravingen, achtereenvolgens te Best, Zweeloo en Hooge-Mierde. Hier toont de schrijver een waardig leerling van Dr. van Giffen geweest te zijn. Daarvan getuigen ook de fraaie foto's achter in het boek. Bij het onderzoek te Best komt duidelijk het bezwaar naar voren, dat men met reden kan hebben tegen de zoo vaak geprezen methode van het afgraven van groote oppervlakten, dat door den schrijver voorheen aanbevolen werd tegenover het graven van smalle zoekgreppels over het geheele terrein. Immers, hier te Best staat tegenover het uiterst zorgvuldig onderzochte gedeelte een ander deel, waar nu met smalle greppels! de aanwezigheid van bijzettingen geconstateerd kon worden, maar nu ontbraken tijd en middelen, om ook dit gedeelte behoorlijk te onderzoeken. Als gevolg daarvan zal dit zoo zorgvuldig begonnen onderzoek dus altijd een torso blijven in een ongunstiger vorm, dan wanneer men met smalle sleuven werkend, hier en daar een kringgreppel had overgeslagen.

Enkele kleine opmerkingen tot slot. De vondsten te Goirle op blz. 101 vermeld, vinden hun verklaring als huisinventaris. Ik heb hen als zoodanig aangehaald in een artikel over een huis te Kotten, gem. Winterswijk, in Oudheidkundige Mededeelingen X, 1929, een arti-

kel, dat den schrijver blijkbaar ontgaan is. Dan wordt op blz. 138 e.v. een verhandeling over de zoogenaamde „deverelurnen” gegeven, waarin op blz. 140 en 141 hun herkomst ter sprake komt. Dit nu is een resumé van een ander artikel van mijn hand in Oudheidkundige Mededeelingen XV, dat de schrijver wel gelezen blijkt te hebben. Hij wekt hier den schijn, de daarin verkondigde theoriën als de zijne te willen doen doorgaan.

Intusschen is het doel van het archaeologische gedeelte van Willems' studiën bereikt. Hoewel immers op zijn behandeling van het cultuurhistorische gedeelte het een en ander aan te merken was, heeft hij zich ontwikkeld tot een goed opgraver. En terwijl de Indische archaeologie niets aan een uitvoeriger en juister behandeling van Nederlandsche oudheden heeft, zal zijn graaftechniek, naar wij hopen, spoedig in ons koloniale Rijk door hem in practijk gebracht kunnen worden.

F. C. BURSCH.

Johannes Urzidil: *Wenceslaus Hollar, der Kupferstecher des Barock*. Verlag Dr. Rolf Passer, Wien—Leipzig 1936.

Wenzel Hollar is een naam, die vaak in kunst-historische litteratuur vermeld wordt. Bijna altijd betreft het de vóórstelling van zijn prenten. Het werk van Hollar heeft in de eerste plaats documentaire waarde op zoo verschillende gebieden als topographie, kostuumkunde, zoölogie en anderszins. Bedenkt men hier nog bij, dat vele origineele kunstwerken naar bekende meesters slechts uit de reproductieprenten van Hollar bekend zijn, zooals bij voorbeeld werken van Holbein en Dürer, dan wordt de beteekenis van het werk van den Boheemschen graveur duidelijk. Het is begrijpelijk, dat de kunstenaar Hollar wel eens te veel op den achtergrond werd gedrongen. Dit laatste sluit een onrechtvaardigheid in, die de schrijver wil goedmaken.

Johannes Urzidil is vermoedelijk een landsman van den graveur en door oprechte bewondering gedreven, heeft hij zijn taak, een levensbeschrijving van den prentkunstenaar samen te stellen, volbracht. Men is feitelijk niet meer aan kunstenaarsbiographiën, in den engeren zin des woords, gewend. Thans schrijft men monographiën, die aan het werk, en in verband daarmee, aan den persoon van een bepaald artiest gewijd zijn. Dit vooropstellend zal de lezer begrijpen, dat de kunsthistoricus in dit werk niet veel van zijn gading zal vinden. Een uitzondering hierop is het laatste hoofdstuk, geschreven door Franz Sprinzel, verzamelaar van het prentwerk van Hollar, en dat handelt over de geschiedenis der Hollar-verzamelaars. Als voorbeeld van het afwisselende leven van een kunstenaar in de zeventiende eeuw, een tijdperk waarin het krijgsgedruisch niet van de lucht is, is Hollar wel bijzonder instructief. Hoe triest was het leven van een kunstenaar in dezen tijd, eenige uitzonderingen als ons eigen land daargelaten! Hard werken, nauwelijks genoeg verdienen om in het allernoodigste te voorzien, altijd weer verder gedreven te worden. En als er geen oorlog was dan was er

een pestepidemie. Van al deze ellende heeft Wenzel Hollar ruimschoots zijn deel gehad.

In den tijd, dat onze meester zijn kunstenaarsloopbaan aanving, was de stad Praag, alwaar hij woonde, een kwijnend kunstcentrum. Door toedoen van Keizer Rudolf II had de stad een kunstmatige periode van bloei gekend. Een groep schilders als Spranger, Hans von Aachen en Heintz had zich geheel op de dubieuze verlangens van den Keizer ingesteld. De ongezonde sfeer van deze werken was voor een jong kunstenaar als Hollar stellig ongeschikt en blijkbaar heeft hij zich buiten deze kring weten te houden, daar men tevergeefs in zijn oeuvre iets zal zoeken, dat met deze perverse richting verband houdt. Wenzel Hollar is geen manieristisch kunstenaar meer en de eenige sporen, die men daarvan in zijn werk kan aantreffen, gaan, terug op den invloed van Hollandsche graveurs, waaronder vooral Jan van de Velde genoemd moet worden. Trouwens in het oeuvre van Hollar spreekt duidelijk zijn Nederlandsche geschooldheid. In Praag was vermoedelijk Gilles Sadeler uit Brussel zijn leermeester en omstreeks 1635 — onze meester was toen acht en twintig jaar oud — reisde hij in Holland. Hollar neemt ook de techniek van het gecombineerde procédé van ets en burijngravure van de Hollandsche kunstenaars over. Het etsen is bij Hollar hoofdzaak en slechts voor bepaalde partijen, zooals bijvoorbeeld de evenwijdige lijnen in lucht en water, gebruikt hij den burijn. Ook de droge naald komt men vaak in zijn werk tegen.

Wenzel Hollar heeft veel gereisd en gezworven; hij werkte in Frankfurt (bij den vermaarden graveur Matthaeus Merian), in Straatsburg, waar een bekende reeks stadsgezichten ontstaat, in Keulen en in Holland. Daarop treedt hij in 1637 in dienst bij Lord Thomas Howard, Earl of Arundel, met wien hij lange reizen door Duitschland maakte en dien hij naar Londen volgde. In de woelige tijden van Cromwell moest hij Engeland verlaten en toen werkte hij gedurende zeven jaren te Antwerpen. Hier etste hij portretten naar Van Dijck en andere groote meesters en copieerde hij naar Elsheimer. Met veel moeite kon hij zich in 1652 wederom te Londen vestigen, van welke stad hij vele gezichten op de koperen plaat bracht. Deze prenten zijn van het hoogste belang, omdat zij een getrouw beeld van de stad geven, kort voordat zij in 1666 door den grooten brand geteisterd werd. Twee jaren na deze catastrofe zeilt hij naar Noord Afrika in verband met de illustraties voor een uit te geven boekwerk. Op de terugreis wordt zijn schip door zeeroovers overvallen en slechts met groote moeite ontging hij het lot der slavernij, dat hem wachtte, als de roovers in hun opzet geslaagd zouden zijn. Nog negen jaar heeft Hollar dit avontuur overleefd. Zijn zoon James verloor hij tengevolgde van een pestepidemie en de diepgeschokte kunstenaar viel zelf in handen van uitgevers, die hem het leven bijkans ondragelijk maakten. Hij leefde in nijpende armoede, totdat de dood hem in 1677 uit zijn lijden verlostte.

Meer dan 2800 prenten heeft onze meester nagelaten. Dit oeuvre is tamelijk ongelijk wat de kwaliteit betreft en het moet erkend worden: Hollar heeft nooit een zekere droogheid kunnen overwinnen. Zijn visie was beperkt en zijn technische kwaliteiten, hoe hoog zij ook mogen zijn, doen ons nooit vergeten, dat zijn fantasie te kort schoot. Johannes Urzidil heeft ons oordeel omtrent den kunstenaar niet kunnen wijzigen, niettegenstaande zijn oprechte liefde en bewondering voor zijn landsman. Sommige landschapjes bezitten bekoring in hun eenvoud en ook de reeks etsen, die moffen uitbeelden, zijn technische meesterstukken. Met een geest als Callot gemeten moet Hollar het afleggen: hij verhoudt zich tot dezen meester als Abraham Bosse tot Callot. De door Hollar behandelde onderwerpen zijn rijk gevarieerd en op zichzelf reeds zóó belangwekkend, dat alléén daarom reeds de reeks van 47 platen, uitgevoerd in lichtdruk, een ieder welkom zijn zal. De figuur Hollar, die Urzidil ons in zijn tekst doet herleven, dwingt respekt af voor dezen kunstenaar: een leven van noesten arbeid wordt ons hier voor oogen gevoerd, dat zeker de moeite waard is om er bij stil te staan.

W. R. JUYNBOLL.

D. Hannema en A. van Schendel Jr. „*Noord- en Zuid-Nederlandsche schilderkunst der XVIIe eeuw.*” Amsterdam-Berlin. 1936.

In de reeks plaatwerken, die verschillende onderwerpen uit de Europeesche schilderkunst behandelen, is thans een deel verschenen over de Hollandsche en Vlaamsche kunst gedurende het bloeitijdperk. De serie is een Duitsche uitgave, terwijl het onderhavige deel in het Hollandsch verschijnt. Een ander deel, dat chronologisch hieraan voorafgaat, is het werk van Ernst Günther Troche en behandelt de Nederlandsche schilderkunst van de vijftiende en zestiende eeuw.

De heer Hannema schreef een algemeene schets ter inleiding van de reproducties. Hierin wordt in snel tempo een groot aantal kunstenaars genoemd, zonder dat het mogelijk was in bijzonderheden te treden. Wie hieromtrent wenscht ingelicht te worden, kan niet beter doen, dan het hier onlangs aangekondigde werk van professor W. Martin ter hand nemen.

De groote verdienste van het hier aan te kondigen boek is de gelukkige keuze van afbeeldingen, waaraan blijkbaar veel zorg is besteed. Onder deze reproducties treft men een aantal zelden of nog nooit gepubliceerde schilderijen aan, die allen van eenig belang zijn en niet beneden een zeker qualiteitsniveau dalen. Zelfs zulk een weinig bekend kunstenaar als Abraham Beerstraten valt met zijn winterlandschap niet al te zeer uit den toon.

De samenstellers hebben ook op den interessanten inhoud van de afgebeelde schilderijen gelet en bijzonder aardig is in dit opzicht het schooltaferel door Jan Miense Molenaer, in particulier bezit te Berlijn, een werk, dat 1634 gedateerd is. Er is verzuimd op te wijzen, dat dit schilderij een combinatie is van genre

en portret. Links ziet men de ouders, die hun beide nog zeer jeugdige kinderen naar school toe brengen. Blijkbaar waren deze ouders getroffen door het belangrijk gebeuren van den eersten schoolgang en hebben zij den schilder verzocht dit moment uit te beelden, teneinde de herinnering aan dit feit voor later vast te houden. De schilder, die blijkens zijn werk groote voorliefde had voor het bedrijf van kinderen, heeft zich uitstekend van zijn taak gekwetend en ons een levendig beeld van een school geschonken, zoodat wij hier behalve een kunstwerk ook een waardevol cultuurhistorisch document voor ons hebben.

Het werk bestaat uit twee afdeelingen: de eerste handelt over de Vlamingen, de tweede over de Hollanders. Wij hadden liever gezien, dat aan elk der beide scholen een afzonderlijk deel in deze serie gewijd was, want hetgeen we hier hebben is wel wat al te beknopt. Inderdaad, het is geen opgave een overzicht te geven van de Vlaamsche schilderkunst aan de hand van zes en dertig afbeeldingen! Op deze wijze wordt het onderwerp geweld aangedaan en krijgt de niet ingewijde lezer een scheef beeld van de verhoudingen tusschen Noord en Zuid.

Wanneer de stof dusdanig gecomprimeerd wordt kan er reeds uit dien hoofde niet iets goeds ontstaan. Het is in wezen onjuist, wanneer een uitgever en niet de schrijver den omvang en de uitvoering van een werk bepaalt. Deze uitgever blijkt zijn tijd begrepen te hebben: men is tegenwoordig overwegend visueel ingesteld, vandaar dat geïllustreerde werken bijzonder in den smaak vallen. Men leest niet meer, doch bekijkt liever: men ziet naar afbeeldingen in tijdschriften of gaat naar de bioscoop. Tegen zulk eene concurrentie kan heden ten dage het gedrukte geschrift niet op. Het is overbodig de gevaren, die aan deze ontwikkeling verbonden zijn, aan te wijzen; zij liggen voor de hand.

Neemt men vrede met den geschapen toestand, dan moet er vanzelfsprekend aan de hoogste eischen voldaan worden, wat de reproducties aangaat en hier raken we een gevoelig punt van deze publicatie. Ook alweer in verband met de tijdsomstandigheden mocht deze uitgave niet kostbaar zijn; vandaar dat het goedkope reproductiesysteem van den koperdiepdruk gekozen werd. Dit procédé voldoet slechts wanneer kunstwerken in lichten toon afgebeeld worden. Op het gebied van teekeningen kan men er werkelijk iets mee bereiken. De reproductie naar een „blond” schilderij als het in zonlicht badende stadsgezicht van Gerrit Berckheyde in het Museum te Brussel voldoet aan redelijke eischen. Anders wordt echter het geval wanneer donkere schilderijen weergegeven moeten worden. Alle schaduwen en half-schaduwen worden onherroepelijk zwart in de reproductie, de fijne overgangen verdwijnen en het origineele kunstwerk verliest zijn waarde. Niet alléén intérieurs, als bijvoorbeeld de appelschilster van Cornelis Bisschop te Amsterdam, maar ook landschappen als Ruisdael's korenveld te Rotterdam zien er in deze koperdiepdrukken

allerbedenklijkst uit. Dergelijke afbeeldingen zullen het verlangen de origineelen te gaan bezien, zooals de Heer Hannema wenscht, niet stimuleeren, integendeel, de belangstellende leek, voor wien deze uitgave bedoeld is, kan er slechts door worden afgeschrikt.

De heer van Schendel, wetenschappelijk assistent aan het Rijksmuseum te Amsterdam, heeft de biographische aantekeningen bij de platen geschreven, welke taak met groote zorg is volbracht. In het leven van Abraham van Beyeren leest men, dat deze meester nà 1675 te Alkmaar overleden is. Men weet thans, dat de schilder eerst in 1690 te Overschie is gestorven.

In de inleiding staat, dat Rubens te Genua nauwkeurig paleizen teekende. Deze mededeeling is eenigszins misleidend. Rubens heeft inderdaad een werk over deze paleizen uitgegeven, hetgeen evenwel niet beteekent, dat de meester zelf de teekeningen of gravures voor zijn boek vervaardigd heeft. Het is weinig bekend, dat Rubens hier slechts verzameld heeft en niet zelf geteekend. Telkens komt men in de literatuur deze vergissing tegen; zoo herinneren wij ons een hoogdravend betoog over Rubens' architectuur van professor Luns in zijn inaugurale rede te Delft, die ook van bovengenoemde onjuiste premisse uitging.

Overigens doen deze vlekjes heel weinig ter zake en veel ernstiger is het, dat men zich ten slotte afvraagt, wat het nut is van deze door uitgevers bedachte boekwerken. Waarlijk, onze bezwaren richten zich niet tegen de auteurs maar tegen de uitgave, die helaas geen aanwinst is op het rijke gebied van de literatuur over Oud-Nederlandsche schilderkunst. W. R. J.

J. Verheul Dzn., *De Rotte met de Bleiswijksche meren en de omliggende gemeenten Hillegersberg, Bergschenhoek, Bleiswijk, Moerkapelle en Zevenhuizen*. Uitgave N.V. Drukkerij- en Uitgeversbedrijf Steming en Co., Rotterdam (1936).

Met prijzenswaardige activiteit zet de heer Verheul zijn topografische publicaties voort. Naar men weet hebben sommige hiervan, de kloeke uitgave over de poorten, inrijhekkens, enz. — waarvan het tweede deel reeds is aangekondigd — en het smakelijke boekje over de oude boerenhofsteden, betrekking op het zuidelijk deel der provincie Zuid-Holland, terwijl een omvangrijke en uiterlijk bescheidener reeks in 't bijzonder aan de omgeving van Rotterdam is gewijd.

Een aanvulling van de laatste serie brengt nu dit boekje over de Rotte-streek en de ten Westen daarvan liggende dorpen, dat een kleine 200 bladzijden telt en weer met vele aquarellen van den schrijver en foto's is verlucht. Aan het vroeger in dit tijdschrift gezegde over de werkwijze en verdiensten van den heer Verheul is daarom weinig toe te voegen. Ook ditmaal vertelt hij, ter dege geïnformeerd, op zijn onderhoudende, allerm minst zwaarwichtige wijze over verleden, heden en toekomst der streek; gezien van het standpunt van een architect met zoowel groote historische belangstelling

als door inzicht geleide liefde voor de typische schoonheid van dit polder- en plassenland.

Ieder, die zich voor de uiterlijke gedaante der provincie Zuid-Holland interesseert zal met belangstelling kennisnemen van de eigenaardige geschiedenis van het betrokken gebied. Oorspronkelijk meest veenmoeras met enkele kaden en woerden werd het door turfsteken tot een waterland, dat in de tweede helft der 17de, de 18de en ten deele eerst in de 19de eeuw werd drooggemalen. Dit op verschillende kleine plassen na: de Bleiswijksche (populair Rotte-) meren, de Hillegersbergsche en Kralingsche plassen, welke in onzen tijd een ongemeene beteekenis als recreatie-terrein hebben gekregen. Van de stoere bovenkruiers, die de drooglegging volbrachten en een onmisbaar sieraad van dit vlakke land vormden, bleven er helaas slechts weinige over.

Met die geschiedenis houdt de aard der monumenten uit deze streek natuurlijk ten nauwste verband. De soort, die in handboeken der bouwkunst vertegenwoordigd is, moet men hier in het algemeen niet zoeken. De eenige noemenswaardige middeleeuwsche kerk is de zeer gewijzigde van Hillegersberg, die zoo schilderachtig gelegen is op een ruim kerkhof nabij de ruïne van het kasteel, ondanks het opdringen der bebouwing. Over de kwaliteiten en euvelen van deze laatste in de behandelde dorpen zegt de heer Verheul menig behartigenswaardig woord. Hij wijst daarbij op de mogelijkheid van belangeloozen deskundigen bijstand door het, ook als provinciale schoonheidscommissie fungerende, „Instituut Stad en Landschap van Zuid-Holland” (grootendeels betaald door een klein aantal vermogende Rotterdammers met hart voor hun land), van welks diensten enkele besproken landelijke gemeenten tot hun schade nog geen gebruik maken.

De voornaamste der ter sprake komende latere kerken is de 17de eeuwsche van Moerkapelle. In elk dorp zijn echter wel overblijfselen uit het verleden, die de moeite van het aankijken waard zijn; de nieuwe tijd brengt totnogtoe op de dorpen zelden iets goeds. In Zevenhuizen is bijvoorbeeld het hoekje bij de brug aantrekkelijk en het als smederij dienende huis in de Dorpsstraat. De oude huizen en boerderijen in deze streek zijn alle van gele IJselsteen opgetrokken, soms met versieringen in roode steen. Eerst in het stroomgebied van den Ouden Rijn begint de daar gebakken laatstgenoemde steen te overheerschen. Als dakbedekking dient gewoonlijk riet, waarmede gevoelige overgangen zijn te bereiken. Er worden zoowel hoeven genoemd van het Zuid-Hollandsche dwarshuistype, dat de schrijver thans eind 17de- of 18de eeuwsch blijkt te achten, als van het loodrecht op den weg staande Hollandsche langgeveltype met hoofddeur in den voorgevel. Een merkwaardige uitzonderingsverschijning is de hofstede „Stolpenburg” aan den Heereweg te Moerkapelle, die ongeveer het type van een Noord-Hollandsche stelphoeve te zien geeft. M. D. OZINGA

INHOUD VAN AFLEVERING I

[BULLETIN SERIE IV, JAARGANG MCMXXXVII]

	Blz.
W. H. SCHUKKING Ontwikkeling van de militaire techniek van den vestingbouw. (Over den ouden vestingbouw in Nederland I) met 37 afbeeldingen waarvan 17 in den tekst	1
Officieele berichten.	26
M. D. OZINGA. Monumenten in Nederland	28
Boekbesprekingen	33

[Afbeeldingen: I—XI]

VERANDERING VAN ADRES

In het belang van een regelmatige verzending van het Oudheidkundig Jaarboek gelieve men verandering van adres tijdig mede te deelen aan den Secretaris van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, Jhr. Mr. D. P. M. Graswinckel te 's-Gravenhage, 221 Waalsdorperweg.

OUDHEIDKUNDIG JAARBOEK

VIERDE SERIE
VAN HET BULLETIN VAN DEN
NEDERLANDSCHEN
OUDHEIDKUNDIGEN BOND

ZESDE JAARGANG
AFLEVERING 2
JUNI 1937

N.V. BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ VOORHEEN E. J. BRILL - LEIDEN

NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND

(Opgericht 17 Januari 1899)

BESCHERMVROUW: H. M. DE KONINGIN.

BESTUUR:

Jhr. Mr. Dr. A. B. G. M. VAN RIJCKEVORSEL, Voorzitter; Jhr. Mr. D. P. M. GRASWINCKEL, Secretaris; JACOB MEES, Penningmeester; Jhr. Mr. Dr. E. A. VAN BERESTEIJN; J. TH. BOELEN; Prof. Dr. A. W. BYVANCK; Dr. A. E. VAN GIFFEN; D. HANNEMA; Jhr. Dr. E. VAN NISPEN TOT SEVENAER; Prof. W. A. E. VAN DER PLUIJM; Prof. W. VOGELSANG.

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken, den Oudheidkundigen Bond betreffende, te zenden aan den Bonds-Secretaris, Jhr. Mr. D. P. M. Graswinckel, Waalsdorper weg 221, Den Haag. Het adres van den Penningmeester is: J. Mees, Beursplein 10, te Rotterdam. Het nummer der Postgirorekening van den Bond is 140380 te Rotterdam.

OUDHEIDKUNDIG JAARBOEK

REDACTIE:

Prof. Dr. A. W. BYVANK, Voorzitter; Dr. J. J. DE GELDER, Secretaris; Jonkvr. C. ENGELN;
Dr. G. C. LABOUCHÈRE; Dr. ELISABETH NEURDENBURG; Dr. M. D. OZINGA;
Dr. H. SCHNEIDER en Prof. Dr. W. VOGELSANG.

Stukken voor de Redactie te zenden aan den Secretaris, dr. J. J. de Gelder, huize „Schoutenburg” te Oegstgeest, met uitzondering van gedrukte Verslagen van Musea, Vereenigingen en Commissies, welke men gelieve te zenden aan jonkvr. C. Engelen, te Zutphen.

☛ De redactie zal gaarne de plaatsing van toegezonden bijdragen overwegen, maar alleen copy in machineschrift of in duidelijk handschrift is voor opneming geschikt. De zetmachine geeft bij extra-correctie vertraging en onkosten die den auteur moeten in rekening gebracht worden. ☛

AFLEVERING 3 VERSCHIJNT IN HET NAJAAR.

Het programma voor de algemeene vergadering met excursie naar ANTWERPEN en MECHELEN op 1, 2 en 3 Juli 1937 ligt in deze aflevering.

REQUEST, DOOR HET BESTUUR VAN DEN NEDERLAND-
SCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND AAN DEN MINISTER VAN FINANCIËN
GEZONDEN NAAR AANLEIDING VAN EEN BIJ HET BESTUUR INGEDIEND
RAPPORT VAN DE „KASTEELNCOMMISSIE”.

Op de Jaarvergadering in Middelburg 2 Juli 1936 vermeldde de secretaris in zijn verslag (zie blz. 146 van den vorigen jaargang) een request van het Bestuur, gericht aan den Minister van Financiën. Dit request volgt hier:

's-Hertogenbosch/s-Gravenhage, 6 April 1936

Aan Zijne Excellentie den Minister van Financiën.

Velen in den lande — en niet het minst de leden van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond — doet het pijnlijk aan, dat talrijke kasteelen en landhuizen verlaten en gesloten worden, omdat de bewoning ervan de financieele draagkracht der bewoners in de tegenwoordige tijdsomstandigheden te boven gaat. Het getal dier verlaten woningen neemt nog steeds toe en talrijk zijn de bezittingen, welke te koop staan of bij gedeelten verkocht worden.

Als leegstaande huizen kunnen onder meer genoemd worden de kasteelen: Almelo, Biljoen, Diepenheim, Hoekelom, Keppel, Loenersloot, Middachten, Marquette, Nederhemert, Nijenhuis, Rechteren, Schaffelaar, Swaluenberg, Vorden, Voorst, Waterland.

Het leegstaan der kasteelen luidt in den regel een verval in, dat pleegt te eindigen met de slooping van het monument; het verkavelen der landgoederen beteekent een verlies aan landschappelijke schoonheid.

Het platteland wordt beroofd van centra, waar de dorpsbewoners meer of minder rechtstreeks bronnen van bestaan vonden, terwijl in de naaste omgeving van steden kasteelen en landgoederen verdrongen worden door de zich uitbreidende bebouwing.

Een ander gevolg van het verlaten der kasteelen en landgoederen is veelal de vernietiging van ons toch reeds zoo geringe boschbezit, hetgeen slechts weinig meer dan 8% van de geheele oppervlakte van ons land bedraagt; van dit boschbezit wordt circa 75% door de landgoederen ingenomen.

Deze gang van zaken loopt tenslotte uit op een verarming en een verlies van waarden, waarvan het nageslacht het onherstelbaar gemis noode zal hebben te aanvaarden.

Het bestuur van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond heeft de noodzakelijkheid gevoeld, in deze iets te doen; het heeft de „Kasteelen-Commissie” in het leven geroepen, welke een enquête bij de bewoners van kasteelen en landgoederen heeft ingesteld.

Deze commissie is bij haar onderzoek uitgegaan van die kasteelen, welke behooren tot onze monumenten van geschiedenis en kunst, doch heeft gemeend, onder dit begrip ook eenige landgoederen te mogen betrekken, omdat het eventueel te niet gaan dier landgoederen als een nationaal verlies zal zijn te beschouwen. Waar hier vele grensgevallen zijn, ware, in geval van uitbreiding van het begrip, de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg aan te wijzen als het college, dat in deze de beslissing zal geven.

Bij haar enquête is aan de commissie gebleken, dat vooral geklaagd wordt over de belasting-grondslagen: huurwaarde, meubilair en personeel.

Aan ons belastingstelsel is de gedachte gelukkig niet vreemd om in het algemeen belang het behoud van monumenten te bevorderen. Deze gedachte komt misschien niet voldoende tot uiting, gaat in ieder geval niet ver genoeg, om redding te brengen. Het komt het bestuur van den Bond voor, dat zij scherper omljnd zou kunnen worden; een terugblik in het verleden kan zijn nut hebben.

Het verdient immers de aandacht, dat een kasteel als bijvoorbeeld dat van Hoensbroek — dat stellig voor onze hedendaagsche begrippen tot de onbewoonbare behoort — gedurende zes eeuwen onvervreemd en in hetzelfde geslacht is gebleven en zulks, terwijl in het Land van Overmaze het majoraat niet werd toegepast en de opvolgende eigenaars uit gezinnen van 6—9, zelfs van 12 en van 24 kinderen stamden.

In de „costuymen” en de „oude herkommen” van het Land van Valkenborch blijkt hiervan niets. In de in 1570 vastgestelde „Coustume des Manhuys van Valkenborch” spreekt een duidelijk streven tot het in stand houden van de oude stokgoederen (erfgoederen, stamhuizen), want in de paragraaf over de successie in de rechte lijn werd opgeteekend, dat alle goederen tusschen „broeders ende zusters geleick deylbaer” zijn, „gereserveert den oudsten mansoir (soe verre daer eenich is oft ingeval nyet der oudster dochter) die preeminentie van den stamhuys met den greven ende dammen rontomme” mitsgaders eventueele rechten. Teneinde „den stand en die wapenen honner vaderlicken hous ende geslechte beter te onderhouden” kent een ander artikel den bezitter van het stamhuis eenige rechten op ruilingen toe met broers en/of zusters.

„Item dat ouck tot conservatie niet alleynen van huysen en stammen gelyck boven verclaert” is, heet het verder „maer oick om die spleten ende deyleen der leenen ende andere guederen” te voorkomen en „bij den stamme te onderhouden” {worden} „deze voers. loffelycke usantie ende gebruycke besonder onder die eedel luyden ende Ridderschap observeert”.

Van een dergelyk streven tot het in stand houden van stokgoederen, van deze „loffelycke usantie”, vinden wij iets terug in artikel 10 der wet op de Personeele Belasting, waar thans de mogelijkheid geopend is, om de huurwaarde minder hoog te bepalen van perceelen, die behooren tot onroerende goederen, welk zijn aan te merken als landgoederen in den zin der natuurschoonwet 1928. Het beginsel is aanvaard, dat de waarde dezer perceelen wordt bepaald door uit te gaan van de gedachte, alsof zij gedurende een kwart eeuw als zoodanig in stand zouden worden gehouden.

Gaarne wordt erkend, dat hierdoor reeds een belangrijke tegemoetkoming wordt verschaft aan de bezwaren van vele kasteelbewoners. De bewoners echter van monumenten, waarvan de omliggende terreinen niet in den zin der Natuurschoonwet als landgoederen worden aangemerkt, blijven evenwel van de beoogde tegemoetkomingen verstoken. Het zou in het algemeen belang wenschelijk zijn ook in de bewoning dezer monumenten op dezelfde wijze tegemoet te komen.

Overgaande tot de bespreking der hierboven genoemde belastinggrondslagen, komt in de eerste plaats in aanmerking:

I. PERSONEELE BELASTING

A. Huurwaarde. Bij het vaststellen van dezen grondslag is veelal uitgegaan van onjuiste gronden:

- 1e. De huurwaarde van het gebouw wordt afgeleid uit de grootte, terwijl veelal de grootte geen maatstaf is voor de geldelijke welvaart van den eigenaar;
- 2e. Het genot, dat het goed den eigenaar biedt, wordt door den fiscus in een som uitgedrukt. De huidige tijdsomstandigheden hebben afdoende bewezen, dat dit tweevoudig punt

van uitgang een geheel onjuiste waardebeoordeling geeft. Afschaffing van den grondslag huurwaarde voor monumenten ware mitsdien niet zoo onbillijk, als het oppervlakkig lijkt. Bij de handhaving van den grondslag ware het billijk de waarde te bepalen naar een huur, welke bedongen zou kunnen worden, wanneer het goed b.v. gedurende 25 jaar in stand gehouden en in verband met deze bepaling verhuurd zou worden.

B. Meubilair. Waar het meubilair in de meeste gevallen tot de erfgoederen behoort en blijkens de gehouden enquête op bedragen — behoudens enkele uitzonderingen — tusschen 20.000 en 70.000 gulden wordt getaxeed, blijkt, dat deze waardebeoordeling veelal in strijd komt met de financieele draagkracht van den eigenaar.

Daar het alleszins wenschelijk is, dat de oorspronkelijke aankleeding van het monument in stand wordt gehouden, komt het ons bestuur zeer gewenscht voor, dat een bepaling in het leven worde geroepen, die ontijdig genoodzaakte vervreemding kan voorkomen.

Weliswaar stelt de wet op de Personeele Belasting kunstvoorwerpen, geplaatst op galerijen en in bijzondere vertrekken onvoorwaardelijk vrij van dezen grondslag en geeft zij voor verzamelingen van wetenschap en kunst, indien die verzamelingen onder bepaalde voorwaarden voor het publiek ter bezichtiging worden gesteld, eenzelfde vrijstelling. Bovendien bepaalt de Tariefwet 1934, artikel 22, letter U, dat oudheden (ouder dan 70 jaar) van invoerrecht vrij zijn. Maar de meeste onzer monumenten zijn niet zóó groot, dat de eigenaar een afzonderlijke vleugel kan inrichten als bewaarplaats van een voor het publiek toegankelijke verzameling van voorwerpen van wetenschap en kunst.

Het goed meubilair en de „oudheden” in eet- en woonkamer, in de bibliotheek enz. zullen als regel niet voor het publiek toegankelijk gesteld kunnen worden, weshalve het bij de wet beoogde doel niet bereikt kan worden.

Het verdient daarom aanbeveling uitbreiding te geven aan de beide bepalingen zoo-even genoemd, ofwel, een gedeelte van het meubilair, dat beschouwd kan worden te behooren tot de aankleeding van het monument, buiten den aanslag te doen vallen, zoolang het ter plaatse (in het monument) blijft.

Wat voor dergelijke vrijstelling in aanmerking komt, zou door de Rijkscommissie voor Monumentenzorg vastgesteld kunnen worden.

C. Personeel. Bij dezen grondslag werd uitgegaan van de gedachte, dat een grooter aantal tewerkgestelden reeds het bewijs van luxe was. De tijdsomstandigheden hebben een andere voorstelling van zaken in het leven geroepen; immers: het aantal tewerkgestelden wordt tot een minimum teruggebracht, met het gevolg, dat de kasteelen en landgoederen onvoldoende worden onderhouden.

Om hierin tegemoet te komen, ware een lage en vooral niet progressieve heffing aan te bevelen, zonder onderscheid ten aanzien van manlijk en vrouwlijk personeel.

Hierdoor toch wordt het belangrijk sociaal voordeel verkregen, dat niet uit geldelijke overwegingen aan vrouwlijk personeel de voorkeur wordt gegeven boven manlijk. Bovendien biedt dit verkregen financieele voordeel gelegenheid tot werkverruiming.

II. VERMOGENS- EN INKOMSTENBELASTING

Voor deze beide belastingen ware het wenschelijk de grondslag huurwaarde en de bepaling van het vermogen vast te stellen naar analogie van de hiervoor bij de personeele belasting aangegeven wijze. Eenvoudig ware het in het algemeen de waarde tot op 20 tot 25 maal de opbrengst van het goed te bepalen, na aftrek van de kosten voor onderhoud, beheer, verzekering enz.

III. SUCESSIEBELASTING

Naar het oordeel van het bestuur van den Bond werkt deze belasting zeer fnuikend. De praktijk heeft uitgewezen, dat om de successiebelasting te voldoen, veelal een gedeelte van het goed dient te worden verkocht. Daar deze verkoop gedwongen geschiedt, waarbij veel goed tegelijk aan de markt komt, moet doorgaans een grooter gedeelte dan bij verkoop onder normale omstandigheden noodig zou zijn, te gelde gemaakt worden. Het verkregen bedrag blijkt in vele gevallen daardoor onder den taxatieprijs te blijven.

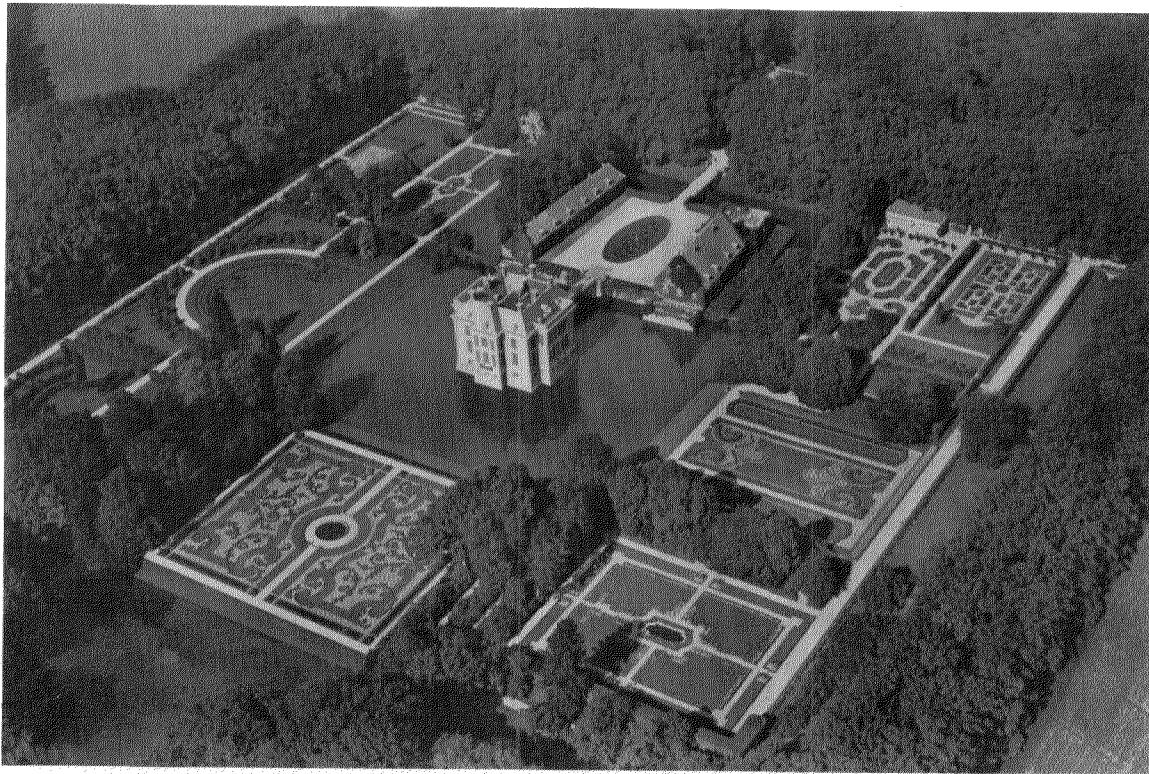
Het komt het bestuur van den Bond voor, dat het wenschelijk is ontheffing of vermindering te verleenen van deze belasting, wanneer de omstandigheden tot een nieuwe heffing leiden binnen een zekeren tijd, ofwel een zeer gematigde toe te passen voor die monumenten, welke niet van de voordeelen van de Natuurschoonwet genieten, te vorderen wegens het krachtens erfrecht verkrijgen van „oudheden”.

Voor het overige meent het bestuur Uwe Excellentie te mogen verwijzen naar het request van de Vereeniging „Het Grondbezit”, van October 1935, No. 1194./N.S.W. waarvan een afschrift hierbij gaat.

Van nationaal standpunt bezien, is het van het hoogste belang, dat kasteelen en landgoederen in stand gehouden worden. De eigenaars hebben zich veelal groote opofferingen getroost, om individueel dit doel na te streven. Het komt het bestuur van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond dan ook geenszins onbillijk voor, die eigenaars in het streven tegemoet te komen.

Namens het bestuur voornoemd,

(w.g.) A. B. G. M. VAN RIJCKEVORSEL, *voorzitter*. (w.g.) D. P. M. GRASWINCKEL, *secretaris*.

Afb. 1. Kasteel Biljoen. In 1530 gesticht door Hertog Karel van Gelder. Sedert 1872 door koop in het geslacht der tegenwoordige eigenaars. Foto K. L. M.

Afb. 2. Kasteel Middachten. In zijn tegenwoordigen vorm uit het laatst der XVIIde eeuw. Vererfd goed. Sedert 1884 in het geslacht der tegenwoordige eigenaars. Foto K. L. M.

Kasteelen die in de laatste jaren verlaten zijn, maar met hun omgeving nog onderhouden worden.

REQUEST VAN DE COMMISSIE VOOR GESCHIED- EN
 OUDHEIDKUNDE VAN DE MAATSCHAPPIJ DER NEDERLANDSCHE
 LETTERKUNDE TE LEIDEN

De Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde, getroffen door de berichten, die haar bereiken omtrent belastingmoeilijkheden, welke de bezitters van sommige groote kasteelen dwongen om de bewoning ervan op te geven, wendde zich tot den Minister van Financiën met onderstaand request.

25 Februari 1937.

Aan Zijne Excellentie den Minister van Financiën.

Sedert op initiatief van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond en andere vereenigingen een organisatie in het leven werd geroepen, die als Monumentendag spoedig bekendheid verwierf en veel belangstelling trok door de behandeling van vraagstukken betreffende het in stand houden der Nederlandsche monumenten, zijn jaren verloop en werden op Monumentendagen in talrijke besprekingen de bewaring van natuurmonumenten en van monumenten van geschiedenis en kunst deskundig toegelicht.

In het belang der natuurmonumenten kwam bij de Natuurschoonwet van 1928 een fiscale tegemoetkoming tot stand. De natuur echter heeft haar eigen levenskracht en hare schoonheid wordt niet door den mensch alléén bepaald. Zij herstelt zich ook uit zichzelf.

Maar de manifestaties der menschelijke cultuur, in den vorm van kunstige parkaanleg en gebouwen, die monumenten zijn van de macht en de gedachte der vroegere stadia onzer cultuur, zij zijn niet alleen onvervangbaar, maar ook veel zeldzamer.

Om déze te behoeden voor verval en ondergang is de wetgever nog steeds niet te hulp gekomen.

De tijd dringt echter!

Onze Commissie neemt met bezorgdheid waar, hoe gedurende de laatste jaren het getal der kasteelen in nood nog toeneemt.

De indiening van een Monumentenwet, waarvan men ook een regeling van het kasteelenvraagstuk zou mogen verwachten, schijnt niet aanstaande. Een regeling ten aanzien van de kasteelen is thans meer dan nooit gewenscht.

Het gaat hierbij om een paar honderd gevallen — een materie dus, die te overzien is.

Uitstel van een beslissing zal de schade onherstelbaar vergrooten. De Nederlandsche Oudheidkundige Bond zond, blijkens het verslag van zijn secretaris (afgedrukt in het Oudheidkundig Jaarboek 1936, blz. 146) aan Uwe Excellentie een adres, waarin op grond van een rapport der Kasteelencommissie, duidelijk wordt uiteengezet waar het om gaat.

Door het bestuur van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond wordt het als een nationaal belang erkend, dat kasteelen onderhouden en bewoond worden.

Het opgeven van deze bewoning is het keerpunt in het bestaan van deze huizen.

Naar onze overtuiging zijn de kasteelen alleen door verlaging der personeele belasting voor de bewoners, weder bewoonbaar te maken en voor ondergang te behoeden.

Wellicht kan in een zoodanige verlaging een ongerechtvaardigde bevoorrechtiging van den kasteelbewoner gezien worden, indien tegenover deze gedeeltelijke ontheffing niet een verplichting zijnerzijds staat. Deze verplichting is hier van zelf aangewezen. De eigenaar van een kasteel kan alleen de vermindering der personeele belasting verkrijgen wanneer

hij er in bewilligt, dat zijn eigendom als historisch monument geclasseerd wordt; daarmede aanvaardt hij dan alle verplichtingen die aan het zijn van geclasseerd monument verbonden zijn of verbonden zullen worden. Wil een kasteel aldus als een historisch monument geclasseerd worden, dan dient het uit den aard der zaak van een bijzondere historische of cultureele waarde te zijn. Maar ook alleen van deze kasteelen is het behoud een algemeen belang en slechts voor deze dient de vermindering van personeele belasting opengesteld te worden.

Gelet op de omstandigheid, dat reeds thans de meeste dezer kasteelen wegens de hooge thans dreigende fiscale rechten niet bewoond worden, zou het invoeren van den door ons gewenschten maatregel aan den fiscus geen groote offers stellen.

Om deze redenen meenen wij, dat zelfs in deze tijden van bezuiniging in staatsuitgaven en van niet prijsgeven van bestaande inkomsten de door ons aanbevolen maatregel wenschelijk is en doorgevoerd kan worden. Ieder uitstel brengt aan het historisch bezit van ons volk onherroepelijke schade. Gebouwen die onbewoond zijn en niet worden onderhouden, zijn, vóór men het weet, ruïnes geworden en moeten dan dikwijls met groote subsidies weer hersteld worden, om als „gerestaureerd monument” nog op iets te lijken. Snel ingrijpen is derhalve hier een eisch van zuinigheid.

Namens de Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde, (w.g.) J. J. DE GELDER, secretaris.

EEN TERMINOLOGISCHE VALSTRIK

DOOR DR. E. H. TER KUILE

Ter gelegenheid van de restauratie der Agnietenkapel heeft de Senaat der gemeentelijke Universiteit van Amsterdam in 1921 een Gedenkboek uitgegeven, waarin de lotgevallen van dit gebouw alsmede genoemde restauratie uitvoerig worden behandeld. Daarbij worden op blz. 12 twee oude teksten aangehaald als belangrijke bronnen voor den oorspronkelijken toestand van de kapel. Zij luiden als volgt: „Int jair XVC ende vier worde de donatinen stoelen gemaect boven op die kerck ende oick beneden”, en „1530 Item suster Grietgen Heynriksdochter heeft een webbe gesponnen tot die tralijen in die beneenkerck”. Hierin meende men nu een onomstootelijk bewijs te moeten zien, dat het schip van de kapel in een boven- en een benedenruimte was verdeeld, waarvan dan de bovenruimte in het bijzonder voor de kloosterzuster was bestemd. Wij willen in het midden laten, of deze toestand werkelijk in het begin van de zestiende eeuw heeft bestaan, maar moeten toch opmerken, dat zulks volstrekt niet volgt uit de aangehaalde teksten. Met „beneden in de kerk” en „benedenkerk” placht men namelijk niets anders aan te duiden dan het Westelijk deel der kerk tegenover het koor met zijn verhoogden vloer. Dit moge hieruit blijken, dat in een oud verhaal over de Nieuwe Kerk te Delft wordt gesproken over „beneden in de kerk” en „die beneen kercke” (D. van Bleyswyck, Beschrijvinge der stadt Delft, blz. 199 en 209), toen dit gebouw zijn huidige gedaante in hoofdzaak al had, en er van een kerk met een verdieping geen sprake kon zijn. Wij meenden, dat het gebruik van „benedenkerk” in dezen zin tegenwoordig echter niet meer voorkwam, maar dat is toch niet het geval. In het onlangs verschenen deel VII van „Ars Belgica”, gewijd aan St. Nicolaas en St. Baafs te Gent, bezigt Prof. Stan Leurs op blz. 16 en 18 de aanduiding „benedenkerk” nog met dezelfde beteekenis.

DE NOOD ONZER KASTEELN

DOOR Jhr. Dr. E. VAN NISPEN TOT SEVENAER

Het is geen overdrijving in het jaar onzes Heeren 1937 te spreken van den nood onzer kasteelen. Het betreft hier een kwaal die als een venijnige griep door heel Nederland slachtoffers maakt. De eerste kenteekenen van de ziekte komen tot uiting door een mindere verzorging van de naaste omgeving der aangetaste kasteelen; daarop volgt een tijdelijke sluiting van het kasteel; wanneer het tijdelijk sluiten bestendig wordt, is het laatste stadium ingeluid. Na een paar jaar elders — en goedkooper — gewoond te hebben, voelt de eigenaar er niet meer voor de lasten eener moeilijk geworden bewoning weer op zich te nemen. De hechte banden eener oude traditie zijn verbroken en de prettigste jeugderinneringen bleken veelal de kracht te missen een bewonderde, maar afgebroken, traditie weer op te vatten. Zoo zien wij dus als resultaat van deze „infectie” het aantal bewoonde kasteelen verminderen, dat der gesloten, te huur-, dan wel te koop aangeboden kasteelen toenemen, de verzorging der omgevende tuinen en parken — eens de roem van een gemeente of een sieraad van 't gewest — tot een minimum beperkt of ook geheel verwaarloosd worden.

Wanneer wij nu deze feitelijkheden beschouwen als een ziekteverschijnsel, dan rijst de vraag of de gevolgen van dien aard zijn, dat er ingegrepen dient te worden, dat er met andere woorden naar een geneesmiddel moet gezocht worden.

Schrijver dezes is tot de overtuiging gekomen, *dat de Nederlandsche gemeenschap schade lijdt door het feit, dat talrijke kasteelen in Nederland verlaten worden.* Hij stelt zich voor in dit artikel de oorzaken na te gaan, welke tot het betreurde gevolg leiden; hij wil ten slotte een oplossing zoeken om deze oorzaken op te heffen, of ten minste haar gevolgen zooveel mogelijk onschadelijk te maken.

DE NOOD ONZER KASTEELN SCHAADT EEN NATIONAAL BELANG

Dat onze kasteelen een sieraad zijn voor het land en dat het behoud ervan, als zijnde een nationaal belang, dient bevorderd te worden, behoeft wel geen nader betoog, wanneer ik hier aan toevoeg dat het hier *alleen* gaat over *kasteelen*, welke te beschouwen zijn *als monumenten van geschiedenis en kunst*. Het gaat hier dus niet om een liefde-dienst aan dezen of genen eigenaar van een kasteel, wanneer ik straks middelen zal bespreken, waarvan ik vertrouw, dat zij het den eigenaar mogelijk zullen maken zijn kasteel te blijven bewonen. De bewoning sluit immers in een voortdurende zorg voor een oud gebouw, een zorg, welke kasteelen zoowel om hun oudheid, als om hun monumentale waarde noodig hebben.

Is de eigenaar, om welke reden ook, niet meer in staat zijn goed te blijven bewonen, dan volgt hieruit aanvankelijk een vermindering aan zorg, later een vermindering aan belangstelling, die tot verwaarloozing zal leiden. Op een gegeven moment zijn de nadeelige gevolgen van deze verwaarloozing zoo groot geworden, dat de eigenaar of zijn erven tegen de kosten eener herstelling op zien. De eigen middelen zullen niet meer toereikend zijn om het in den loop der jaren toegenomen verval te herstellen en het kasteel wordt (voor afbraak) verkocht. Slechts wanneer het monument als zoodanig bijzondere waarde heeft of een groote bekendheid geniet, is het mogelijk, dat van Rijkswegen wordt ingegrepen en dat het Rijk de benodigde gelden of een gedeelte ervan verschaft, ofwel, dat een vereeniging, een N.V. of een Stichting „Het Kasteel...” in het leven wordt geroepen met het doel de instandhouding van het bedreigd gedenkteeken uit de geschiedenis te bevorderen.

Beide methoden zijn kostbaar en ze beantwoorden maar gedeeltelijk aan het beoogde doel, omdat het maar zelden voor zal komen, dat het Rijk of de Stichting „zoo en zoo” meer zal aankopen dan het gebouw met de (aller)naaste omgeving. Het kasteel zelf zal wel in stand worden gehouden..., maar het is niet meer als zoodanig bewoond, het vormt niet meer een levend middelpunt van de omgeving. Voor de vroegere pachters zullen de — vaak oude — banden vervangen worden door een soort nieuwsgierigheid naar het nieuwe „gedoe”, want de nieuwe stichting zal het „moeten hebben” van het toerisme, van een kunstmatige belangstelling. In de meeste gevallen toch zal het inwendige niet veel belangrijks meer bevatten en, mocht dit aangekleed worden met een meer of minder historische stoffeering, dan zal het monument niet anders dan een museum van eenig belang zijn.

Erger nog is het in die gevallen, waar met de slooping van het huis gepaard gaat een verkaveling van het grondbezit. Dan toch is onherstelbaar vernield, wat generaties tot een mooi geheel hebben gemaakt.

Hoe men zich die veranderingen ook denkt, zij hebben alle hetzelfde resultaat gemeen: de vernietiging van historisch gegroeide middelpunten van kunstwaarde, van natuurschoon en van patriarchaal-landelijke verhoudingen. Met het oog op de uitbreiding van de groote steden en van de industrie en met het oog op de verstadtsching onzer dorpen acht ik de toenemende verdwijning van onze kasteelen met bijbehorend grondbezit een groote schade voor de verschillende gewesten, voor het Nederlandsche volk. Vóór deze vernietiging een onherstelbaren omvang heeft aangenomen, dient er iets gedaan te worden, al was het slechts om in stand te houden wat nog gered kan worden.

Bedenkt men nu, dat de meeste eigenaars van kasteelen niets liever zouden wenschen, dan hun huizen te blijven bewonen, zooals hun voorvaderen het deden, maar dat zij het tegenwoordig door alle mogelijke omstandigheden niet meer kunnen, dan is het redelijk na te gaan welke deze omstandigheden zijn en of hierin voorzien kan worden. Het is toch wel duidelijk, dat het voor de gemeenschap het voordeeligt is, dat de bovengenoemde centra onderhouden worden door hen, die van huis uit voor de instandhouding het meest voelen, met andere woorden, door de eigenaars dier vererfde centra.

Als regel toch zijn onze kasteelen vererfd bezit, zoodat de eigenaars van hun jeugd af het huis, de naburige boomen, de boschpaden en de naaste hoeven kennen. Zij hebben zich al vroeg ingeleefd in dit uitzonderlijk stukje van het vaderland en zijn in den loop der jaren bijzonder gehecht geworden aan huis en goed. Het is alsof voor hen iedere steen, zelfs de mufte lucht van den kelder of van de vertrekken in een doorgaans onbewoonden vleugel een zekere charme heeft gekregen, sedert zij die tijdens een logeerpartij bij de grootouders hebben leeren kennen. Het deelen van een boterham met grootvaders tuinbaas, het spelen met diens kinderen, heeft vriendschapsbanden aangeknoopt, waardoor de latere eigenaar zich bijzonder verbonden is gaan voelen met huis en omgeving.

Uit een en ander volgt, dat de meeste onzer kasteelen slechts voor leden van bepaalde geslachten een bijzondere waarde hebben en dat het slechts de leden dier geslachten zijn, die zich verschillende opofferingen en ongemakken zullen kunnen getroosten om in stand te houden, wat zij als kind reeds bewonderd hebben en waartoe zij zich verplicht achten. Dit verlangen om het vererfd bezit in stand te houden berust dus op een zin voor traditie; en het is deze zin voor het in-stand-houden van vererfd bezit, voor het bestendigen van zekere patriarchale verhoudingen tusschen den bewoner van het kasteel en de menschen, die om- en ten deele van het kasteel leven, welke ons den eigenaar-beheerder van een historisch goed onder een geheel ander licht doen zien dan de eigenaar van een of andere villa.

Met opzet noemde ik den eigenaar beheerder, omdat hij zich in de meeste gevallen niet anders zal beschouwen dan de bezitter van een familie-goed, dat hij zooveel mogelijk ongerept zal trachten te behouden voor het nageslacht. Al kent onze wetgeving hem in deze geen verplichtingen noch tegemoetkomingen toe, toch zal zijn beheer in vele gevallen door deze opvatting geleid worden, een opvatting, welke duidelijk spreekt, wanneer erfgenamen het er onderling over eens zijn, dat het familiegoed aan hem, die het bewonen en in stand wil houden, tegen een gedrukte waarde dan wel om niet gelaten dient te worden.

Uit een en ander volgt, dat de geëigende bewoners van een kasteel slechts te vinden zullen zijn onder degenen, die een zekere liefde hebben voor een streek, een liefde, welke in de meeste gevallen ontstaan is uit traditie en verwantschapsbanden. Ontbreken deze banden of worden de benodigde eigenschappen niet spoedig verworven, dan verandert zoo'n goed eerlang van eigenaar. Dit is dan ook veelal de reden geweest, dat de „O-W-ers” — les nouveaux-riches bijvoorbeeld in Frankrijk — doorgaans geen geëigende kasteelheeren bleken te zijn. Ook volgt hieruit, dat de *huurwaarde* van een kasteel heel moeilijk is vast te stellen en dat het vaststellen ervan door vergelijking met een naburige villa doorgaans tot een onredelijk resultaat leidt. Voor het huren van een villa zijn immers de gegadigden veel talrijker: de verhouding tusschen grootte, ligging en comfort kan als het ware in cijfers worden uitgedrukt. Bij een kasteel zijn één of meer dezer factoren doorgaans negatief, zoodat de opvatting, dat een kasteel eigenlijk geen huurwaarde heeft terecht veld wint.

Met het noemen van het woord „huurwaarde” heb ik een begrip aangeroerd, dat tot veel onaangenaamheden tusschen menig eigenaar en den belasting heffenden Staat heeft geleid. Het kan nuttig zijn hieraan even aandacht te besteden.

DE PERSONEELE BELASTING

is er een, die gedacht werd als een verteringsbelasting of misschien duidelijker uitgedrukt als een belasting op iemands verteringscapaciteit. Zoolang nu de tering verband hield met de nering, met andere woorden zoolang er een zekere gunstige verhouding bestond tusschen de verterings-mogelijkheden = de uitgaven, en de inkomsten, was dit standpunt te verdedigen. Het is thans echter te beschouwen als een herinnering aan achter ons liggende tijden; het past niet meer in het kader der tegenwoordige tijdsomstandigheden en is daardoor een onbillijkheid, een onredelijkheid geworden. Het klinkt hard te moeten hooren, dat van Staatswege zulk een onredelijkheid wordt doorgevoerd.

Er was een tijd, waarin de eigenaar van een kasteel de opbrengst van tienden genoot, dat wil zeggen dat een gedeelte van de oogst van het omliggende land aan hem werd opgebracht. Dit geschiedde ofwel in geld ofwel in natura. Voor de laatste wijze van levering waren hooi- en graanzolders, waren schuren en stallen noodig. Dergelijke gebouwen bestaan nog en menig kasteel-eigenaar, die de slooping ervan overwoog, omdat deze gebouwen geen direct nut meer afwerpen, heeft dit voornemen niet uitgevoerd, omdat hij zich zoowel bewust was van de charme van het gebouwencomplex als van de schade, welke de schoone voorhof zou lijden bij gedeeltelijke slooping. Zoo blijven den eigenaar de lasten van het onderhoud dier gebouwen zonder dat zij hem van veel nut zijn.

Wat met de bijgebouwen het geval is, geldt ook voor het kasteel zelf. Dit is immers grooter dan voor de dagelijksche en normale bewoning noodig is, omdat in der tijd — en die tijd ligt nog niet ver achter ons — gasten bij gelegenheid van bruiloften, sterfgevallen, jachten en anderszins in verband met de tragere vervoermiddelen van toen, op het kasteel moesten overnachten. Hiertoe waren talrijke logeerkamers noodig. Nu de

moderne middelen van vervoer het overnachten op het kasteel veelal onnoodig gemaakt hebben, zijn die talrijke logeerkamers overbodig geworden, maar de eigenaar kan ze niet afbreken, en moet ze — ook al worden ze niet gebruikt — onderhouden.

Uit een en ander volgt, dat van de veertig of vijftig kamers van een kasteel slechts een gedeelte in aanmerking komt voor geregelde en normale bewoning; de overtollige vertrekken behooren, mijns inziens — mede in verband met de eraan toegekende verhooging der huurwaarde — slechts tot de lasten, welke de vaderlijke erfenis komen verzwaren en mogen in geen geval de huurwaarde vermeerderen. Overduidelijk is in den tegenwoordigen tijd komen vast te staan, dat het teveel aan vertrekken de huurwaarde drukt in stede van haar te verhoogen.

Uit overwegingen van billijkheid tegenover den eigenaar, die een *vererfd monument* wil onderhouden en bewonen, acht ik het dan ook aanvaardbaar *de huurwaarde van monumenten te bepalen naar het gedeelte, dat voor normale bewoning in aanmerking komt*, en gezien de grootte der onderhoudslasten het maximum te stellen op, laat ons zeggen, 1500 gulden.

Meubilair. Wanneer ten onzent het begrip ware doorgedrongen, dat een kasteel met een in verhouding tot zijn beteekenis passend grondbezit als geheel gehandhaafd dient te worden, dan zou zoo'n goed weinig handelswaarde hebben en de fiscus zou ook niet bij herhaling een verkoopwaarde — welke naar omstandigheden en inzichten zeer uiteenloopend getaxeerd wordt — dienen te schatten, te herzien en weer eens vast te stellen. Bovendien zou het dan geen zin hebben het meubilair telkens weer te schatten naar de waarde, die het bij een fictieven verkoop zou kunnen opbrengen. De vierentwintig Lodewijk-XVI stoelen met de bijbehorende zetels en canapés hebben immers een speciale kunstwaarde in de „grootte zaal” van het kasteel, waarvoor dit meubilair ontworpen is in aansluiting met de eveneens gesneden wandversiering. Dit meubilair hoort in deze zaal en dient er niet uit verwijderd te worden, zoodat ik het als een onbillijkheid aanvoel, dat dit meubilair jaar in, jaar uit tegen een (onwerkelijke) verkoopwaarde wordt aangeslagen, *zoolang het terplaatse blijft*. Wat ik met dit voorbeeld heb willen toelichten geldt — grensgevallen en bijzondere omstandigheden daargelaten — in het algemeen voor al het vererfd meubilair van geschiedkundige en kunstwaarde in onze kasteelen.

Nu kan de eigenaar van een kasteel zich aan dezen bezwarenden grondslag der Personeele belasting onttrekken door een kostbaar ameublement naar den zolder te verplaatsen: andere kostbare voorwerpen kan hij aan het oog onttrekken door gordijntjes er voor te hangen of ze in kisten op te bergen... maar dan is er geen sprake meer van een waardige bewoning, noch van behoorlijk onderhoud. In het belang van onze kasteelen is het noodig, dat de zoo juist genoemde „grootte zaal” haar aankleding behoudt, al wordt zij misschien maar een paar keer per jaar gebruikt. Er ligt, dunkt mij, toch wel iets hatelijks en zelfs onredelijks in het feit, dat de bezitter van vererfd kunstbezit als beloning voor het instand houden ervan van Overheidswege (vaak boven zijn financieele draagkracht) belast wordt. Ik meen, dat hierin te voorzien zou zijn door middelen, hierna aan te geven.

Personeel. Uit het hiervoren gezegde blijkt, dat de bewoning van een kasteel meer vraagt dan die van een villa. Voor het in stand houden is niet alleen hart en beleid noodig, maar ook handenarbeid. Naar mate van de grootte van het kasteel en van de bewerkelijkheid van de omgevende tuinen zullen meer menschen te werk gesteld moeten worden. Bij de financieele lasten, welke de eigenaar te dragen heeft wegens loonen, ziekte-verzekering, zegels enz., komt het voor hem belemmerende en hinderlijke, dat onze wetgeving het belastbare gedeelte van het personeel progressief aanslaat naar het getal te-werk-gestelden, zonder er rekening mede te houden, dat een groot en oud gebouw nu eenmaal

meer handenarbeid vergt dan een klein, modern huis. Bovendien wordt het manlijk personeel zwaarder belast dan het vrouwelijk, zoodat de eigenaar van een kasteel uit bezuinigingsoverwegingen wel gedwongen wordt het aantal te werk gestelden tot een minimum te beperken, op gevaar af niet behoorlijk in het onderhoud te voorzien. Ook dit zou op een of andere wijze kunnen en dienen geregeld te worden.

Voor de kasteelbewoners, bij wie de belastingen naar het vermogen geen overmatigen druk op hun inkomen uitoefenen, zou een gunstiger toepassing van deze drie grondslagen der Personeele belasting de gewenschte verhoudingen tusschen opbrengsten en lasten van een kasteelbezit kunnen bevorderen en daarmee het bewoond-blijven in de hand werken.

VERDERE BELASTINGDRUK

De Successie-belasting. Niet voldoende ervan doordrongen, dat er een zekere verhouding moet bestaan tusschen de beteekenis van het grondbezit en de grootte van het kasteel, noodzaakt, de belasting-wetgeving in geval van successie de erven doorgaans tot onderling verdeelen en tot verkoop van een gedeelte van het grondbezit om te voorzien in de behoefte aan gereed geld, ten deele noodig voor de uitkeering aan mede-erfgenamen. Ook moet hiertoe in vele gevallen geld worden opgenomen, waarvan de rente niet uit de opbrengst van het goed bestreden kan worden ¹⁾. Het gevolg is, dat in tegenstelling met de omstandigheden ten tijde van de stichting — toen er een gunstige verhouding bestond tusschen de beteekenis van het goed en die van het huis — thans het part, waarin het huis valt, doorgaans te weinig opbrengt — de opbrengst is vaak negatief — om een behoorlijke bewoning te waarborgen. Niet alleen, dat de onderhoudskosten van het huis de wegens bewoning toegekende waarde veelal zullen overschrijden, voor de kosten van het onderhoud der naaste omgeving zal het eventueel denkbaar overschot geheel noodig zijn; er zal in de meeste gevallen op toe gelegd moeten worden. Kan menig eigenaar, in de hoop, dat gunstiger verhoudingen niet lang meer zullen uitblijven, berekenen, dat hij met het interen nog eenige jaren kan doorgaan, als die verbetering langer op zich laat wachten is de zaak reddeloos en, komen ondertusschen wederom successie-moeilijkheden aan de orde, dan kan men zeggen, dat het goed vernietigd is. Het geheel van kasteel, tuinen, bosschen is ten doode opgeschreven, een familie-vermogen in een paar jaar gehalveerd... de gemeenschap heeft een vaak bewonderd geheel verloren, een monument van eigen bekoring is aan vernietiging prijsgegeven, een geslacht, dat zich geroepen voelde jaarlijks aanzienlijke sommen te besteden aan het in-stand-houden van een vorm van nationalen rijkdom ziet zich tegen zijn zin gedwongen een edele taak neer te leggen. Werden de aldus in de Staats-schatkist gestorte vermogens op eenigerlei wijze dienstig gemaakt aan het behoud van ons kasteelenbezit, ik ben er zeker van, dat dit menig kasteel-eigenaar een kleine troost zou zijn, terwijl hij er nu van overtuigd is, dat onze kasteelen één voor één vernietigd zullen worden.

Voor onze grootste grondbezitters is de progressie van de *belastingen naar het vermogen* fnuikend. De Verdedigingsbelasting I is hier de ware boosdoener; oorspronkelijk als heffing ineens bedoeld is zij steeds bestendig gebleven en wel tot 30 April 1939. Om dit met bedragen aan te toonen moet men over cijfermateriaal beschikken, dat mij niet ten dienste staat ²⁾. Maar toch kan men ook zonder verbluffende cijfers begrijpen, dat iedere

(1) In dit euvel zou voorzien kunnen worden, indien het Rijk hypotheek ter beschikking zou willen stellen tegen b.v. 2½ % en voor een tijd van, laat ons zeggen, 15 jaren. In dit geval zou een goed niet gehavend behoeven te worden en heeft het den tijd zich te herstellen.

(2) Zie hiervoor „De belastingdruk in Nederland” door het Centr. Bureau voor de Statistiek en „De belastingdruk op kasteelbewoners” van L. H. Bodde Bouman, Inspecteur der Dir. Belastingen te Hengelo (O.) in het Weekblad der Dir. Bel., Invoerr. en Acc. van 8 Mei 1937 e.v. — Uitg. Teulings 's-Hertogenbosch.

redelijke verhouding tusschen het bedrag der op te brengen belastingpenningen en dat der geschatte waarde der bezittingen verloren is gegaan sedert het mogelijk is gebleken, dat eigenaars 90 en meer % van hun inkomen moeten afdragen aan den Fiscus. Ook is het mij bekend, dat de eigenaar van een paar belangrijke goederen — na aftrek van alle lasten — van één dier goederen niet meer maakt dan 1.35 gld. per bunder. Met den besten wil van de wereld kan de eigenaar er niet meer aan denken zoo'n goed te bewonen.

Wanneer men nu verder bedenkt, dat ook van een groot-grondbezit heele gedeelten weinig opbrengen en andere alleen maar uitgaven vergen, met andere woorden dat vele eigenaars de in stand gehouden bosschen niet productief kunnen maken volgens de normen van een normaal, modern boschbeheer, omdat zij, uit piëteit en eerbied voor het — door de gemeenschap geroemd en genoten — natuurschoon, zuinig zijn met het kappen in een vaak eeuwen ouden boschaanleg, dan begrijpt men wel, dat de opbrengst van dergelijke bosschen zeer laag is en verre blijft onder het bedrag, dat wegens grond- en waterschapslasten, belastingen naar het vermogen en successierecht geveerd wordt. Zoo'n „vermogend” eigenaar is in vele gevallen armer dan men oppervlakkig zou meenen.

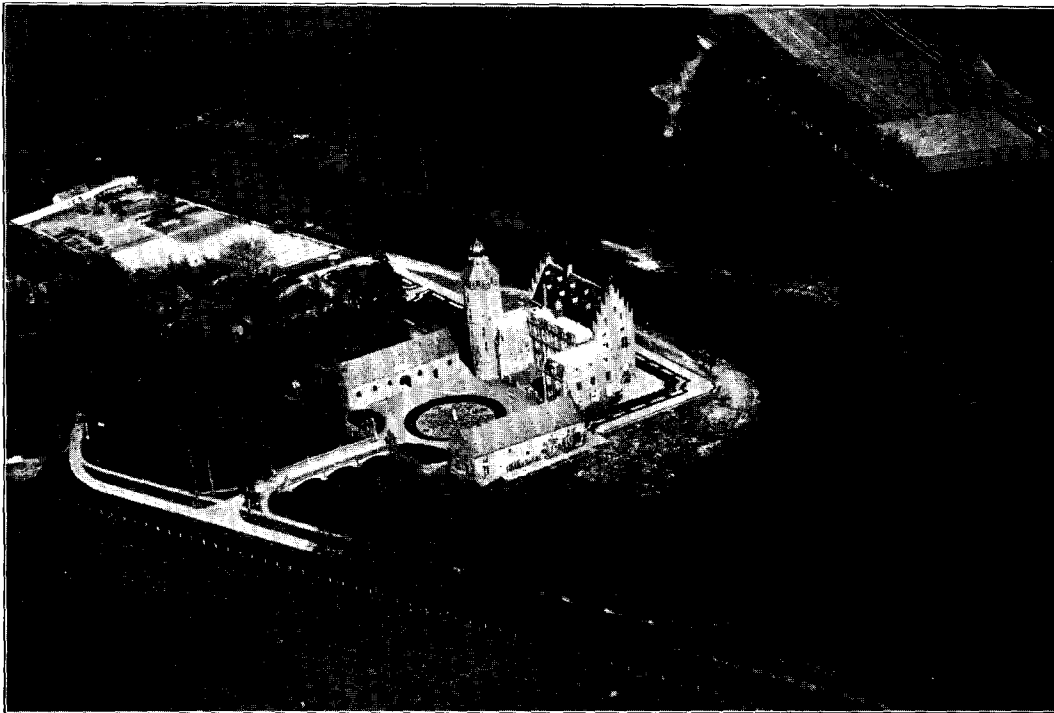
Dat de tuinen en parken meer aan onderhoudskosten, dan zij kunnen opbrengen behoeft wel geen betoog, wanneer men bedenkt, dat de eigenaar voor het onderhoud de kosten draagt van loonen en sociale lasten, van tien tot twintig arbeiders.

Is het nu onbillijk de eigenaars van kasteelen, die niet meer een burgermans-inkomen en veelvouden ervan kunnen besteden, aan het te-werk-stellen van werkvolk tegemoet te komen door hen hierin te subsidieeren, ofwel door het gedeelte van het vermogen, dat alleen maar geld kost, buiten de waarde van het belastbaar vermogen te brengen? Ik meen van niet. Zij toch hebben de gemeenschap door het in-stand-houden dier centra van natuurschoon, van waarde voor geschiedenis en kunst diensten bewezen, zij hebben jaren lang den Staat gesteund door het opbrengen van aanzienlijke bedragen aan belastingpenningen. Nu de verhoudingen zoo zijn geworden — en de Staat heeft hieraan mede gewerkt — dat dit in-stand-houden niet langer meer mogelijk is, acht ik het meer dan een geste, ja een eervolle taak van de Overheid hierin tegemoet te komen, al was het uit eigen belang. Het gevaar is immers niet denkbeeldig, dat men den Staat later de vernietiging van veel schoons zal verwijten, omdat hij verzuimd heeft tegemoet te komen toen het nog mogelijk was te redden; of hij zal over eenige jaren, in markante gevallen, met tonnen moeten bijspringen om van overheidswege te helpen herstellen, wat in normale omstandigheden met gewone onderhoudskosten had kunnen worden voorkomen.

Ik ben er van overtuigd, dat ook op dit punt voor den nood onzer kasteelen redmiddelen aanwezig zijn; in de volgende paragraaf wil ik eenige gedachten ontwikkelen, die de bestudeering en de oplossing van het vraagstuk, naar ik hoop, zullen vergemakkelijken.

MIDDELEN OM IN DEN NOOD ONZER KASTEELN TE VOORZIEN

Had Nederland, gelijk de meeste landen van Europa, een monumentenwet, dan wist iedereen, dat de eigenaar van een kasteel, een monument van geschiedenis en kunst, de verplichting heeft dit monument te onderhouden. De door den Staat opgelegde verplichting brengt redelijkerwijze mede, dat hij den eigenaar in staat stelt zijn verplichting na te komen. Onze wetgeving kent inderdaad eenige tegemoetkomende bepalingen. Zoo kent de Natuurschoonwet 1928 den eigenaar van een landgoed eenige belangrijke, financieele faciliteiten toe voor het in-stand-houden van natuurschoon. Van beteekenis is — vooral voor onze kasteelen — dat deze wet het beginsel heeft aanvaard, dat de waarde dier goederen wordt bepaald door uit te gaan van de gedachte, alsof zij gedurende een kwart

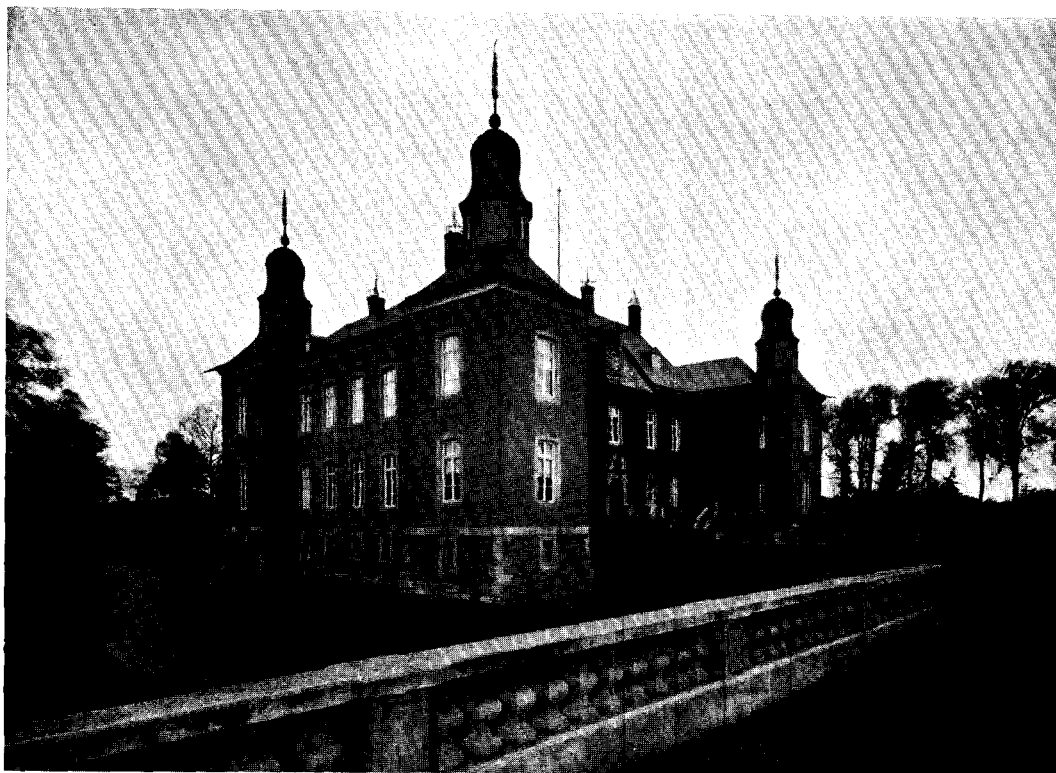

Afb. 3. Kasteel Rechteren. Stamgoed van het gelijknamig geslacht. Dagteekenend uit de XIVde, XVde en XVIIIde eeuw. Luchtfoto.

Afb. 4. Kasteel Keppel. Sedert 1530 in het geslacht der tegenwoordige eigenaars. Na verwoesting in 1582 herbouwd en in het midden van de XVIIIde en XIXde eeuw uitgebreid. Foto Rijksbureau voor de Monumentenzorg.

Kasteelen die in de laatste jaren verlaten zijn, maar met hun omgeving nog onderhouden worden.

Afb. 5. Kasteel Hillenraad In den tegenwoordigen vorm dagteekenend uit het midden der XVIIIde eeuw. Eertijds verlaten, in het begin dezer eeuw bewoond en opgeknapt, thans opnieuw verlaten. Foto Rijksbureau voor de Monumentenzorg.

Afb. 6. Kasteel Neuborg. In den loop der XVIIIde eeuw verbouwd tot den tegenwoordigen vorm. In het begin der XIXde eeuw vererfd op het geslacht der tegenwoordige eigenaars. Foto Rijksbureau voor de Monumentenzorg.

Kasteelen die in de laatste jaren verlaten zijn, maar met hun omgeving nog onderhouden worden.

eeuw als zoodanig in stand zouden worden gehouden. Zoo is het begrip „bestemmingswaarde” ontstaan, waarvan de vele goederen, welke onder de Natuurschoonwet '28 vallen, de redelijke en weldadige tegemoetkoming genieten³⁾.

Verder stelt de Personeele belasting kunstvoorwerpen, geplaatst in galerijen en in bijzondere vertrekken onvoorwaardelijk vrij van den grondslag meubilair, maar onze bewoonde kasteelen zijn nu eenmaal geen musea en zij zijn doorgaans niet zoo groot, dat de kunstvoorwerpen in afzonderlijke, voor het publiek algemeen toegankelijke zalen kunnen worden opgesteld, zoodat deze gunstige bepalingen slechts bij uitzondering de bewoning onzer kasteelen ten goede komen.

Om nu meer rechtstreeks het behoud onzer kasteelen te bevorderen kan ik mij voorstellen, dat de Overheid als volgt redeneert:

Er prijs op stellend, dat het kasteel... om zijn historische en bouwkundige waarde in stand worde gehouden, dat zijn tuinaanleg uit den jare... worde onderhouden, dat deszelfs bosschen met handhaving van hun waarde als natuurschoon worden beheerd, ben ik, als Overheid, bereid den eigenaar ervan de in-stand-houding mogelijk te maken door hem, zoolang een en ander ook voor de gemeenschap van belang blijft (door nader te regelen toegankelijkheid voor belangstellenden) tegemoet te komen door voor de grondslagen van de Personeele belasting te bepalen,

dat de *huurwaarde* worde vastgesteld op een bedrag, dat verband houdt met de grootte, die voor normale, dagelijksche bewoning in aanmerking komt en tot een maximum van ... gld.,

dat het *meubilair* van historische of kunstwaarde, voor zoover het tot de aankleeding dient, buiten den aanslag valle,

dat, wat het *personeel* betreft, $\frac{1}{3}$ of $\frac{1}{2}$ van de volgens de bestaande wetgeving verschuldigde bedragen worde kwijtgescholden,

ofwel, dat een belastingvrij minimum-aantal worde vastgesteld, voor ieder geval afzonderlijk te bepalen,

ofwel, dat de hoogere aanslagen voor manlijk personeel worden afgeschaft en dat de eigenaar van een monument voor ieder te-werk-gestelde een vast bedrag betale, onverschillig het aantal of de sexe.

Om wille van de onevenredigheid, welke ontstaan is tusschen de opbrengsten van zoo'n bezit en de aan zoo'n goed toegekende waarde naar den grondslag Vermogen, ben ik, als Overheid, bereid al die gedeelten, welke behooren tot het geld-verbruikend deel van het vermogen, buiten de taxatie van dat vermogen te doen vallen, zoolang de eigenaar deze gedeelten (tuinen, parken en bosschen) in stand houdt.

Er van overtuigd, dat de lasten in geval van successie meestal zoo hoog zijn, dat zij slechts met gevaar voor het behoud van zoo'n „centrum” geheven kunnen worden, ben ik, Overheid, bereid bij de taxatie alleen het grondbezit tot grondslag voor de waardebepaling te doen nemen en het huis met zijn grachten, vijvers en tuinen als vertegenwoordigend het geld-verslindend vermogen, er buiten te laten vallen; bovendien ben ik bereid te bepalen, dat ingeval van herhaalde successie-vorderingen, de opbrengsten hiervan binnen den tijd van dertig jaren een maximum van 30 % van de waarde van het grondbezit niet mogen overtreffen.

Ik kan mij voorstellen, lezer, dat de Overheid op deze wijze paal en perk zou willen stellen aan de zich uitbreidende sluiting en verwaarloozing van ons kasteelen-bezit.

(3) Er zijn mij voorbeelden bekend, waarbij deze uitdrukking komt in een verlaging van 50—60 % van tegemoetkoming, bij deskundige toepassing der wet, tot huur- en verkoopwaarde.

Ten slotte zou het ook mogelijk zijn, op voorstel van den eigenaar, een *kerngoed* te vormen, bestaande uit het kasteel met een vrij ruim genomen omgeving; de eigenaar zou zich — in aansluiting aan de Natuurschoonwet 1928 — in beginsel moeten verplichten dit goed gedurende 25 jaren intact te houden.

De omvang van zoo'n *kern-* of *stokgoed* moet voor ieder geval afzonderlijk bekeken worden; het zal bijvoorbeeld mogelijk zijn, dat een watermolen op ongeveer een half uur van het kasteel ertoe gerekend zal moeten worden met alles wat er tusschen ligt of een esch van vele Hectaren, omdat hierin een belangrijk brok dorpsontwikkeling wordt behouden en ook, omdat de massa's der boschpartijen van hieruit het mooist tot haar recht komen.

De *waarde* van het stokgoed zou bepaald kunnen worden in verband met het beginsel, dat het gedurende een bepaald aantal jaren ongewijzigd in stand zal worden gehouden, in verband ook met de kosten van onderhoud⁴). Het kan aanbeveling verdienen ten einde eenheid in de taxatie te verkrijgen deze te laten verrichten door een centrale, waarvan gewestelijke Inspecteurs van belasting, leden van den Boschraad en van 's Rijksmonumenten-zorg adviseurs zijn. Het wil mij voorkomen, dat het Rijk bij slot van rekening het in-standhouden onzer kasteelen door een dergelijke en redelijke tegemoetkoming goedkooper zal bevorderen dan door jaarlijks te geven subsidies of premies voor het onderhoud (de bewoning) van monumenten en stellig goedkooper dan wanneer het af en toe voor de restauratie van verlaten en ten slotte vervallen kasteelen zal moeten bijspringen.

De belangen, welke met deze aangelegenheid gemoeid zijn, raken, naar het mij voorkomt, zowel de belangensfeer van het Departement van Binnenlandsche Zaken en van dat van Financiën, als van die van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, en Sociale Zaken; een onderling overleg dier Departementen kan stellig noodig geacht worden om een doelmatig middel te vinden tegen de zich zoo schrikbarend uitbreidende vernietiging van een gedeelte onzer monumenten.

(4) Om zich een begrip te vormen van deze lasten vermeld ik, dat mij van een nog bewoond kasteel bekend is, dat het leiendak van huis en voorburcht een oppervlakbeslaat van omtrent 1 hectaar en dat voor het onderhoud ervan jaarlijks 3 à 400 gulden noodig is; dat aan kasteel en voorburcht 170 vensters zijn, welke van houten kozijnen en gedeeltelijk van luiken zijn voorzien en 29 buitendeuren; hiervan moet het schilderwerk geregeld bijgehouden worden. Een ander, ook nog

bewoond kasteel heeft met de bijgebouwen 166 ramen van 3.25 m bij 1.60 m; het kasteel is tot aan de mansardes omtrent 20 m hoog en bevat ongeveer 60 kamers. Er zouden nog meer voorbeelden genoemd kunnen worden, die alle duidelijk zouden maken wat de onderhoudskosten van een eigenaar vergen. Hierbij komen nog groote bedragen voor het gebruik van electrisch licht en water, voor verzekeringen, voor verwarming en voor loonen.

OVER DEN OUDEN VESTINGBOUW IN NEDERLAND IN DE ZESTIENDE, ZEVENTIENDE EN ACHTTIENDE EEUW

II. DE ARCHITECTONISCHE ELEMENTEN IN DEN VESTINGBOUW

DOOR

FRANS VERMEULEN

De groote omkeer, die zich in Nederland in het begin der 16de eeuw, als op alle gebied, ook in de vestingbouwkunst voltrekt, heeft tot gevolg, dat de homogene steenen architectuur der middeleeuwsche versterkingen — zooals majoor Schukking in het 1ste gedeelte dezer studie reeds heeft uiteengezet ¹⁾ — geleidelijk overgaat in een gemengde architectuur van aarden en steenen werken. In dergelijke complexen behooren de aarden werken, waarvan vorm en aanleg geheel worden bepaald door dracht en uitwerking van het vuurgeschut, tot de ingenieurskunst, terwijl de eigenlijke bouwkunst en de beeldhouwkunst alleen aan het woord komen in die gedeelten, welke nog in steen kunnen worden opgetrokken.

Aanvankelijk (tijdvak A) zijn dit, met de stadspoorten, ook nog de ter flankering van wallen en poorten in de omwalling uitgebouwde, torenvormige rondeelen (afb. 1), die echter, omstreeks het midden der 16de eeuw, meer en meer worden vervangen door de vijfhoekige bastions ²⁾. Later (tijdvak B) zijn het hoofdzakelijk nog de stadspoorten, waarin, wat den vestingbouw betreft, de ontwikkeling der bouwstijlen tot uitdrukking komt ³⁾.

Hierbij doet zich het opmerkelijk verschijnsel voor, dat in bevestigingen die reeds naar nieuwere militaire inzichten werden geconcipieerd, de architectonische elementen in hunne uitwendige vormtotaal nog dikwijls de gothische tradities blijven volgen, terwijl te anderen kant niet valt te ontkennen, dat de nieuwe motieven en decoratieve schema's, ontleend aan de vormtotaal der Italiaansche renaissance, het eerst verschijnen aan militaire bouwwerken, ook waar deze deel uitmaken van volgens oudere beginselen aangelegde vestingwerken.

Bestaat er dus geen strikte paralleliteit tusschen de militair-technische en de architectonisch-stilistische ontwikkeling, we kunnen toch wel een dieper verband waarnemen tusschen het karakter en de ruimtelijke organisatie van architectonische onderdeelen, als rondeelen, bolwerken, casematten, stadspoorten, en de veranderende organisatie van het vestingstelsel. Immers, de in- en uitwendige gedaante van rondeelen, bolwerken, casematten, wordt in de eerste plaats weer bepaald door het karakter van het geschut waarmee ze bewapend en... bestreden werden, en terwijl in de middeleeuwsche ommuringen de poorten als het ware

(1) Zie: Over den ouden vestingbouw in Nederland I. Ontwikkeling der militaire techniek van den vestingbouw door W. H. Schukking, majoor der Genie, secretaris der stichting Menno van Coehoorn, in: de voorgaande aflevering, Oudheidkundig Jaarboek VI (1937), blz. 1—26. Dit gedeelte wordt in het vervolg steeds aangehaald als: Schukking.

(2) Schukking, blz. 2.

(3) In het algemeen zij hieromtrent verwezen, naar de nog vrij bruikbare, zij het ook verouderde dissertatie van K. J. Berger, Der holländische Stadttor-Bau. Ein Beitrag zur Geschichte der Profan-Baukunst in Holland. München 1908. Voorts: F. Vermeulen, Handboek tot de Geschiedenis der Nederl. Bouwkunst, en de bijdragen van Ozinga en Vermeulen in de Kunstgeschiedenis der Nederlanden. Utrecht 1936.

verkleinde burchten zijn met een eigen afstootende kracht (belichaamd in voorpoort, hoek-torens, weergangen met kanteelen, mezekouwen), worden zij in het nieuwe systeem tot eenvoudige, gemetselde doorgangen in de aarden omwalling, gevat in een meer of minder monumentaal behandelde, dikwijls weinig of niet boven de kruin der wallen uitgaande steenen omlijsting en, zonder eigen afstootende kracht, alleen verdedigbaar door de naburige rondeelen of bolwerken (bastions). Deze omlijsting krijgt dan een meer decoratief karakter; zij wordt eenigermate representatief voor de beteekenis der stad, tot welke de poort toegang geeft.

We komen dan, op grond van het hierboven gezegde en van het door den heer Schukking reeds behandelde, tot de volgende indeeling onzer stof:

I. Rondeelen, bastions en casematten:

- 1° in steen opgetrokken;
- 2° in aarden werken aangebracht.

II. Poorten:

- 1° van middeleeuwsch type, met torens;
- 2° van nieuw type, maar in gothische vormen;
- 3° renaissance-poorten: (a) van Italiaansch type, (b) van inheemsch type;
- 4° uit de perioden der Lodewijkstijlen.

I. RONDEELEN, BASTIONS EN CASEMATTEN

1. IN STEEN OPGETROKKEN

Een van de vroegste en belangrijkste haarden van de Renaissance-architectuur, zoowel als van de nieuwe tendenties in den vestingbouw hier te lande, is ongetwijfeld het kasteel van Breda geweest, toen de rijke en kunstlievende Hendrik III van Nassau dit in het eerste kwart der 16de eeuw liet verbouwen en vergrooten.

Door den aanleg, in 1509—1520, van een nieuw voorgebouw met poort, uitziende op het tegenwoordige Kasteelplein, had hij het zuidfront van het kasteelterrein belangrijk verbreed en versterkt. Aan de westzijde verlengde hij dit front door den bouw van twee, vermoedelijk door een wal verbonden, zevenzijdige torens, thans bekend als de Granaat- en de Duiventoren, die het zg. „Spanjaardsgat” aan de Haven — dat echter eerst in 1610 is gegraven — flankeeren. Beide torens hebben een zevenhoekigen plattegrond en bestaan uit twee verdiepingen, waarvan de onderste, toegankelijk door een poterne in een later tegen de torens opgeworpen wal, is overdekt met een laat-gotisch zevenpuntig stergewelf, welks ribben samenkomen tegen een open ring van 2.60 m middellijn. Zoowel in deze benedenruimte als op de verdieping zijn in de muren schietgaten aangebracht⁴).

Wellicht hebben we hier te doen met den vroegsten Nederlandschen overgangsvorm van de middeleeuwsche rondeelen, die op hun bovenvlak het geschut droegen, zooals de „Vijf koppen” en „Haet ende Nijt” te Maastricht (afb. 1) naar de latere bastions, waarvan het in 1528 opgetrokken Vreeburg het prototype te zien gaf. Immers, de benedenruimten van de twee torens te Breda zijn reeds kennelijk geschutkelders met een rookgat in het stergewelf, zooals deze, maar op grooter schaal, ongeveer acht jaar later door Rombout Keldermans te Utrecht werden opgetrokken, waarbij we, onder in de zoo merkwaardige

(4) J. Kalf, Geïllustreerde beschrijving der voormalige Baronie van Breda. Utrecht 1912, blz. 41 en de plattegronden, doorsneden, opstanden en details aldaar pl. III.

lindebladvormige bastions, kanonkelders gelijkerwijs door stergewelven met rookgaten overkluisd zien (afb. 2). Terwijl zich in den algemeenen aanleg van het Vreeburg reeds de eerste Italiaansche invloeden doen gelden⁵⁾, handhaaft dus de Brabantsche kathedralenbouwer in de onderdeelen zijner constructie nog de laat-gothische vormtaal.

Een volgende phase dezer ontwikkeling onder toenemenden Italiaanschen invloed zou ons het in 1547—1548 naar een ontwerp van Donato de Boni opgetrokken fort Rammekens op Walcheren vertoond hebben, ware niet de inwendige architectuur gewijzigd, eerst in 1652 en vooral nogmaals in 1811, toen de Franschen, door de buitenmuren tot op zekere hoogte af te breken en de overwelfde casematten te verbouwen, deze sterkte meer in overeenstemming brachten met de toen geldende eischen der versterkingskunst⁶⁾. Thans geeft alleen nog de hierna te bespreken poort aan de landzijde een beeld van de oorspronkelijke architectuur. Het eenige, dat we met zekerheid kunnen zeggen is, dat de bastions van Rammekens gecasematteerd waren en in hunne overkluising de rookgaten hadden, die we ook kennen van Breda en het Vreeburg⁷⁾. Aangezien de Antwerpsche stadsbouwmeesters Peter Franz. en mr. Jacob de leiding hadden bij de uitvoering van het werk, is het niet onmogelijk, dat ook deze casematten nog met gothische stergewelven overkluisd waren, gezien het taai voortleven der inheemsche, gothische constructiewijze in de Zuidelijke Nederlanden⁸⁾. Waarschijnlijker echter werden deze geschutkelders in de bastions met teruggetrokken flanken naar de Italiaansche manier, ook overdekt met de riblooze kruisgewelven en tongewelven, die de Italiaansche Renaissance weer in toepassing deed komen en zooals we nog vinden in het bewaard gebleven fragment van het bastion Manenburg te Utrecht, dat met de nog geringere resten van het bastion Sonnenburg (1552) het laatste is, dat ons rest van de in 1544—54 door Willem van Noort opgetrokken steenen versterkingen⁹⁾.

2. IN AARDEN WERKEN

De in den loop der eerste decennia van den tachtigjarigen oorlog volgende ontwikkeling van het nationale Oud-Nederlandsche fortificatiestelsel, in het eerste deel dezer studie geschetst¹⁰⁾, bracht nadrukkelijk het ingenieurswerk op den voorgrond en drong de eigenlijke bouwkunst op het tweede plan. De aarden wallen en bastions besluiten nu in hun kernen de gemetselde kazematten, „kanonkelders”, bomvrije onderkomens en de hierheen voerende en deze onderling verbindende gangen, met tongewelven overkluisde ruimten, die naast de gelegenheid tot het uitbrengen van krachtig geschutvuur in alle gewenschte richtingen, ook beschutting moesten bieden tegen de verhoogde vuuruitwerking.

Een nog altijd indrukwekkend specimen van zulk een aanleg uit de wordingsperiode van het stelsel, bewaarde het merkwaardige stadje Elburg. Van zijne in 1580 door Sonoy aangelegde versterkingen vinden we als belangrijkste overblijfsel nog een vrij gave casemat vóór de middeleeuwsche Vischpoort bewaard. Deze casemat bestaat uit een onder de bewalling gemetseld stelsel van met tongewelven overdekte gangen en hierlangs toegankelijke vertrekken, die het mogelijk maken een kruisvuur vóór haar front te brengen. Een

(5) Vgl. Schukking, blz. 3—4 en afb. 3.

(6) Joh. Ab Utrecht Dresselhuis, *Geschied- en Oudheidkundige Wandelingen door het eiland Walcheren. De Zuidwatering. Middelburg 1832*, blz. 173. — Vermeulen, *Handboek*, dl. II, blz. 430.

(7) Zie de afb. bij Joan Blaeu, *Tooneel der Steden*, 1649.

(8) Opmerkelijke voorbeelden hiervan, heeft nog onlangs prof. Maere aangewezen in zijn studie „*Maquette des tours de l'église Saint-Pierre à Louvain et l'emploi de maquettes en architecture*”. Bruxelles, 1936, pp. 17—21.

(9) Schukking, blz. 4.

(10) Schukking, blz. 5 vv.

opmerkelijk onderdeel is de scheef-vierhoekige kanonkelder, 3.5×4 m groot, waarin zich twee voor vuurmonden bestemde schietgaten bevinden, welke assen divergeerend gericht zijn. Gescheiden door ongeveer 0.80 m muurwerk, zijn deze kanongaten door een half-kegelvormig gewelfje overdekt; boven elk ervan bevindt zich een ring voor het vastsjorren van het geschut tegen den terugloop bij het afvuren en boven de plaats van elk zundgat een verticaal door de overwelling gaanden luchtkoker of rookgat. Te weerszijden van deze geschutstanden zijn in twee hoeken van den kelder schietgaten voor musketten aangebracht ¹¹). Overblijfselen van dergelijke kanonkelders, die vooral ook wat het systeem van rookafvoer betreft overeenkomen met dien te Elburg, vindt men nog in het slot Toutenburg bij Vollenhove, voor George Schenck in 1524—1552 gebouwd.

Het systeem dezer casematten, kanonkelders, bomvrije onderkomens, gemetseld onder de omwallingen, blijft gedurende het verdere verloop der ontwikkeling in wezen hetzelfde. Over de bruikbaarheid en inrichting der kanonkelders echter bleven de meeningen verdeeld, ook nog lang nadat het Oud-Nederlandsche systeem onder Menno van Coehoorn was overgegaan in het Nieuw-Nederlandsche. Na Coehoorn en Vauban, die voorstanders waren, raakten ze in onbruik, totdat de Fransche vestingbouwkundige Marc-René markies van Montalembert (1714—1800) ze weer in zwang bracht. Hierna trad met den Zwitserschen ingenieur, generaal Dufour (1787—1875), weer een tegenstander op. Sinds de 18de eeuw zijn, om tot een oplossing te komen, talrijke proeven met kanonkelders genomen, o.a. in het fort De Ruiter bij Willemstad en in het fort Duquesne op Goedereede, en nog in de 19de eeuw zijn deze proeven herhaald in de bomvrije torens nabij Amsterdam en Utrecht, evenals in de zeer diep liggende galerijen van het in 1701 naar de plannen van Coehoorn opgetrokken fort St. Pieter bij Maastricht ¹²).

Moge verder in den ontwikkelingsgang der Nieuw-Nederlandsche versterkingskunst sinds Coehoorn het stelsel zijn uitgegroeid van gebastionneerd tot getenaillieerd met de uitbreidingen en complicaties hieraan verbonden ¹³), de architectuur van de gemetselde werken, gangen, casematten, bomvrije onderkomens, met hare tongewelven verandert niet noemenswaard; zij is steeds zakelijk, sober en streng, maar juist daardoor van onmiskenbare monumentaliteit, zooals we kunnen ervaren in een der indrukwekkendste en volledigste voorbeelden, de vesting Naarden ¹⁴). Eenigszins belangrijker was het aandeel der bouwkunst in die Nieuw-Nederlandsche vestingwerken, die in hoog terrein verrezen en waarvan we een der zeldzame overblijfselen te Maastricht aantreffen. De werken van het zoogenaamd „Hooge front” aan de noordzijde der stad, hoofdzakelijk aangelegd in 1764—1777, onder de generaals De la Rive en Du Moulin, vertoonen in het bewaard gebleven noordwestelijk gedeelte hooge bekleedingsmuren van baksteen, verlevendigd met forsche hoekblokken van mergel, terwijl de lichtopeningen, de schietgaten en poorten der casematten omlijstingen van hetzelfde materiaal kregen. Behalve een uitgebreid stelsel van galerijen en mijngangen, op de gebruikelijke wijze met tongewelven gedekt, treffen we hier in het werk Du Moulin een ronde ruimte aan, de „Capelle” genaamd, overkluisd met een baksteen koepelgewelf, dat in zijn kruin oorspronkelijk een luchtkoker had, en voorzien van een hooge mergelsteenen plint, waartegen een rondgaande bank van baksteen is gemetseld ¹⁵).

(11) Cf. F. A. Hofer, De vesting Elburg, in: Bijdr. en Meded. „Gelre”, XXV (1922), blz. 74vv.

(12) Hofer, t.a.p., blz. 84—85 (aanteeken. 31).

(13) Schukking, blz. 16 vv.

(14) Schukking, blz. 19 en afb. 28.

(15) E. van Nispen tot Sevenaer, Geïll. beschrijving v. Maastricht, 1ste aflev. (1926), blz. 89, met afbeeldingen.

II. POORTEN

1. VAN MIDDELEEUWSCH TYPE

In de middeleeuwsche versterkingskunst waren de poorten hoofdmomenten der stedelijke ommuringen, dienend ter directe verdediging van de toegangswegen eener stad. De betrekkelijk geringe dracht en uitwerking van het werp- en slinger-, daarna van het eerste vuurgeschut, maakten een onmiddellijke, nabije verdediging van de toegangen zoowel mogelijk als noodzakelijk. Hiertoe trok men te weerszijden van den eigenlijken poortdoorgang weertorens op van waaruit men flankerend kruisvuur vóór de poort en op den naderingsweg kon uitbrengen, terwijl boven den ingang een mezekouw werd uitgebouwd, die gelegenheid bood eventueele ongewenschte bezoekers van boven af te bestoken; soms trok men vóór deze poort nog een kleiner verdedigingswerk op, eveneens met twee flanktorens, de zg. voorpoort, die door weergangen met het lichaam der hoofdpoort was verbonden. Zoo ontstond dan het middeleeuwsche poorttype, eigenlijk een verkleinde burcht, waarvan nog talrijke voorbeelden in ons land bewaard bleven en waarvan we wel het volledigste en monumentaalste specimen aantreffen in de Amsterdamsche of Spaarnwouderpoort te Haarlem¹⁶⁾.

En nu is het opmerkelijke, dat, ondanks de boven reeds besproken vernieuwingen in de krijgstechniek sedert het begin der 16de eeuw, en ondanks de verhoogde uitwerking van het vuurgeschut, dit middeleeuwsche poorttype nog zoo lang gehandhaafd blijft, ook bij den aanleg of de verbouwing van belangrijke vestingwerken en terwijl nieuwere vormen op andere plaatsen hier te lande reeds lang hun intrede hebben gedaan. Het behoeft wellicht niet te verwonderen, dat in 1545 de Oude Delftsche poort te Rotterdam (in 1770 gesloopt) nog werd opgetrokken met zware ronde hoektorens en een mezekouw boven den ingang aan de veldzijde, terwijl het met bergsteenen speklagen schilderachtig verlevendigde werk aan veld- en stadzijde gothisch gedetailleerde topgevels kreeg¹⁷⁾. Maar bijna onbegrijpelijk moet het heeten, dat nog in het jaar 1571 de Kleine Houtpoort te Haarlem werd gebouwd door Pieter Jansen Berkhout, naar het ontwerp van den fanatieken romanist, den schilder Maerten van Heemskerck (1498—1574)¹⁸⁾, geheel volgens laat-middeleeuwsche tradities. Deze in 1873 gesloopte poort (afb. 8) besloeg een vierkant grondplan en was opgetrokken in baksteen met bergsteenen banden en hoekblokken. Het lichaam der poort bestond uit een vierkant gelijkvloersch met een rondbogigen doorgang en hierboven drie verdiepingen, waarvan de middelste achtkant en de bovenste rond was. Op de vier hoeken, ter hoogte van de eerste verdieping waren vier hangtorentjes op uitkragingen gemetseld; zij hadden onderling gemeenschap door een omloopenden weergang, die met een lessenaarsdak tegen den romp aansloot en, als een mezekouw met werpgaten was voorzien, teneinde den voet der poort te bestrijken. De eerste en tweede verdiepingen waren overkluisd met ribgewelven. Twee achtkante torentjes flankeerden den toegang. Dat een kunstenaar als Maerten van Heemskerck, de man, die in 1536 terugkeerde uit Rome met schetsboeken vol studies zoowel naar de bouwwerken der antieken als naar die der toen „moderne” Michel-angeleske Barok, dat deze fervente vereerder der klassieken op het laatst van zijn leven een zoo door en door gothisch verdedigingswerk als deze poort ontwierp, is een van die

(16) Zie: Vermeulen, Handboek, dl. I, pl. 319.

(17) Vergelijk de afbeelding onder andere in: Sprokkelingen in Nederland, Reeks A, blz. 64 en 67. — Wij zullen deze verzameling afbeeldingen in het vol-

gende aanduiden met: „Sprokk.”.

(18) C. J. Gonnet, De wallen en poorten van Haarlem. Haarlem 1881, blz. 19. Vgl. voor dit en het volgende ook: Vermeulen, Handboek, dl. II, blz. 439 vv.

kunsthistorische raadselen, waarvan alleen een volledige kennis der omstandigheden ons de oplossing zou kunnen geven.

Dat men te Haarlem voor dit middeleeuwsche poorttype een bepaalde voorkeur koesterde, blijkt, wanneer in 1590—1591 de stadsmetselaar mr. Willem Diricxz den Abt, bijgestaan door Pieter Pietersz. stadstimmerman, de Groote Houtpoort doet verrijzen, ter plaatse van een in 1420 reeds vermelde poort van dien naam. Zij was vierkant opgetrokken tot de kanteelen, waarin het muurwerk eindigde en had een wolfdak met nokversiering. Aan de vier hoeken van dit poortgebouw waren octogone hangtorentjes uitgemetseld, welker muurwerk reikte tot den bovenkant der kanteelen. Aan de veldzijde stonden twee achtkante torens, die met het hoofdgebouw verbonden waren door een breede, boven de overwelling van den doorgang opgetrokken gaanderij, gedekt met een tegen het hoofdgebouw steunend afdak. Waarschijnlijk is deze archaiseerende en sterk met de Amsterdamsche poort overeenkomende dispositie ontstaan, doordat het hier een verbouwing der poort van 1420 gold, zooals blijkt uit de mededeeling van Karel van Mander, dat zich in dit bouwwerk een muurschildering van Jan van Scorel bevond¹⁹), welke natuurlijk vóór diens dood (1562) vervaardigd en derhalve een overblijfsel van de oudere poort moet zijn geweest²⁰).

Tegelijk met deze Haarlemsche stadspoort werden te Delft, te weerszijden van de plaats waar aan hare zuidzijde de Schie binnenkwam, om zich te splitsen in Oude Delft en Geer, twee poorten herbouwd, de Rotterdamsche (in 1834 gesloopt) en de Schiedamsche (in 1836 gesloopt), waaraan de herinnering wordt bewaard door het vermaarde „Gezicht op Delft” van Jan Vermeer in het Mauritshuis te 's Gravenhage²¹). Vooral eerstgenoemde, met haar door twee achtkante hangtorens geflankeerde voorpoort, door overdekte gaanderijen met het achtergelegen poortgebouw verbonden, herinnert zeer sterk aan de besproken Haarlemsche poorten.

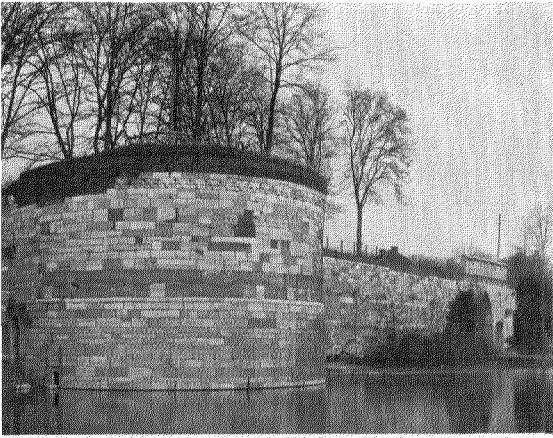
Het wil wel schijnen, of juist het gewest Holland gedurende de eerste 25 jaren van de worsteling met Spanje een zekere voorkeur voor dit middeleeuwsche burchtype behield. Of, naast de noodzakelijkheid om met betrekkelijk geringe middelen oude of vervallen stadspoorten te hernieuwen, ook een zeker isolement, waarin Holland in het begin van dezen oorlog verkeerde, tot dit vasthouden aan feitelijk verouderde constructies heeft geleid, willen we in deze beknopte studie terzijde laten. Zeker is het, dat men in deze provincie, ook wanneer men zich iets meer van het middeleeuwsche getorende poorttype verwijderde, toch nog tot in het laatst der 16de eeuw aan het massale, zeer eenvoudige behield, burchachtige poortgebouw vasthield, dit alhoewel de toenemende uitwerking van het geschut tot minder hoog opgaande metselwerken drong. Het sterkste en tevens, voor zoover wij konden nagaan, wel het laatste voorbeeld dezer archaiseerende Hollandsche richting, was de in 1616—'17 gebouwde, in 1835 helaas ook al gesloopte, Friesche Buitenpoort te Alkmaar (afb. 6)²²), opgetrokken in den vorm van een kasteel met vier ronde, gekanteelde hoektorens, waartusschen een sterk versmalde woonverdieping met door een koepeltje bekroond tentdak. Dit geval wordt nog treffender bij vergelijking met de hierna te bespreken nabij

(19) Van Mander, Schilderboek, ed. 1618, p. 156 verso.

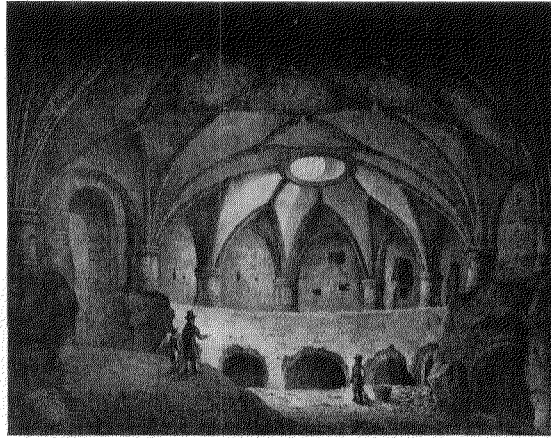
(20) Voor de onderstelling van Max Eisler (Die Geschichte eines holländ. Stadtbildes. Haag 1914, S. 125), dat van de voorgaande Gr. Houtpoort „kaum mehr als der Bogengang mit des grossen Schorel Wandmalereien stehen geblieben war”, bestaat te minder grond, waar op het in Mei 1590 begonnen werk reeds in Maart 1591 de meiboom werd geplaatst.

(21) Zie de afb. bij Vermeulen, Handboek, dl. II, pl. 676. Voorts tekeningen in 's Rijks Prentenkabinet te Amsterdam van J. de Bisschop (c. 1646—'86) en van A. Rademaker (1675—1735), deze laatste afgebeeld bij C. H. Peters, De Nederl. stedenbouw (Brugmans en Peters, Oud-Ned. steden), I, blz. 99.

(22) Cf. C. W. Bruinvis, in: Oud-Holland, 1908, blz. 204.

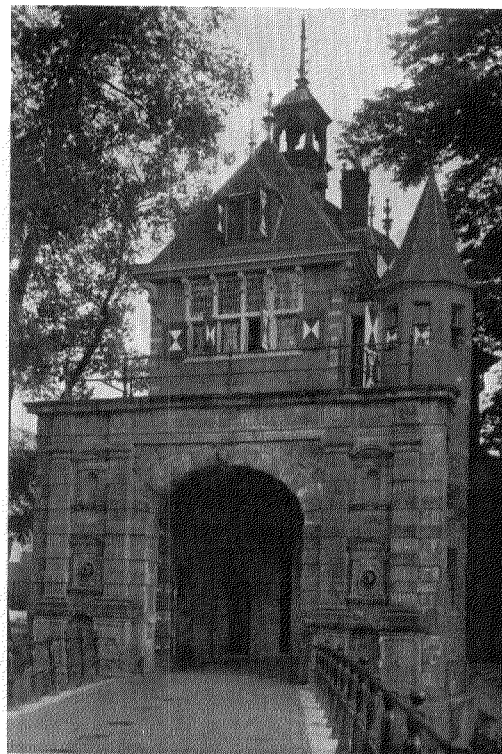
Afb. 1. Maastricht. Bastion „Haet ende Nijt”.

Afb. 2. Utrecht. Bastion Vreeburg (1528).

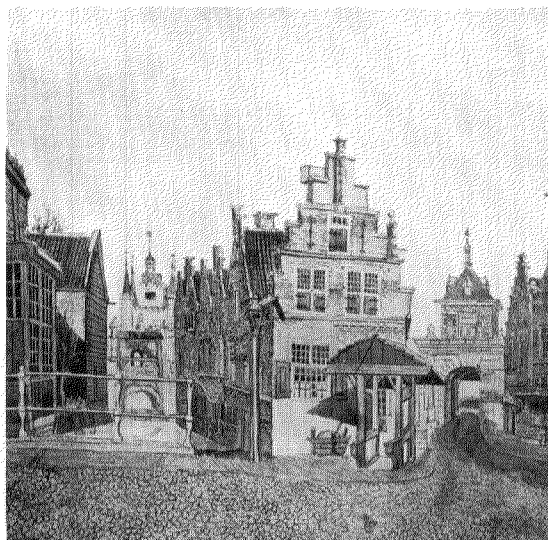
Afb. 3. Rammekens. Poort (1547).

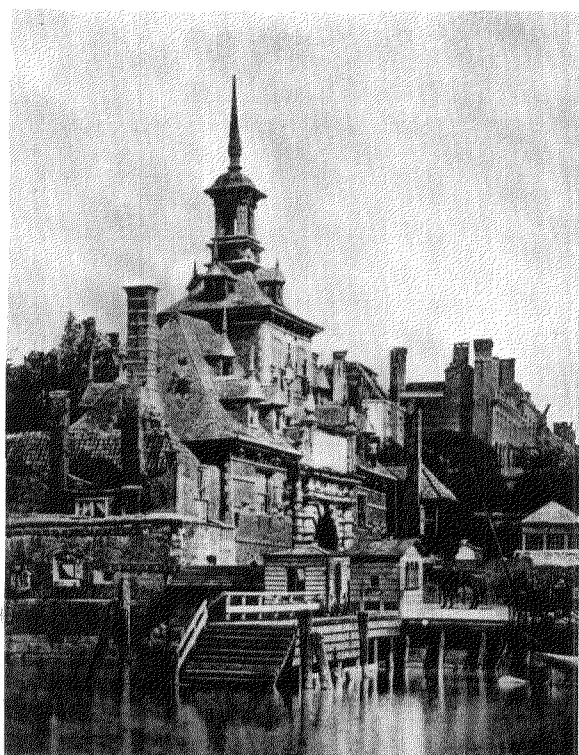
Afb. 4. Hoorn. Oosterpoort (1578).

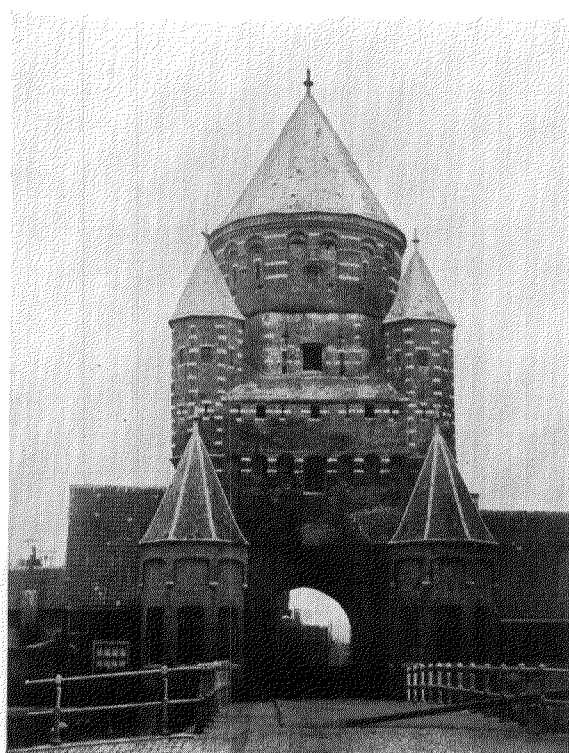
Afb. 5. Middelburg.
Vlissingsche poort (1596).

Afb. 6. Alkmaar. Friesche buitenpoort (1617)
en binnenpoort (1552).

Afb. 7. Rotterdam. Oude hoofdpoort (1598).

Afb. 8. Haarlem. Kleine Houtpoort (1571)

gelegen Friesche Binnenpoort (afb. 6, rechts), die, hoewel reeds in 1588 gebouwd, een voor dien tijd veel moderner constructie en vormtaal vertoonde²³). Daarentegen was de Geestpoort, in dezelfde stad tezelfder tijd (1589) verrezen, een mengvorm, bestaande uit een zwaar vierkant poortgebouw met segmentvormig gebogen doorgang — teneinde te verhinderen, dat recht door de poort in de stad zou worden gevuid — maar bekroond door renaissance-topgevels met voluutvormige klauwstukken.

2. VAN NIEUW TYPE, IN GOTHISCHE VORMEN

Terwijl aldus middeleeuwsche tradities in den poortbouw nog tot het begin der 17de eeuw voortleven, hebben zich reeds vrij spoedig andere, meer bij de nieuwe krijgstechniek aangepaste vormen ontwikkeld. Dat de eigen defensieve kracht der poort van minder belang werd, daar hare verdediging voornamelijk gevoerd werd van de naburige flankerende bastions uit en eventueel door ravelijnen, leidde er toe haar gedaante terug te brengen van het weerbare kasteel tot die van het gewone woonhuis.

Aldus werd in 1552 de Nieuwe Noorderpoort te Hoorn (afb. 4) opgetrokken in den vorm van een laat-gothisch woonhuis, gedekt door een zadeldak, met aan de veldzijde een trapgevel, bezet met hoek- en toppinakels²⁴). In 1593 werd op den onderbouw der oude Waterslootsche poort te Delft een poorthuis opgetrokken, dat in zijn gothiseeren opzetgevel met hoek- en toppilasters eveneens de gedaante van het toenmalige woonhuis volgt. Op dezelfde wijze, als eenvoudige poorthuizen met gothiseerende trapgevels behandeld, waren ook de Laurenspoort, de Goudsche poort en de Schiedamsche poort te Rotterdam²⁵). Tegen 1650 verbouwde de architect Hendrik Aertszen Struys te Utrecht de voormalige Wittevrouwenpoort, die nog waarschijnlijk in 1595 was vernieuwd met een — voor dien tijd merkwaardig gothischen — trapgevel met pinakels²⁶).

3. RENAISSANCE-POORTEN

a. *Van Italiaansch type*

De rechtstreeksche Italiaansche invloeden in onzen vestingbouw, in het voorgaande deel dezer studie behandeld²⁷), komen ook in den bouw der poorten tot uitdrukking. Het vroegste voorbeeld levert ons ook hier weer het kunsthistorisch zoo buitengewoon gewichtige kasteel van Breda, welks zuidelijke voorpoort een overblijfsel is van de door Hendrik III van Nassau tusschen 1517 en 1521 gestichte²⁸). Het fronton dezer poort is onder den stadhouder-koning Willem III gewijzigd, maar overigens geeft deze rondbogige toegang met de haar flankerende slanke Ionische zuilen — in welker kapitelen met de zeer laag geplaatste halsringen en sterk naar voren gebogen voluten wij Franschen invloed meenen te onderkennen — een goed staal van een in klassiek-Italiaanschen renaissance-geest geconcipieerde architectuur. Is deze poort overigens in haar bijna verfijnde sierlijkheid veeleer een paleis- dan een vestingpoort, een echt stuk heroïeke vestingarchitectuur in den geest van den grooten Italiaanschen bouwmeester en krijgsgenieur Sanmicheli, treffen we aan in de poort van het reeds besproken fort Rammekens (afb. 3). In haar machtigen opbouw, met fors bossage-werk, gedekt door een zware kroonlijst, vormt deze poort, die in den sluitsteen het jaartal 1547 draagt, een verrassende noot in het accord onzer toenmalige

(23) Zie hierna blz. 12.

(24) Zie de afb. van deze in 1850 gesloopte poort o.a. in: Sprokk., Reeks A I, blz. 16.

(25) J. Kortebrand, Beschrijving der stad Rotterdam. Amsterdam, 1789, blz. 155 vv.

(26) J. v. Liefland, Utrecht's Oudheid (1857), blz. 41.

(27) Schukking, blz. 4.

(28) Kalf, Geill. beschrijving voorm. Baronie v. Breda, blz. 34 en 40 en de afb. aldaar.

bouwkunst. Ongetwijfeld is zij hier een geheel op zichzelf staande, vreemde verschijning, onmiddellijk herinnerend aan scheppingen van Sanmicheli, als de in 1533—1542 gebouwde stadspoorten van Verona. En inderdaad weten we, dat we hier te doen hebben met een schepping van Donati de Boni van Bergamo, die hiermede een werk importeerde, volkomen in den trant van de gelijktijdige vesting-architectuur in Italië ²⁹).

Intusschen bleven — voor zoover we dit thans, bij ons zoo gehavend bezit aan monumenten, nog kunnen nagaan — zoowel Rammekens als het kasteel van Breda min of meer geïsoleerde gevallen, die slechts langzaam inwerkten op den geest onzer Noord-Nederlandsche bouwkunst.

De eerste stadspoort, waarin we, volgens den huidige stand onzer kennis, ná Rammekens, den Italiaanschen invloed andermaal tot uiting zien komen, is de voormalige Oude Friesche poort te Alkmaar (afb. 6) in 1552 voltooid, reeds bij het beleg van 1573 verwoest, maar in effigie bewaard gebleven, zij het ook in een vrij onbeholpen teekening in het Alkmaarsche archief ³⁰). Hoe gebrekkig zij evenwel ook moge zijn, doet deze afbeelding ons toch duidelijk onderkennen, dat we hier te doen hebben met de Vlaamsche verwerking der Italiaansche renaissance uit de school van Pieter Coecke en Cornelis Floris. De voor deze Vlaamsche renaissance zoo karakteristieke, verjongende vierkante Toscaansche pilasters op gebuikte postamenten te weerszijden van den rondbogigen doorgang en de balustrade met hare hoekobelisken, die het hoofdgestel bij wijze van attiek bekroont, zijn onmiskenbare merken harer afstamming. Tegelijk sluit dit werk door zijn massalen opbouw, de breede bossage en de forsche kroonlijst, duidelijk aan bij soortgelijke scheppingen van Sanmicheli en van diens volgelingen in de Nederlanden: Donato de Boni, Alexander Pasqualini ³¹) en den Utrechtenaar Sebastiaan van Noyen (1493—1557), die vooral van beteekenis werd als in Italië geschoold vestingbouwer en onder andere de Keizerspoort te Antwerpen ontwierp.

Het belangrijkste nog behouden monument van deze Italiaansche richting is wel de in 1578 opgetrokken Oosterpoort te Hoorn (afb. 4). We hebben hier weer te doen met de verbouwing van een oudere, nog in de kern ten deele overgebleven poort. De in plattegrond met het oog op het er doorheen vuren gebogen verloopende doorgang, bestaat uit drie met laat-gothische stergewelven overkluisde traveeën. Denkt men nu van dit bouwwerk weg de in 1601 erop gemetselde, wat al te huiselijk aandoende verdieping, benevens den in 1915 onoordeelkundig aangebouwd, ontsierenden traptoren op den N. O. hoek en de toen aangebrachte, armetierige ijzeren balustrade, dan houdt men het oorspronkelijke en toch wel zeer streng klassicistische beeld over: aan de veldzijde een front gecomponeerd naar het schema van Bramante's rhythmische travee, met een korfbogigen doorgang, geflankeerd door twee paren Dorische pilasters, waartusschen zandsteen nissen in aediculavorm, uit de onderste waarvan zandsteen vuurmonden steken, het geheel afgedekt door een forsche rechte kroonlijst; aan de binnen- of stadszijde een eenvoudiger front met enkelvoudige Dorische pilasters; beide fronten versierd met in bossagewerk behakte zandsteen banden. Alsdus wijst het karakter van dit bouwwerk — onmiskenbaar herinnerend aan Sanmicheli's Porta del Palio te Verona en aan zijn poorten te Lido (Venetië), te Zara, Sebenico en Orzinuovi — weer onmiddellijk terug op scheppingen van Italianen hier in het Noorden, zooals bijv. de poorten van het slot te Gulik door Pasqualini en de hoofdingang van den Augustusburcht bij Chemnitz, in 1568—1573 gebouwd door den Italiaanschen vestingbouwer, graaf Lynar ³²).

(²⁹) Vgl. Vermeulen, Handboek, dl. II, blz. 136, 430 en 441.

(³⁰) Een reproductie bij Vermeulen, t.a.p., pl. 673.

(³¹) Vgl. omtrent Pasqualini: Vermeulen, Handb. II,

blz. 419—422 en W. A. Beelaerts van Blokland in: Bijdr. „Gelre" 1931, blz. 155—168.

(³²) Zie over dezen Italiaan: Thieme-Becker, Künstlerlex., XXIII (1929).

De lijn van den Italiaanschen invloed zien we doorgetrokken in de in 1596 gebouwde Vlissingche poort te Middelburg, ongetwijfeld een der voornaamste en indrukwekkendste monumenten van dezen aard in ons land, noodlottigerwijs in 1867 gesloopt (afb. 5)³³). Wanneer wij den eerst in 1635 op deze poort geplaatsten, in 1840 gewijzigden klokketoren buiten beschouwing laten, dan blijkt dit werk, dat met zijn machtig gebogen fronton nauwelijks boven de kruin der aansluitende omwalling reikte, geheel in overeenstemming met de nieuwe beginselen van den vestingbouw, naar Italiaansche opvatting geconcipeerd. Opmerkelijk zijn de in reliëf gehakte banden, die over het geheel bergsteenen front zijn doorgetrokken en de stoere Dorische halve zuilen aan het muurwerk binden, een behandeling, die op overtuigende wijze de zwaarte van het muurvlak tot uitdrukking brengt en mogelijk een navolging was van Bartolomeo Ammanati's in 1570 voltooide binnenplaats van het palazzo Pitti te Florence, waar we eenzelfde bewerking der gevelvlakken aantreffen.

Met beslistheid zien we deze klassicistische richting doorgevoerd bij twee werken, waarin de Amsterdamsche stadsbouwmeester Hendrick de Keyser de hand heeft gehad: de Haarlemmerpoort te Amsterdam (circa 1614, gesloopt 1837) en de Bergpoort te Deventer (1619). Zooals wij elders hebben uiteengezet, zal de bij de vernieuwing der Amsterdamsche enceinte geprojecteerde Haarlemmerpoort gebouwd zijn door den ingenieur Hendrik Jacobsz. Staets, die wellicht het eigenlijke poorthuis met den toren ontwierp, en Hendrick de Keyser, dien we moeten beschouwen als den auteur der gebeeldhouwde portiek aan de veldzijde, afgebeeld in de *Architectura Moderna*, zoowel als van die aan de stadszijde, welke half in muurnissen staande, volronde zuilen in den trant van Michelangelo's bibliotheek van S. Lorenzo te Florence vertoonde³⁴). Vijf jaar later krijgt de van bak- en bergsteen opgetrokken Bergpoort te Deventer (afb. 10) den vorm van een vereenvoudigden Romeinschen triomfboog, met een buiten alle proportie verhoogd, gebeeldhouwd fries, dat bij wijze van een attiek, den door twee geblokte Toscaansche pilasters geflankeerde poort bekroont³⁵). Valt deze poort door het sterk Duitsche karakter harer compositie eenigermate uit het kader, dezelfde voorkeur voor klassieke schema's en overvloedige toepassing van gehouwen steen vinden we bij de in 1620—1623 opgetrokken drie hoofdpooten in de nieuwe omwalling van Groningen. De forsche Steentilpoort (1620) herinnert met hare strenge Toscaansche pilasterordonnantie onmiddellijk weer aan Sanmicheli. De in 1621 verrezen Heerenpoort bestond uit een 33.50 m langen en 3,55 m breedten, met een half rond tongewelf overkluisden tunnel, aan de stadszijde geflankeerd door overwelfde galerijen en daarbij aansluitende wacht-

(³³) Het verheugt mij daarom temeer, hier een reproductie te kunnen geven naar een kort voor de slooping genomen foto uit de verzameling van het Rijksbureau v. d. Monumentenzorg. Vgl. verder *Zelandia Illustrata I* (1879), blz. 210.

(³⁴) Vermeulen, t.a.p., blz. 445.

(³⁵) Het komt mij zéér onwaarschijnlijk voor, dat de Keyser de Bergpoort zelve zou hebben ontworpen. De eenige stellige vermelding van den Amsterdamschen meester in verband met dit werk geeft de raadsresolutie van Deventer van 3 October 1619, gevonden door Victor de Stuers, afgedrukt door J. Six (*H. de Keyser als beeldhouwer*, 52ste Jaarverslag v. h. Koninkl. Oudheidk. Genootschap, 1910) en overgenomen door Elizabeth Neurdenburg (*Hendrick de Keyser*, blz. 112), waarin betaling wordt geordonneerd aan „Hendrick die Keijsser Belt- und stienhouwer tott Amsterdam van wegen het waepen der Stadt und 2 Manner und

anders in sten gehouwen in die muijre van die vuyterste stadt Berchpoorte gesatt...” De poort zelve acht ik te zijn ontworpen door een kunstenaar van over de huidige Duitsche grens, waarschijnlijk uit het naburige Westfalen. *Wijst hierop reeds de vrijmoedige behandeling der proporties van het klassieke hoofdgestel, ook aard en compositie der versieringen is geheel naar den geest der Weserrenaissance. Bogen en pilasters, aldus bezet met rustica-blokken en diamantkoppen, afwisselend met bloem-motieven, vinden we juist en vooral zoo in de streken van den Weser: in het Bentheimsche, in Detmold, Lemgo, Hameln (poort van het Rattenvangershuis!), slot Bevern, enz. — Dat de Keyser zijn werk voor deze poort te Amsterdam verrichtte, blijkt uit de timmermeestersrekeningen van 1619, waarin op 19 September wordt geboekt: „bij scedule van mr. Henrick Keijser” voor vracht en kosten „van den grauwen steen, soe tott Amsterdam vermaect is”.*

lokalen en casematten³⁶), terwijl het front aan de veldzijde (afb. 11) werd opgetrokken volgens het schema der rhythmische travee, met gekoppelde Toscaansche zuilen, waartusschen, te weerszijden van den doorgang, een nis is aangebracht met een schelp in den kop, in dezen vorm een geliefkoosd motief van Vignola. De in 1623 gebouwde A-poort tenslotte was een variant van de voorgaande, met onmiddellijk naast elkaar geplaatste Ionische halve zuilen te weerszijden van de poortopening. Hoewel deze poort een woonverdieping had, in aansluiting bij de hierna te behandelen, meer inheemsche poorttypen, was de gevel ook van dit gedeelte met een Ionische pilasterordonnantie in strakken klassicistische trant bekleed.

De Sanmicheli-richting in onze vestingarchitectuur bereikte haar apotheose in de Kathrijnenpoort te Utrecht, zooals deze in 1621—1625 werd opgetrokken volgens de plannen van den schilder-bouwmeester Paulus Moreelse. In haar wezen gaat ook deze in 1845 gesloopte poort³⁷) weer terug op het Italiaansche principe, dat de vestingpoort niet boven de kruin der omwalling liet opgaan, een principe, dat zijn goede gronden had in de kwetsbaarheid van zulke boven de hoogteroolijn der wallen uitstekende bouwsels, waarvan bovendien het bij een beschieting neerstortende puin de verdedigers nog kon hinderen.

Immers, de verdieping die boven hare middenpartij werd opgetrokken, is architectonisch, als compositie, zoozeer in conflict met en stilistisch zoo verschillend van den onderbouw, dat hij een toevoegsel weliswaar niet van later tijd, maar ongetwijfeld van een andere hand moet worden geacht³⁸). Schakelen we dus dit hybridisch bovenstuk uit, dan houden we een volkomen gave compositie in den stijl van Sanmicheli over. Hiermede is de driedelige indeeling van den plattegrond, met de twee vleugels te weerszijden van de doorgangspartij, geheel in overeenstemming. Dat het front van deze zijvleugels half rond omhoog moet waarschijnlijk worden toegeschreven aan het gebruik maken van fundeeringen der vroegere, middeleeuwsche poorttorens. Vooral echter de toepassing van de gekoppelde Toscaansche halve zuilen en de twee ingangen der wachtvertrekken aan beide zijden van de poortopening is een bijna directe navolging van de Porta Nuova te Verona, evenals de behandeling van het muurwerk met een bossing, die over de zuilen is doorgetrokken³⁹).

Gelijkertijd werd in 1632 de Hinthamerpoort te 's Hertogenbosch (in 1829 vernieuwd, in 1878 gesloopt) verbouwd tot een niet boven de kruin der wallen uitgaande, klassicistische

(³⁶) Zie den plattegrond bij Peters, Oud-Groningen Stad en Lande (1921), blz. 206, afb. 271, en bij Vermeulen, Handb. II, blz. 446.

(³⁷) Vermeulen, t.a.p., blz. 447. — Afb. der Kathrijnenpoort naar opmetingen vóór de afbraak vervaardigd, bij M. D. Ozinga, Paulus Moreelse als architect, in: Oudh. Jaarboek 1931, blz. 18—25.

(³⁸) Ook Ozinga heeft in zijne bovenvermelde studie (a.w., blz. 22) de tegenstelling tusschen boven- en onderbouw opgemerkt, echter blijkbaar zonder het wezenlijke verschil in karakter, d.w.z. in stijl te onderkennen, aangezien hij toch het bouwwerk in zijn geheel, dus poort en verdieping, op naam van Moreelse wil stellen (a.w., blz. 23). Dit nu acht ik onhoudbaar. Tegenover den zwaren, werkelijk Italiaansch-militairen onderbouw heeft de verdieping een veel luchtiger, gemeedelijker, Hollandsche-Renaissancekarakter. En met name de met „ooren" versierde vensteromlijstingen, en

het door het segmentvormige fronton bekroonde rondboogvenstertje in den voorgevel, zoowel als het rondbooghuik, met het oeil-de-bœuf erboven in een doorgaande omlijsting gevat, en de klauwstukken van den achtergevel doen ons onwillekeurig denken aan Hendrick de Keyser. Dit krijgt bijzondere beteekenis, wanneer we zien, dat inderdaad laatstgenoemde meester betrokken werd bij verwickelingen, die zich naar aanleiding van dit werk voordeden (Ozinga, t.a.p., blz. 21). Vermoedelijk is de verdieping dus een toevoegsel, met of zonder goedvinden van Moreelse op de door hem ontworpen poort aangebracht.

(³⁹) Dergelijke gebossede zuilen (wel te onderscheiden van de bossage-banden in de Vlissingse poort te Middelburg, afb. 5) werden, waarschijnlijk het eerst, toegepast door Andrea Marchesi, gen. il Formigine, omst. 1517 aan palazzo Fantuzzi (Cloetta) te Bologna.

portiek ⁴⁰), in den vorm, die tegen het eind der 17de eeuw algemeen zou worden in onze Noord-Nederlandsche vesting-architectuur.

Bij deze rechtstreeksche afstammelingen uit de school van Sanmicheli sluit zich dan een reeks stadspoorten aan, waarin we de klassieke Italiaansche invloeden op meer lands-eigen wijze verwerkt zien, onder handhaving van het beginsel, dat het poortgebouw niet noemenswaard boven de omwalling mag uitrijzen.

Aldus de in 1632 gebouwde Nieuwe Rijnsburgsche poort te Leiden (in 1867 gesloopt), welker doorgang gevat werd in een Dorische omlijsting van bossage-werk met zwaar geblokte halve zuilen, te weerszijden waarvan het lichaam der poort was opgemetseld van baksteen met banden en hoekblokken van bergsteen. Boven de kroonlijst verhief zich een attiek, geflankeerd door de voluutvormige klauwstukken, zooals we ze kennen van de Noord-Nederlandsche topgevels dezer periode ⁴¹).

Bespeuren we in een werk als dit nog duidelijk de nawerking der juist afgesloten periode van de beeld- en steenhouders-architectuur van Lieven de Key en Hendrick de Keyser, en dan met name in de sculpturale versiering der attiek, duidelijk doet de algeheele wending naar de classicistische barok, die tezelfdertijd intrad, zich gelden in de nieuwe stadspoort, die in 1636 aan den Heiligeweg te Amsterdam een tot dan bestaan hebbende houten poort kwam vervangen ⁴²). Domselaer weet ons mede te deelen, dat Jacob van Campen haar bouwmeester is geweest ⁴³), en er is geen redelijke grond om deze toeschrijving te betwijfelen, ook al werd Ph. Vingboons nog in 1640 voor het „model” betaald.

De nieuwe Heiligewegspoort — die reeds weer in 1664 bij de nieuwe stadsuitbreiding verdween — was juist dat, wat we van een beginselvast classicist, als de latere ontwerper van het raadhuis op den Dam, kunnen verwachten: een massief, zwaar bouwsel, gecon-cipieerd weer naar het geliefde schema van den Romeinschen triomfboog, niet in de omwal-ling gevat, maar vrij er voor staand, vooruitgebouwd in de omgrachting, die thans, sinds lang gedempt, het Koningsplein vormt. Zij werd dan ook gedekt door een blauw leien dak, waarop twee schoorsteenen in den vorm van rookpotten. Aan beide zijden van den ingang der met een half rond tongewelf overkluisde poort waren gekoppelde Ionische pilasters geplaatst die een hoofdgestel droegen, met een driehoekig fronton, dat den weinig vooruit-springenden middenrisaliet bekroonde; in het midden der beide gevelvlakken hiernaast was een halfronde nis met een wapentroppee aangebracht, waaromheen gebeeldhouwde festoenen. In de zijmuren der poort bevonden zich in twee verdiepingen kleine licht-openingen. Het is duidelijk, dat een poortgebouw als dit hoofdzakelijk van decoratieven aard was en geen eigen defensieve beteekenis meer kon hebben.

Intusschen had Jacob van Campen hiermee het standaardtype geschapen, dat in het vervolg steeds meer zou gaan overheerschen bij den bouw onzer Nederlandsche vesting-poorten. Zoo verrees in verwanten vorm ten jare 1655 de nieuwe Regulierspoort te Amster-dam naar een ontwerp van den vermaarden vestingbouwer kapitein Hendrick Ruse (of Rusius) ⁴⁴), als een vierkant baksteen gebouw van twee verdiepingen, welks poortopening werd omlijst door een portiek van gekoppelde Ionische pilasters, bekroond met een driehoe-

(40) Zie: A. F. O. van Sasse van Ysselt, De voor-name huizen en gebouwen van 's Hertogenbosch I (1910), blz. 32.

(41) Zie de afb. o.a. bij Berger, Holl. Stadttor, S. 61; Sprokk. A I, blz. 58.

(42) Commelin, Beschrijvinge v. Amsterdam, I (1726), blz. 232, alwaar ook een prent. Voorts een afb. in Sprokk. A I, blz. 41.

(43) Domselaer, Beschrijvinge van Amsterdam (1665), blz. 264.

(44) Vroedschapsresolutie van 30 Juni 1654. „Con-sideratien” sub 10: „Een model van de Regulierspoort door den Capiteijn Rusius op 't papier te brengen” (vriendelijk medegedeeld door majoor Schukking). Ten onrechte werd deze poort tot dusver toegeschreven aan den ingenieur Jan Heymans Coeck. Aldus door Gal-

kig fronton. In 1659 verrees te Leiden de Buitenste Hoogewoerdspoort (in 1867 gesloopt) eveneens als een baksteenbouw van twee verdiepingen met een weinig vooruitspringenden middenrisaliet, gevormd door een gebosseerde bergsteenen portiek met Dorische, geheel in blokwerk opgeloste pilasters, die een segmentvorming fronton dragen ⁴⁵).

In laatstgenoemde Amsterdamsche en Leidsche poorten merken we een tendentie op tot verderen uitbouw van het lichaam der poort, niet alleen met zijvleugels, maar ook met verdiepingen, waaraan gepaard gaat het streven de poort weer als een meer opzichzelf staand gebouw, buiten het klemmend verband der omwalling te ontwikkelen tot een meer pompeus, het aanzien der stad verkondigend monument. Hiermede zet een nieuwe periode in, die van den poortbouw der Barok, die haar eigen vorm vindt door in zekeren zin het hier beschreven Italiaansche type te verbinden met dat wat zich tezelfdertijd op meer landeigen wijze had ontwikkeld.

b. *Van inheemsch type*

Terwijl de Italiaansche vestingbouwers der 16de eeuw en hunne classicistische navolgers hier de Italiaansche stadspoort invoerden, vormde zich, gelijk wij hierboven reeds zagen (zie blz. 65) een andere groep, waarin de middeleeuwsche poort werd herleid tot de bescheidener, minder kwetsbare afmetingen van een woonhuis met een breeden, overwelfden doortrit in het midden. Deze meer „huiselijke” poortgebouwen worden tegen het eind der 16de eeuw met een zekere voorliefde en vooral aan de veldzijde tamelijk rijk behandeld, waarbij, evenals in den woonhuisbouw de ornamentale rijkdom is samengetrokken op topgevels en ingangsportieken.

In 1589 wordt aldus de Friesche Binnenpoort te Alkmaar gebouwd en in 1614 voltooid door Melchior van Herbach, den bouwmeester van het raadhuis te Klundert ⁴⁶); en onmiskenbaar treffen we hierin een meer eigen Noord-Nederlandsch karakter, niet alleen door de pittoreske toepassing van bak- en bergsteen en het ontbreken van uitheemsche pilasterordonnanties, maar ook in de zoo typische Hollandsche rechte vleugel- of klauwstukken met voluten boven de imposten te weerszijden van den boog, die zoozeer doen denken aan den trant van Hendrick de Keyser, dat we ook hierin wel de hand van zijn volgeling van Herbach moeten zien.

Ook de topgevels in den Duitsch-Vlaamschen trant van Vredeman de Vries, met hun bewogen, in- en uitzwenkende belijning en weelderige toepassing van zandsteen, zijn geen zeldzaamheid aan deze poortgebouwen, die, ondanks de bewogenheid der tijden, dikwijls reeds het karakter van sierpoorten krijgen. Aldus de Rietdijksche poort te Dordrecht (afb. 9), in 1590 gebouwd, in 1833 gesloopt; de voormalige Leidsche poort te Woerden, in 1616 gebouwd, omstreeks 1875 gesloopt; de in 1616 naar een ontwerp van Thomas Berendtsz. te Kampen opgetrokken Buiten-Venepoort evenals de aldaar naar plannen van denzelfden landmeter-schilder ⁴⁷) in 1615—1617 de Broederpoort en de Cellebroederspoort uit in 1465 gestichte voorgangers verbouwd werden. Aan dezen oorsprong is de voor het hier

land, Geschichte der holl. Bauk. etc. S. 462 en ook nog door Ozinga in „Kunstgesch. der Nederlanden”, blz. 340.

(⁴⁵) Berger heeft opgemerkt (a.w., blz. 64), dat de bouwer dezer poort zich zou hebben geïnspireerd op een ontwerp van Vignola voor Caprarolo. De gelijkenis komt mij niet dwingend voor. Soortgelijke gebosseerde poorten vindt men evenzeer aan palazzi van Sanmicheli te Verona.

(⁴⁶) Vgl. A. Mulder in: Oud-Holland XXVI (1908), blz. 118—132 en Vermeulen, Handboek, II, blz. 299 en 441. Een afb. naar een tekening van Cressant in het gemeentearchief te Alkmaar in Sprokk. A I, blz. 30. De poort is in 1802 gesloopt.

(⁴⁷) Zie omtrent Thomas Berendtsz en deze Kamper stadspoorten, a.w. en de daar vermelde litteratuur, blz. 443, noot 1.

behandelde tijdvak zoo ongewone, nog middeleeuwsche dispositie, met zware ronde hoektorens toe te schrijven. Tot deze zelfde groep van in Duitsch-Vlaamschen stijl behandelde poorten moeten verder nog gerekend worden de in 1612 gebouwde, in 1842 gesloopte Lievevrouwenpoort te Leeuwarden, die een opzetgevel geheel in den trant der Kamper torens vertoonde, en, in dezelfde stad, de voormalige Wirdumerpoort, in 1613 verbouwd, in 1825—'35 gesloopt, die aan de stadszijde een grooten top in den trant van Vredeman de Vries had, evenals een aantal in den loop der 19de eeuw verdwenen werken, waarvan we noemen de Gevangenpoort te Hoorn, de Nieuwstadsbinnenpoort te Zutphen, de Diezerpoort te Zwolle. Een der weinig nog bestaande poorten, tot deze groep behoorend, is de in 1601 opgerichte Veerpoort te Schoonhoven. We vinden hier de voor dit inheemsche type karakteristieke verdieping, echter zonder de bekende S-vormig belijnde topgeveltjes ⁴⁸). Wel heeft de met twee kruisgewelven overkluisde doorgang aan de veldzijde een bergsteenen omlijsting in den stijl der Weser-renaissance, die aan Lieven de Key doet denken: twee Dorische pilasters, bezet met rusticablokken welke behakking het Wesermotief vertoont ⁴⁹) terwijl van de kapiteelen de Vlaamsche wortelvormen afhangen (als aan de zuilen in de benedenverdieping der Vleeschhal en in het raadhuis te Haarlem), flankeren den boog, een bekroning dragend in den Vredeman de Vries-stijl, gelijk deze onder andere aan den Leidschen raadhuisgevel en aan de kasteelbrug te Heemstede werd verwerkt ⁵⁰).

Een ietwat afzonderlijk staand lid dezer familie is de om hare ongemeene schilderachtigheid terecht vermaarde Waterpoort te Sneek, een omstreeks 1613 over het vaarwater de Geeuw gebouwde bruggepoort, bestaande uit twee achtkante torens, waartusschen een, in 1758 herbouwde, brug is geslagen, die wordt overhuifd door een sierlijke portiek, waarboven een poortwachterswoning is opgetrokken; het geheel een onovertrefbaar voorbeeld van een Nederlandsche sierpoort.

Behalve deze groep, waartoe ook nog de in 1615 gebouwde, in 1664 gesloopte tweede Marepoort te Leiden met haar door obeliskken, klauwstukken en bergsteenen banden getooiden trapgevel in den geest van dien der Haarlemsche Vleeschhal, kan worden gerekend, behalve deze Duitsch-Vlaamsche richting, waartoe ook het oeuvre van Lieven de Key behoort en die een sterken inslag van de Weser-renaissance vertoont ⁵¹), onderscheiden we bij onze inheemsche vestingpoorten in woonhuistrant met verdieping een andere, die samenhangt met de meer klassicistisch getinte, naar den geest van Hendrick de Keyser, waarin elementen uit de vroege Fransche Barok vallen te onderkennen.

Als eerste en belangrijkste werk van dezen aard moet de in 1596 gefundeerde Oude Hoofdpoort te Rotterdam worden genoemd (afb. 7), waarvan op 9 Juli 1598 de eerste steen werd gelegd ⁵²), een breed, van bak- en bergsteen opgetrokken gebouw met poorttoren, welke met zware banden gebosseerde portiek een directe verwant is van de Vlissingsche poort te Middelburg (zie blz. 67). Hierbij sloot al spoedig aan de Groothoofds- of Havenpoort te Dordrecht, een, vooral ook door latere toevoegsels, hybridisch aandoend gebouw, waarin het weerbare karakter geheel geweken is voor meer decoratieve en representatieve bedoelingen. Dit poorthuis dan bestaat uit een gelijkvloersch en twee bovenverdiepingen,

(48) Zie autotypie n. foto in Sprokk. A I, blz. 69, en Vermeulen, II, pl. 682.

(49) Zie omtrent dit „Wesermotief“, samengesteld uit cirkelsegmenten, Vermeulen, Handboek II, blz. 257.

(50) Vgl. vooral ook de portiek op deze brug, voormalige hoofdingang van het kasteel. Vermeulen, pl. 577.

(51) Tot de verbreiding van deze Duitsche renaissance-strooming zal vooral ook hebben bijgedragen het

gebruik van Bremersteen, die hier sinds het eind der 16de eeuw vooral door de familie van Bentheim, steenhouwers en steenhandelaars te Bremen, werd ingevoerd en dikwijls, zooals bij den Leidschen raadhuisgevel, door Duitsche steenhouwers ter plaatse bewerkt.

(52) Vgl. J. Verheul Dzn., in: Oude bestaande gebouwen, 1889, pl. 153.

welker gevel aan de stadzijde met de gekoppelde, opeenvolgend Dorische en Ionische pilasters tegen de vensterdammen, de toeschrijving aan Hendrick de Keyser eenigermate begrijpelijk maken. Het gelijkvloersche evenwel, waarin de omlijsting der poort met de rustiek geblokte Dorische pilasters en de obelisk op de kroonlijst, draagt veeleer, evenals de barokke sculpturen, een Zuidnederlandsch karakter, wat verklaarbaar is doordat het steenhouwwerk is uitgevoerd door Gillis Goossensz. Huppe uit Luik, die ook het beeldhouwwerk der Nieuwpoort (Melkpoortje) in deze zelfde stad vervaardigde⁵³). Van gelijken aard was de herbouwing, in 1628, van de tijdens het Spaansche beleg gehavende Zijlpoort te Haarlem, naar plannen van Salomon de Bray⁵⁴), het eerste ons bekende bouwwerk van den auteur der „Architectura Moderna”, die de buitenpoort een classicistische portiek gaf met geblokte pilasters, waarop een driehoekig fronton met het wapen van Haarlem en het jaartal 1628. Tot deze groep behoort verder nog een reeks van naar dezelfde inheemsche tradities opgetrokken eenvoudiger stadspoorten, als de Spuipoort te Dordrecht, gebouwd in 1609, met in de verdieping vlakke pilasters van bak- en bergsteen en baksteenmozaiek naar den bekenden Dordtschen trant (in 1872 gesloopt); voorts de voormalige Oosterpoort te Rotterdam (1611—1613), de nog bestaande Dalempoort te Gorkum (1625), eenvoudig en strak van baksteen met bergsteenen banden, zonder bepaalde motieven, en gedekt door een hoog tentdak met open koepeltje, evenals ook de verwante Kleibergsche of Waterpoort te Tiel (1647) en de Kaaipoort te Aardenburg (1650).

In al deze laatst genoemde poorten doet zich, naast de vereenvoudiging en verstrakking, kenmerkend voor den tijd van Post en Vingboons en Stalpaert, ook het streven kennen den ornamentalen nadruk te leggen op de omlijsting van den ingang en het geheel saam te vatten onder het domineerend accent van een toren of koepel, een kenmerkend barokke wending, die in het vervolg tot nadrukkelijker ontwikkeling komt.

Te Leiden was reeds vóór 1630 een belangrijk specimen van dit type tot stand gekomen met de in 1734 gesloopte monumentale Blauwe poort⁵⁵), een groot gebouw op trapeziumvormig grondplan, van baksteen met rijke toepassing van bergsteen, Dorische pilasters te weerszijden van den doorgang, tegen de verdieping Ionische pilasters en hierboven een forsche toren met achtkante bekroning.

Te Rotterdam werden bij resolutie van 24 November 1659 „burgemeesteren ende fabryckmeesteren geautoriseerd omme tot beter sluytinge ende ornament van de stad te doen maeken ofte bouwen een waterpoort aen het oude Westersche Hooft mitsgaders twee poorten, soo aen het Oostersche als Westersche Nieuwe Hooft...”⁵⁶). De decoratieve bedoeling, zoo opmerkelijk in deze resolutie vastgelegd, kwam ook tot uitdrukking in de architectuur van laatstgenoemde poort, de zoogenaamde Witte poort, in 1661—1662 verzezen en door den timmerman-historicus J. Kortebrant op naam van den dilettant-architect-schilder, den blauwverver en schepen Jacob Lois gesteld⁵⁷). Zij bestond uit een breed, rechthoekig poortgebouw van twee verdiepingen met een zeer flauw hellend dak op het midden waarvan, op een achtkanten tamboer, een koepel verrees. De voorgevel was in beneden- en bovenverdieping geleid naar het schema der rhythmische travee door opeenvolgend Dorische en Ionische halve zuilen; de hierdoor gevormde breede middentravee werd bekroond door een drie-

(53) Cf. v. Dalen in: Nieuw Biogr. Woordenboek, VII (1927). Zie verder nog Galland, a.w., blz. 369 en Berger, Stadttor, S. 56 ff.

(54) Gonnet, Wallen en poorten v. Haarlem, blz. 30; Dez., Poorten v. Haarlem (1913), alwaar een afb. naar een prent in het Gemeente-archief.

(55) Berger, a.w., blz. 62.

(56) Medegedeeld door M. D. Ozinga in de Nieuwe Rotterd. Courant van 14 Mrt. 1933 Avondbl.

(57) Over J. Kortebrant zie men E. Wiersum in: Rotterd. Jaarboekje, 1914. — Voorts ook over deze Rotterdamsche poorten: L. J. C. J. van Ravesteyn, Rotterdam tot het einde van de achttiende eeuw. Rotterdam, 1933, blz. 100.

Afb. 9. Dordrecht. Rietdijksche poort (1590).

Afb. 10. Deventer. Bergpoort (1619).

Afb. 11. Groningen. Heerenpoort (1621).

Afb. 12. Amsterdam. Muiderpoort (1771).

Afb. 13. Naarden. Amsterdamsche poort (1683).

Afb. 14. Breda. Ginneker poort (1672).

hoekig fronton; te weerszijden van de benedenverdieping waren twee zeer eenvoudig behandelde, vierkante wachthuisjes met afzonderlijke tentdaken aangebouwd. Het geheel van een klassicistische strakheid met een barokke neiging tot breede samenvatting, die de mogelijkheid openlaten, dat niet Lois, maar de Rotterdamsche stadsarchitect Claes Jeremiasz. Persoons, de verbouwer van het stadhuis van 's Hertogenbosch, deze poort heeft ontworpen ⁵⁸). Deze Rotterdamsche poort was wel een der laatsten, die in een zoo rechtzinnig-klassicistische pilasterarchitectuur uit de school van Vingboons zouden verrijzen. De periode van deze vereering voor den klassieken ordenbouw neigt ten einde; in het vervolg gaat men meer en meer de toepassing van zuilen en pilasters beperken tot de omlijsting der doorgangen, waarbij zich uiteraard vooral ook weer de neiging der Barok doet gelden tot krachtig geconcentreerde accenten van samenbindende werking.

De aldus voortschijdende ontwikkeling manifesteerde zich het opmerkelijkst bij den bouw der Leidsche stadspoorten onder den stadsbouwmeester Willem van der Helm (circa 1620—1675). Zijn eerste werk op dit gebied was de binnenpoort van de Witte poort, in 1662 opgetrokken, blijkens de nog bestaande ontwerp-teekeningen ⁵⁹), van bak- en bergsteen, met een zware vierkante verdieping, waartegen een Dorische pilasterorde en gedekt door een koepel, welke in 1666 werd bekroond met een ranken lantaarn. In 1664 bouwde dezelfde architect de (derde) Marepoort als een massaal bakstenen gebouw van drie verdiepingen met een kloek wolfdak, waarop een vierkant torentje, de hooge, rechthoekige doorgang geflankeerd door gekoppelde Ionische pilasters, die een hoofdgestel met driehoekig fronton droegen, een werk, dat aan reminiscenties uit de school van Post toch onmiskenbaar een eigen karakter paart in de neiging tot indrukwekkende statigheid, die weer de steeds sterker neiging tot de Barok doet gevoelen ⁶⁰). Vervolgens ontstonden in 1667 en 1669 de Zijlpoort en de Morschpoort, de twee eenige grootere werken van dezen bouwmeester, die bewaard mochten blijven. De eerstgenoemde vertoont in haar algemeenen opzet eenige verwantschap met de in 1864 gesloopte derde Marepoort; een machtig vierkant poorthuis van baksteen, twee verdiepingen hoog, met over de volle hoogte opgaande indrukwekkende bergsteenen pilasterportieken, die op hare kroonlijsten gebeeldhouwde krijgstrokeeën dragen, het geheel onder een driedeelig dak met rijzigen, tweeledigen toren ⁶¹). Een geheel andere schepping, naar den aard van den eclecticus, die van der Helm was, vertoont ons de Morschpoort, geheel van baksteen met bergsteenen banden, zonder spoor van klassieke motieven, en waarbij de verdieping den vorm kreeg van een achtkanten bovenbouw, met een koepeldak bekroond door een open lantaarn, een compositie van gedrongen kracht en ongetwijfeld een der beste en tevens aantrekkelijkste werken van dezen aard ⁶²). Een soortgelijke dispositie vertoonde ook de in 1864 verdwenen Koepoort, die echter op een plattegrond in den vorm van een Grieksch kruis werd ontworpen, dus als een centraalbouw, strak en vlak van baksteen, de middenpartij iets hooger opgehaald en wederom met een koepel gedekt ⁶³). Maar we staan met deze reeds uit zoo sterk barokken geest geschapen bouwwerken op den drempel van een nieuwe periode, en eigenlijk reeds met een voet er over heen. Alleen de archaïstische momenten in van der Helm's architectuur binden zijn poorten nog aan den tijd van Post en zelfs hier en daar aan het begin der 17de eeuw, maar in hun totale geaardheid zijn zij van een pompeusheid, een breedheid van allure, die meer behoort tot den tijd en de architectuur, die, terecht of te onrechte, naar de Fransche Lodewijken zou worden benoemd.

Hetzelfde geldt van de drie groote stadspoorten, die in de jaren 1663—1665 te Am-

(58) Aldus onderstelt Ozinga in de Nieuwe Rott. Courant t.a.p.

(59) Catalogus prentverzameling Leiden (Leiden, 1906), I, nrs. 675—678.

(60) Afb. in Sprokk. A I, blz. 60.

(61) Zie Sprokk. A I, blz. 59.

(62) Sprokk. A I, blz. 55.

(63) Sprokk. A I, blz. 56.

sterdam werden gebouwd; de Leidsche poort, een zwaar poortgebouw met vier hoekpaviljoens⁶⁴), zeer streng en strak behandeld, in den soberen baksteentrant van Stalpaert, en bekroond met een vierkant klokkentorentje; voorts de Weesperpoort en de Utrechtsche poort, die tot voorbeeld gediend konden hebben voor de Leidsche Zijlpoort, door den strengen, massalen opbouw van het vierkante poorthuis met het drieledige dak bekroond door een koepeltorentje. Men heeft deze Amsterdamsche poorten veelal op naam van Daniel Stalpaert gesteld. Reeds Berger heeft echter de aandacht gevestigd op een ontwerp voor een voorpoort, zooals de Leidsche en de Utrechtsche poorten deze vertoonden, zich bevindend in het Amsterdamsche gemeente-archief en geteekend door Swanenburg in 1663⁶⁵). Waar nu Gerrit Swanenburch, „onderfabryck”, met Stalpaert, Ruse, e.a. in 1663 advies uitbrengt inzake den bouw van nieuwe vestingwerken⁶⁶), is er alle reden hem ook een aandeel in de tot standkoming der genoemde poorten toe te kennen.

4. UIT DE PERIODEN DER LODEWIJKSTIJLEN

De hierboven geschetste ontwikkeling mocht, dit dient nu al dadelijk vooropgesteld, niet meer tot een nieuwen bloei voeren. Het kan niet onze taak zijn in het korte bestek dezer studie na te gaan door welke oorzaken onze architectuur, evenals alle kunst in Noord-Nederland sinds omstreeks 1670 tot verval neigde. Het is genoeg hier dit, trouwens algemeen erkende, verschijnsel nog eens vast te stellen⁶⁷). Feitelijk beteekenen de zoeven genoemde tusschen 1660—1670 gebouwde Leidsche en Amsterdamsche stadspoorten een einde, althans wat onze landeigen bouwwijze betreft, en dit merkwaardigerwijs juist nog wel op het tijdstip, dat de Nieuw-Nederlandsche vestingbouw zijn zoo gewichtige ontwikkeling inzet, die tegen 1695 tot de bloeiperiode met het stelsel van Menno van Coehoorn zal voeren⁶⁸). Heeft zich hier, ook in onze architectuur, de „ratio perditrix” doen gelden?

Wanneer in 1675—1685 de vesting Naarden wordt herbouwd, dan geschiedt dit, in de tweede, met 1678 aanvangende periode, onder leiding van den te Amsterdam werkzamen architect Adriaan Dortsman († 1682), sinds 1672 opzichter der fortificatiën van Amsterdam, die ook de nieuwe stadspoorten voor Weesp ontwierp⁶⁹). Wij kunnen hier niet uitweiden over de tragedie, die dit werk voor Dortsman schijnt te zijn geworden, maar bepalen ons tot de door hem in de Naarder omwalling ontworpen Amsterdamsche poort (afb. 13), nog in 1915 onvergeeflijkerwijs gesloopt. Deze niet boven de omwalling opgaande en derhalve bij de ontwikkelingslijn van het Italiaansche type aansluitende vestingpoort, was in een halven cirkel om het op den middendoorgang uitkomende bruggehoofd aangelegd en wel zoodanig, dat bij de middentravee, met de doorgangspoort, aan iedere zijde twee naar voren buigende vleugels aansloten, uitwendig geleed door gekoppelde Toscaansche pilasters van bergsteen, waarboven een rondgaand bergsteenen hoofdgestel met attiek het geheel bekroonde⁷⁰). Door dezen zoo karakteristiek barokken, gebogen aanleg, was deze poort een geheel op zichzelf staande verschijning onder de werken van dezen aard en in bijzondere

(64) Sprokk. A I, blz. 41.

(65) Berger, a.w., blz. 65—66.

(66) Resolutie v. Thesaurieren van 31 Maart 1663, vriendelijk medegedeeld door majoor Schukking.

(67) Het probleem is behandeld door dr. H. A. Enno van Gelder, in een lezing „Ratio Artis Perditrix” voor de Maatschappij der Nederl. Letterkunde te Leiden afgedrukt in haar Jaarboek 1935—1936, blz. 59-78.

(68) Schukking, blz. 19 vv.

(69) Verbaalen kleine fortificatiën 1670—1683. Alg.

Rijksarchief, F2, fol. 79. Vgl. verder ook F. A. Buis (A. N. J. Fabius), De wallen van Naarden. Breda, 1887, blz. 38.

(70) De poort droeg in het fries het jaartal harer voltooiing: 1683, waaronder later werd geplaatst: „Verbeterd 1773”. Deze verbetering schijnt echter uitsluitend te zijn geschied in technisch-fortificatorische onderdeelen. Cf. F. A. B. (Fabius), De poorten van Naarden, in: Eigen Haard, 1915, blz. 186.

mate karakteristiek voor den zeer opmerkelijken bouwmeester, die met zijn Ronde Luthersche kerk aan het Singel te Amsterdam in 1667 een bouwwerk van gelijke geaardheid had geschapen.

Ongeveer tezelfdertijd, in 1682, werden de vestingwerken van Breda verbeterd, nadat reeds in 1672 de landmeter Christoffel Verhof bestekken voor nieuwe poorten had geleverd ⁷¹). Zoo bouwde men dan naar hetzelfde, niet boven den wal uitgaande, Italiaansche portiekschema, dat reeds in 1632 voor de Hinthamerpoort te 's Hertogenbosch was gebruikt, zoowel de Haagsche, als de Bossche en de Ginnekenpoort (afb. 14), in den vorm van baksteen portalen met gekoppelde pilasters naast den doorgang en daarboven, op de kroonlijst een attiek bekroond met gebeeldhouwde tropeeën. Door bepleistering gaf men het front aan de veldzijde het aanzien van natuursteen.

Deze min of meer verschraalde vorm van de klassieke Italiaansche vestingpoort werd gedurende de geheele 18de eeuw vastgehouden en nog in 1780 bouwde men de Gentsche poort te Hulst als een vrijwel letterlijke copie van de genoemde Bredasche poorten ⁷²).

Slechts enkele werken trekken in deze vrij geestlooze monotonie de aandacht als monumentale uitzonderingen. In de eerste plaats de buitengemeen forsche en nog wezenlijk indrukwekkende Hampoort te Grave, bij den aanleg der door Menno van Coehoorn ontworpen vestingwerken in 1681 gebouwd, een laatste herleving van den geest van Sanmicheli. Opgetrokken van bak- en bergsteen, bestaat zij uit een driedeelig front met Dorische pilasterordonnantie, die een doorgang omlijst, welke, met riblooze kruisgewelven overdekt, gebogen verloopt in een gelijkerwijs overkluisde hal aan de stadszijde, te weerszijden waarvan zich overwelfde wachtlokalen bevinden.

Dat de Wester- of Koepoort te Enkhuizen in 1730 verrees als een kloek vierkant bouwwerk van twee verdiepingen, in den trant van de Amsterdamsche poortgebouwen uit de jaren 1633—'65 maar met Dorische pilasterordonnanties tegen de gevels, moet wellicht verklaard worden doordat zij een verbouwing was van een andere, in 1649 opgetrokken stadspoort. Het opmerkelijke van deze pilasterarchitectuur treft aanstonds bij een vergelijking met het in 1686 door Steven Vennecool gebouwde stadhuis, dat duidelijk den invloed der toenmalige Fransche barok doet onderkennen, terwijl de Koepoort nog sterk herinneringen oproept aan den bouwtrant uit den tijd van Jacob van Campen. De plastiek van het gebouw ⁷³), met name van de beide fronten met hunne door Dorische zuilen geflankeerde ingangen, is echter sterker barok, en dat zoowel de kroonlijst als het fronton van hout zijn, wijst er almede op, dat dit werk tot stand kwam in een tijd, toen de bloei onzer landseigen bouwkunst tot het verleden behoorde.

Het archaïstische karakter dezer poort spreekt te sterker, wanneer we ernaast de slechts enkele jaren later, in 1735, te Middelburg aan de noordoostzijde van het Molenwater verzezen Koepoort zien, een werk van den stadsarchitect Joh. de Munck (1687—1768), die het jaar hierop aan de overzijde ook zijn bekend woonhuis „Het Observatorium” bouwde ⁷⁴). Uit de stadsrekeningen blijkt, dat de beeldhouwer Jan Pieter van Bauscheit uit Antwerpen verschillende teekeningen voor dit werk leverde ⁷⁵), benevens beeldhouwwerk, dat hierna

(71) Chr. Verhof was de vader van den te Parijs werkzamen beeldhouwer Maarten V.; zich noemend Martin Desjardins. Zie: G. G. van der Hoeven, Geschiedenis der vesting Breda, blz. 199.

(72) Vgl. de hierbij gaande afb. van de Ginnekenpoort te Breda, met die van de Gentsche poort te Hulst in: Oudh. Jaarb. 1930, blz. 67.

(73) Zie de afb. in Sprokk. A I, blz. 25. Vgl. verder

v. Arkel en Weissman, Noord-Holl. Oudheden II, blz. 111. Berger, a.w. blz. 70.

(74) Cf. Zelandia Illustrata I (1879), blz. 209 en 361—362; Unger, Oude huizen te Middelburg (1923), blz. 40.

(75) Voor de mededeeling in de Voorl. lijst van Zeeland, blz. 114, no. 2, dat de Koepoort werd gebouwd „naar eene teekening van J. P. van Bauscheit”, vermocht ik geen bewijs te vinden.

nog ter sprake komt ⁷⁶). De medewerking van den Antwerpschen beeldhouwer verklaart het karakter van dit gebouw, dat onder nawerkenden invloed nog van het werk van Daniel Marot, geheel een triomfboog in den naar Lodewijk XIV genoemden stijl werd. De opzet is al dadelijk Fransch, en typisch Fransch zijn ook de geblokte pilasters zonder kapiteelen, maar met sierlijk behakte consoles, die de breede kroonlijst dragen, waarop vóór de attiek een bekroning met het stedelijk wapen rust. Voor deze van Bentheimer steen vervaardigde wapendecoraties (aan stad- en veldzijde) ontving van Bourscheit in 1737 de som van £ 203 : 6 : 8; in 1744 werd hij betaald voor de vier siervazen (zoo kenmerkend Régence), die op de attiek de verticale beweging der pilasters uitvieren en aldus den rijzigen indruk van het geheel versterken.

Er verstrijkt meer dan een kwart eeuw aler wederom een stadspoort zal verrijzen van beteekenis in de geschiedenis onzer bouwkunst. En wederom is het dan een onder Franschen invloed gevormd bouwmeester, die het woord neemt, wanneer in 1768 Pieter de Swart, leerling van Jacques Blondel, te Parijs plannen ontwerpt voor de nieuwe, thans nog bestaande Delftsche Poort te Rotterdam. Waar dit bouwwerk thans juist in het Oudheidkundig Jaarboek is ter sprake gekomen en nog nader wordt behandeld ⁷⁷), mogen wij volstaan met op te merken, dat de Swart hiermede, ondanks alle Fransche invloeden en ondanks het feit dat het beeldhouwwerk weer voor een deel uit Antwerpen kwam, toch een stuk vestingarchitectuur heeft geschapen, dat in zijn forschen, breeden opstand, met de traditioneele verdieping, in de rust zijner wat academische vormtaal, een onmiskenbaar landseigen karakter behield.

Maar het loopt op een eind dan met de Nederlandsche architectuur, zoowel als met den Nieuw-Nederlandschen vestingbouw. Nog eenmaal, in 1769, komt het te Amsterdam tot den bouw van een belangrijke stadspoort, nadat de in 1664 gelijkvormig aan de Utrechtsche en Weesper poorten opgetrokken Muiderpoort in Januari 1769 tengevolge van verzakking was ingestort ⁷⁸). Onmiddellijk begon men met de herbouwing naar de plannen van Cornelis Rauws, algemeen opzichter der stadswerken ⁷⁹). De aldus in April 1771 voltooide nieuwe Muiderpoort (afb. 12) bestaat uit een van bak- en bergsteen opgetrokken rechthoekig poorthuis, 25 m lang en 14 m breed, met een bij wijze van voorportaal sterk vooruitspringenden middenrisaliet aan de veldzijde en een slechts flauw uitgemetselden middenrisaliet aan de stadszijde. Het geheel met zijn geblokte hoekpilasters en strakke vormtaal in een academischen Lodewijk XVI-trant, is een zeer eerbaar bouwwerk, van niet te miskennen monumentale werking in het stadsbeeld, een eindpaal van den weg, die gewezen werd door de Morschpoort te Leiden en aldus nog eenmaal en voor het laatst de vaderlandsche traditie opnemend. Het tijdperk der monumentale poortgebouwen loopt ten einde tengevolge van de nieuwe ontwikkeling der krijgstechniek. Als sluitstuk van den ontwikkelingsketen staat te Amsterdam de in 1840 gebouwde Haarlemmerpoort, laatste uiting van een stervend klassicisme. Wat verder de 19de eeuw op dit gebied bij zeldzame gelegenheden nog zag ontstaan, zooals te Naarden, in 1877 en met de poort „Waerachtig” te Maastricht in 1888, was romantische tooneelcoulisse, geen vesting-architectuur.

(76) Cf. H. M. Kesteloo, De stadsrekeningen v. Middelburg, in: Archief Zeeuwsch Genootsch. VIII

(76) Cf. H. M. Kesteloo, De stadsrekeningen v. Middelburg, in: Archief Zeeuwsch Genootsch. VIII (1902), 9e druk, blz. 17—18. (77) M. D. Ozinga, Pieter de Swart, hofarchitect van Prins Willem IV, in den vorigen jaargang van dit Jaarb. (1936), blz. 124 vv, afb. 17—19. Het vervolg van dit artikel, in een der eerstkomende

nummers van het Oudheidk. Jaarboek, zal de bouwgeschiedenis van de Delftsche Poort uitvoerig bespreken.

(78) Cf. P. H. Witkamp, in: Oude bestaande gebouwen, 1872, tekst bij de platen 116—120 (plattegrond, gevels en doorsneden).

(79) Cornelis Rauws viel bij den brand van den Stadsschouwburg te Amsterdam, op 11 Mei 1772, als slachtoffer van een reddingspoging.

INHOUD VAN AFLEVERING II

[BULLETIN SERIE IV, JAARGANG MCMXXXVII]

	Blz.
REQUEST, door het Bestuur van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond aan den Minister van Financiën gezonden naar aanleiding van een bij het Bestuur ingediend Rapport van de „Kasteelencommissie”	45
REQUEST van de Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden	49
Dr E. H. TER KUILE, Een terminologische valstrik	50
Jhr Dr E. VAN NISPEN TOT SEVENAER, De nood onzer kasteelen	51
FRANS VERMEULEN, De architectonische elementen in den vestingbouw. (Over den ouden vestingbouw in Nederland II)	59

[Afbeeldingen: XII—XVII]

VERANDERING VAN ADRES

In het belang van een regelmatige verzending van het Oudheidkundig Jaarboek gelieve men verandering van adres tijdig mede te deelen aan den Secretaris van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, Jhr. Mr. D. P. M. Graswinckel te 's-Gravenhage, 221 Waalsdorperweg.

OULDHEIDKUNDIG JAARBOEK

VIERDE SERIE
VAN HET BULLETIN VAN DEN
NEDERLANDSCHEN
OULDHEIDKUNDIGEN BOND

ZESDE JAARGANG
AFLEVERING 3/4
DECEMBER 1937

N.V. BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ VOORHEEN E. J. BRILL - LEIDEN

NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND

(Opgericht 17 Januari 1899)

BESCHERMVROUW: H. M. DE KONINGIN.

BESTUUR:

Jhr. Mr. Dr. E. A. VAN BERESTEIJN, Voorzitter; Jhr. Mr. D. P. M. GRASWINCKEL, Secretaris; JACOB MEES, Penningmeester; J. TH. BOELEN; Prof. Dr. A. W. BYVANCK; Dr. A. E. VAN GIFFEN; D. HANNEMA; Jhr. Dr. E. VAN NISPEN TOT SEVENAER; Prof. W. A. E. VAN DER PLUIJM; Jhr. Mr. Dr. A. B. G. M. VAN RIJCKEVORSEL; Prof. W. VOGELSANG.

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken, den Oudheidkundigen Bond betreffende, te zenden aan den Bonds-Secretaris, Jhr. Mr. D. P. M. Graswinckel, Waalsdorper weg 221, Den Haag. Het adres van den Penningmeester is: J. Mees, Beursplein 10, te Rotterdam. Het nummer der Postgirorekening van den Bond is 140380 te Rotterdam.

VOORLOOPIGE MEDEDEELING

In een in de tweede helft van Februari 1938 te 's-Gravenhage te be-
leggen Algemeene Vergadering van den Nederlandschen Oudheidkundigen
Bond zal de heer Th. Haakma Wagenaar, architect te Utrecht, een inleiding
houden over het restaureeren van gebouwen en zijn problemen. Nadere
mededeelingen zullen volgen.

Namens het Bestuur,

D. P. M. GRASWINCKEL, *Secretaris N. O. B.*

OUDHEIDKUNDIG JAARBOEK

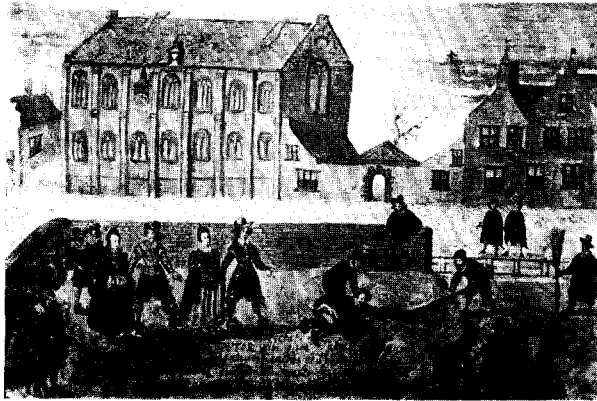
REDACTIE:

Prof. Dr. A. W. BYVANK, Voorzitter; Dr. J. J. DE GELDER, Secretaris; Jonkvr. C. ENGELN;
Dr. G. C. LABOUCHÈRE; Dr. ELISABETH NEURDENBURG; Dr. M. D. OZINGA;
Dr. H. SCHNEIDER en Prof. Dr. W. VOGELSANG.

Stukken voor de Redactie te zenden aan den Secretaris, dr. J. J. de Gelder, huize „Schoutenburg” te Oegstgeest, met uitzondering van gedrukte Verslagen van Musea, Vereenigingen en Commissies, welke men gelieve te zenden aan jonkvr. C. Engelen, te 's-Gravenhage, Flatgebouw Willemspark, 73 Zeestraat.

De redactie zal gaarne de plaatsing van toegezonden bijdragen overwegen, maar alleen copy in machineschrift of in duidelijk handschrift is voor opneming geschikt. De zetmachine geeft bij extra-correctie vertraging en onkosten die den auteur moeten in rekening gebracht worden.

AFLEVERING 1 VAN DE ZEVENDE JAARGANG VERSCHIJNT MEI 1938.

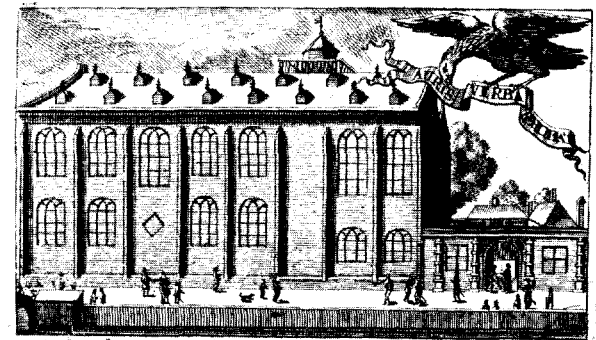
Afb. 1. 1600; Album Van Amstel van Mynden

Afb. 2. 1614; Orlers Beschryvinge der Stad Leyden

Afb. 3. 1633/'70; Atlas Gemeentearchief no 1397

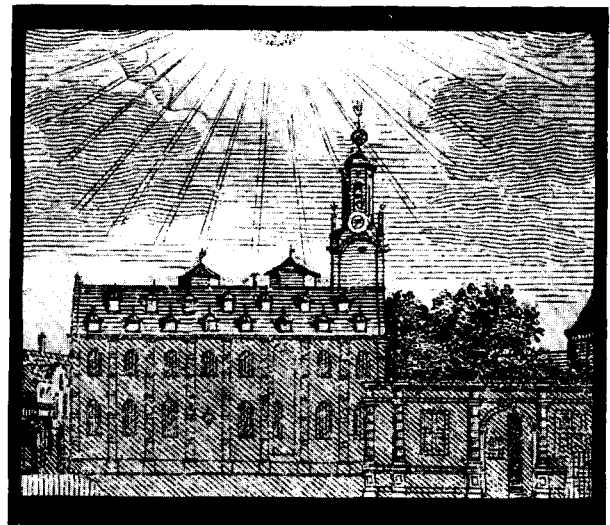

Afb. 4. 1655; Atlas Gemeentearchief no 1398

Afb. 5. 1670; uit den rand der kaart van C. Hagen

Academiegebouw Leiden

Afb. 6. 1725; gravure door F. Bleyswyk (vergroot) uit 'den titel van: Schröder, Ter gedachtenisse van het ... jubelfest enz

HET ACADEMIEGEBOUW TE LEIDEN

GESCHIEDENIS DER VERANDERING VAN DE OUDE KLOOSTERKERK TOT HET UNIVERSITEITSGEBOUW

DOOR IR HUGO VAN OERLE B I

Bijna sedert haar stichting is de Leidsche Universiteit gevestigd in het gebouw aan het Rapenburg. Plannen voor een nieuwe behuizing, die een verplaatsing ten gevolge zouden hebben, zijn wel ontworpen, maar niet tot uitvoering gekomen. De eenvoudige „vertimmerde” kloosterkerk bleef, ongeschonden door negentiende-eeuwsch vandalisme, zetel van 's lands oudste universiteit.

Aan de hand van opmetingen, waarin de verschillende bouwperioden zijn aangeduid, volgt hier een geschiedenis van de vele veranderingen die den tegenwoordigen vorm bepaalden. Bronnen voor deze bouwgeschiedenis zijn: archivalia, gedrukte berichten, oude afbeeldingen en opmetingen, de bevindingen betreffende den vroegeren toestand, bij herstelling of wijziging door schrijvers vader opgeteekend en ten slotte eigen onderzoek ter plaatse.

HET DOMINICANESSENKLOOSTER MET DE KLOOSTERKERK

Over de gedaante van het kloostergebouw der zusters Dominicanessen, dat hier heeft gestaan, weten wij vrijwel niets. De kerk alleen is door de eeuwen heen bewaard, zij het ook uiterlijk en innerlijk gewijzigd door de nieuwe bestemming als universiteit. Schriftelijke gegevens zijn schaars. Wat van de archieven en kostbaarheden niet door de kloosterlingen bij hun uitwijking ten tijde der hervorming is medegenomen, werd geroofd of verbrand.

Het hervormde stadsbestuur trachtte door dreigementen de zusters, die waren gebleven, te dwingen tot overgave der papieren, maar dit baatte niet. „Marytgen Jansdr. van het Witte Nonnenklooster”, zoo lezen wij ¹⁾ „ontboden ende naer haer brieven gevraecht zijnde, zegt de brieven te zijn onder haer provinciael, die zij niet en kent noch niet en weet waer hij woont”. De alimentatiegelden worden dan ingehouden, maar later ontvangen de nonnen die toch weer „niet jegenstaande zyluyden de brieven van hun convent alsnoch niet en hebben overgelevert”; zij moeten dan beloven te doen „haer uysterste devoir ende naersticheyt, dat de voorscreven brieven te voorschijn comen ende overgelevert worden”. In 1566 werd het klooster geplunderd en nogmaals in 1572. Een ooggetuige ²⁾, een priester der St. Pancraskerk, verhaalt: „Zij vielen aanstonds in het witte nonnenklooster, braken de drie aldaar zijnde altaren, het lieve Vrouwenbeeld en de talrijke schilderijen, waaronder eenige van Lucas van Leiden waren; alles werd aan flarden gescheurd, de jongens liepen met stukken en brokken op stokken, als vaandels, langs de straten. De kleeedkamers der nonnen werden geplunderd en zij die daarin gebleven waren, uitgeschud en weggejaagd.”

Eén document evenwel, dat ons omtrent de bewoning van het klooster inlicht, bleef behouden: het manuscript, dat de kloosterregels bevat en een lijst van de nonnen en priesters die er zijn overleden. Dit handschrift ³⁾, uit het klooster afkomstig, wordt bewaard op de Universiteits-Bibliotheek te Gent (ms no. 469).

Het necrologium erin is dubbel: eerst noemt het de overleden zusters naar rangorde van het jaar van overlijden, vervolgens naar de orde van maand en dag gelijk in het Romeensch martelarenboek. Er is bijgevoegd „in wat staat” zij stierven: „als nonnen, convertinnen of van die derde regel”. Het schijnt wel dat het klooster een goeden naam had; eenige malen werd een der zusters uitgezonden om in een ander klooster priorin te worden of hervormingen te brengen.

De eerste priorin was Machteld Jansdochter, een der stichtsters († 26 Maart 1490). Haar vader, de rijke en aanzienlijke Jan van de Woude, heer van Warmond, stichter van verschillende andere kloosters in den omtrek, schonk in 1447 een huis aan „haar en hare zustersen”, dat werd gewijd aan den H. Vincentius van Ferrara martelaar. Een andere stichtster was Margrete Boudewijnsdochter († 17 Juni 1481). Het klooster behoorde aan de zusters Dominicanessen, om hun kleederdracht (witte scapulier) witte nonnen genoemd ⁴⁾; het was ook bekend onder den naam Maria Magdalena ter Jacobinesse.

In 1450 kregen deze zusters een kapel, „Jeruzalem” geheeten, waarvan P. Arnoldus van Doetichem als stichter staat vermeld; het necrologium noemt hem Arnoldus de Döttingen confessarius, fundator ecclesiae ⁵⁾.

De eerste kloosterkerk was heel eenvoudig, had een rietbedekking en leed in 1458 door brand ⁶⁾. Om de schade te vergoeden schonk Philips de Goede aan het convent het recht „van te erven ende erfenissen te beuren even ofze wereldsche personen waren”. Gerlachus, bisschop van Heropolis, wijdde in naam van den Utrechtschen bisschop een altaar der kerk ter eere van de H. Maria Magdalena, een der meest bij deze orde vereerde vrouwelijke heiligen, en een ter eere van de H. Elisabeth.

In de Oudheden en gestichten van Rhijnland door H. van Heussen ⁷⁾ wordt de volmacht der wijding op den 28sten Juni 1450 in extenso medegedeeld en daarbij blijkt dat tevens een gedeelte van het kerkhof is gewijd.

In 1516 was echter de bouw van een grootere kloosterkerk voltooid ⁸⁾, de kerk waarvan de uitwendige vorm ons bekend is. Op den 5den Juni 1516 wijdde een Dominicaner Pater, Jacob de Ridder, bisschop van Hebron, deze in en stelde ze onder het patronaat van Maria Magdalena. In 1569 schijnt een ernstige brand het convent te hebben geteisterd. Tot herstel schonk de Koning, Philips II, een privilege.

Het woonklooster der nonnen lag, naar wij mogen aannemen, aan de Nonnensteeg en sloot aan tegen den westelijken muur der kerk, aan de zijde van den Hortus. De drie andere wanden hebben alle spitsboogvensters. Van het klooster zijn afbeeldingen, die conclusies over den vorm toelaten, niet bewaard; het is slechts afgebeeld op enkele stadsplattegronden in vogelvlucht, welke geen documentaire waarde hebben. Ook de vermelding in het hiervoren genoemde Gentsche handschrift van verschillende localiteiten geven niet voldoende aanwijzing om zich een voorstelling van het inwendige te maken. Ook wordt niet duidelijk hoe groot de aanleg van het klooster is geweest. Toen in 1915 voor den bouw van nieuwe collegezalen de grond, waarop het klooster stond, werd uitgegraven, zijn geen bouwresten aan den dag gekomen, die aan een monumentaal bouwwerk deden denken, wel een menigte putten, die alleen bewijzen, dat hier eeuwen lang gehuisd is.

De reeds hiervoren aangehaalde uitgaaf der „Oudheden en gestichten van Rhijnland” noemt het klooster „groot en redelijk gegoed”. Toch moeten wij er ons geen à te grootsche voorstelling van maken. Immers, in het stichtingsjaar 1447 was de belangstelling voor het kloosterleven wel zeer verminderd en vloeiden de inkomsten niet meer rijkelijk toe. Hoe groot de bevolking van het klooster was, is niet na te gaan. Het necrologium behelst de namen van 77 nonnen, die er in een tijdsverloop van ongeveer 80 jaren stierven. Hierbij zou moeten gevoegd worden het getal dergenen, die bij het eindigen van het necrologium nog in leven waren ⁹⁾, te weten de gealimenterden, wier aantal in 1581 nog 23 bedroeg en in 1595 nog 18, benevens de nonnen, die waren uitgeweken naar Engelendal bij Brugge ¹⁰⁾.

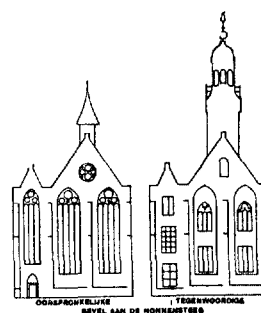
De later universiteit geworden kloosterkerk was voor een nonnenklooster vrij aanzienlijk en moet, te oordeelen naar hare inrichting en afmetingen, ook voor leken hebben dienst gedaan. Enkele overgebleven grafstenen getuigen voor de betrekkingen van het klooster met aanzienlijke families: de grafsteen der Adrichems, die van Ghysbert van den Bochorst

(1535), van Meester Richaert Baradot, secretaris des Konings (1518) en van Jacop van Montfoerd (1552) met nog vele anderen, die bij herstellingen in 1915 zijn gevonden en naar De Lakenhal overgebracht ¹¹).

De oudste tot op heden bekende afbeelding der kerk is een tekening van omstreeks 1600 (zie afb. 1) in het Album Amicorium van Johannes van Amstel van Mijnden, bewaard in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag.

De plattegrond (zie de afbeeldingen op blz. 80) vertoont een in het oog vallend kenmerk: de tweebeukige indeeling. In Nederland een zeldzaamheid! Slechts weinige voorbeelden zijn er van aan te wijzen: de Dominicaner kloosterkerken van Zwolle, Nijmegen en Leeuwarden benevens de Minderbroederskerken te Kampen en Deventer ¹²).

De Dominicaner orde had een voorliefde voor dit tweebeukig hallen-type. Reeds in den vroegsten tijd van haar bestaan zien wij haar in Frankrijk dit model volgen. De Dominicaner kerk te Parijs, verwoest na de revolutie, was de eerste. Terwijl in die gebouwen echter de beide beuken volmaakt gelijk waren en samen één gemeenschappelijk koor hadden, in welks as de scheidende rij zuilen van het schip was geplaatst, kregen de kerken hier te lande een ruimeren hoofdbeuk en een wel is waar even hoogen, maar smalleren zijbeuk, die doorgaans aan de oostzijde ¹³) recht was afgesloten. Die zijbeuk werd vermoedelijk voor broederschapskapellen, familiegraven en devoties gebruikt, terwijl in den hoofdbeuk de diensten plaatsvonden ¹⁴).

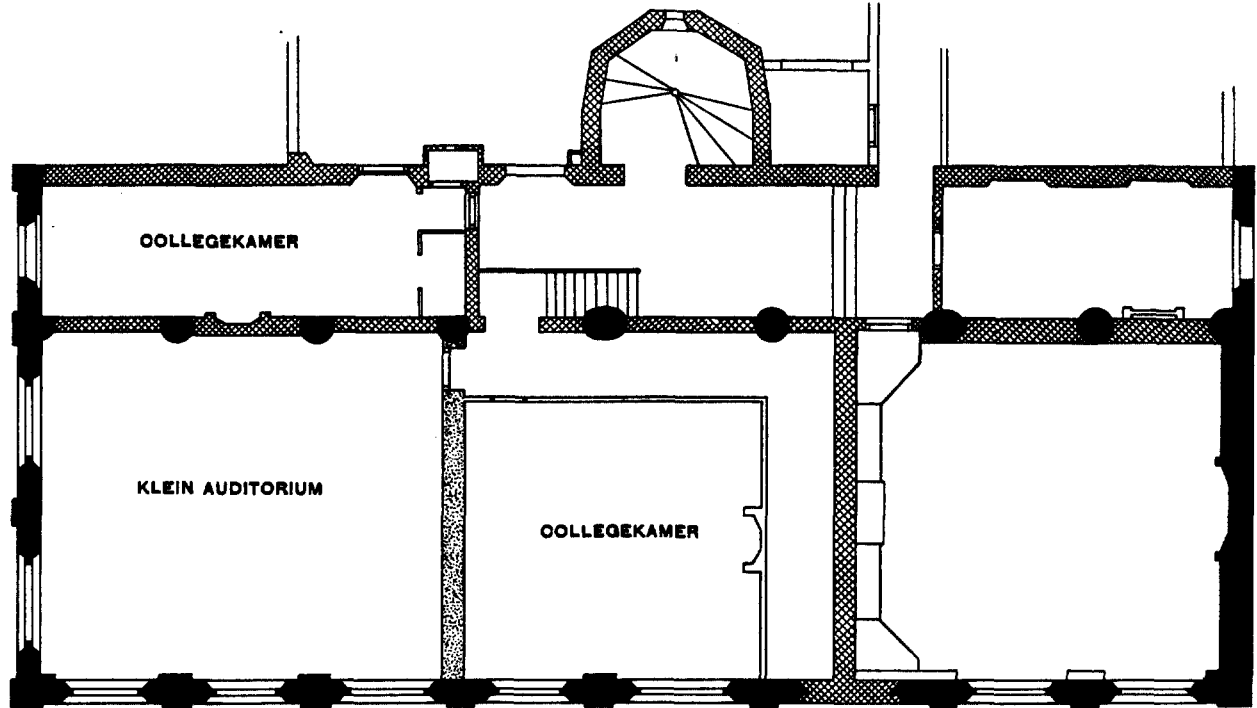
Daar in ons grondplan een veelhoekig koor ontbreekt, is het moeilijk uit te maken aan welke zijde het koor oorspronkelijk heeft gelegen, te meer omdat de kerk ten gevolge van de plaatselijke omstandigheden ook niet is georiënteerd. Bovendien is vóór de reformatie de inrichting van de kerk gewijzigd. De gewelven in den zijbeuk en een gedeelte van den hoofdbeuk dateren niet alle uit denzelfden tijd.

Twee gewelfvelden in den zijbeuk tusschen de 5de en 6de travée (geteld van de Nonnensteeg af) behooren blijkens het grondplan tot den eersten aanleg. De travée-maat is grooter dan die van de overige, hetgeen in den gevel tot uitdrukking komt door bredere vensters en de daarmee overeenkomende afstand tusschen de zuilen.

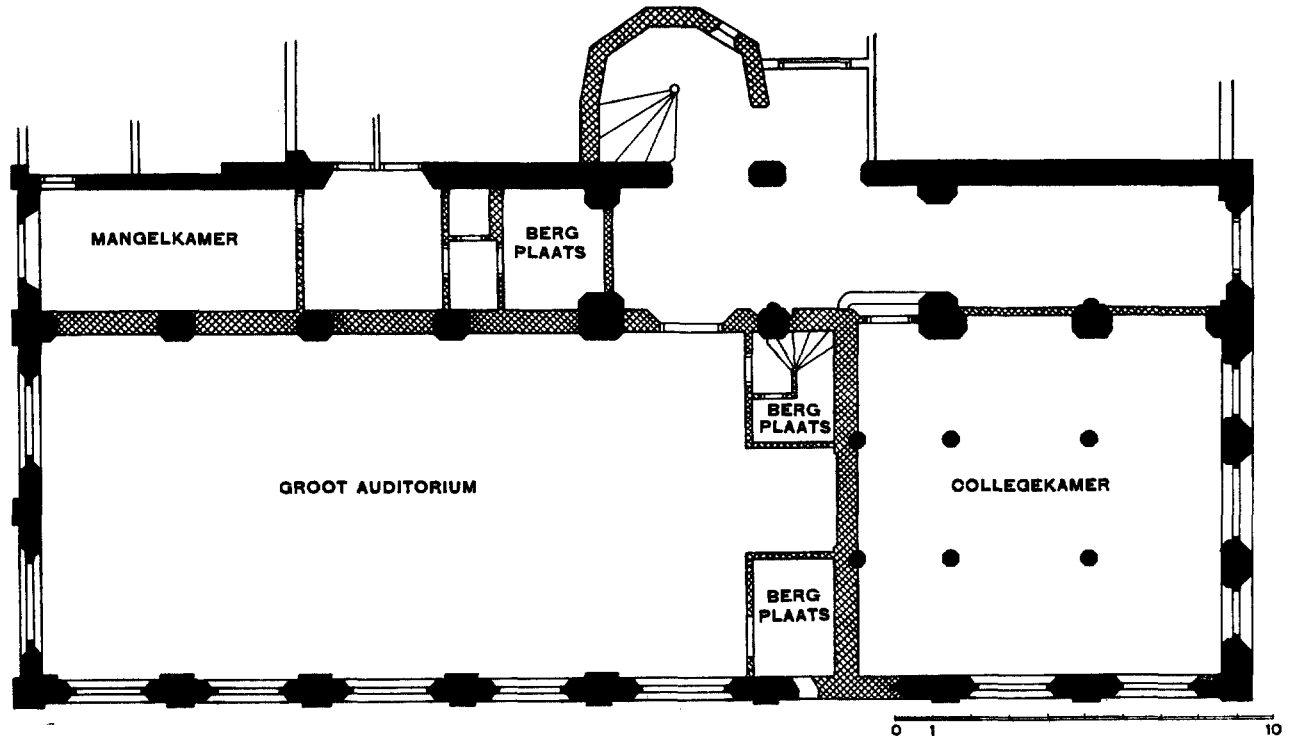
Daarbij is het opmerkelijk, dat van de drie zuilen welke deze gewelfvelden dragen de buitenste zwaarder zijn en blijkens hun doorsnede: hoekpijlers. Tegen deze hoekzuilen steunen twee dwars over den zijbeuk gespannen bogen, waartusschen de twee gewelfvelden zijn aangelegd. De reden voor deze inrichting is wellicht te zoeken in een analogie met andere kerken der orde. Die te Nijmegen en te Maastricht hebben in den zijbeuk een kleine galerij, ter grootte van twee gewelfvelden, ingebouwd op de hoogte der verdieping van het klooster, zoodat de kloosterlingen uit den bovengang de galerij konden bereiken ¹⁵). Het gewelf in de kerk van het Leidsche klooster is een ribloos kruisgewelf, gesteund door gordelbogen, die aan weerszijden tegen de verzwaarde pijlers op kraagsteenen (zie afb. 7) worden opgevangen, terwijl de scheidende boog tusschen de beide gewelfvlakken steunt op een kolommetje (zie afb. 8), dat gebouwd is tegen de tusschenliggende zuil.

Boven het gewelf missen de kolommen de verzwaring voor den aanzet der gordelmuren en hebben zij een afgeronde doorsnede (zie de plattegrond). Dit is bij den toegang naar het Klein Auditorium nog duidelijk te zien (zie afb. 10).

Van de kolom aan de andere zijde van dit kleine bidkoor — want dat is de galerij vermoedelijk geweest, en volgens Pater G. A. Meyer O. P. was het bestemd voor gebruik in den winter — is het gedeelte boven het gewelf bijna geheel gesloopt en ook de ermede

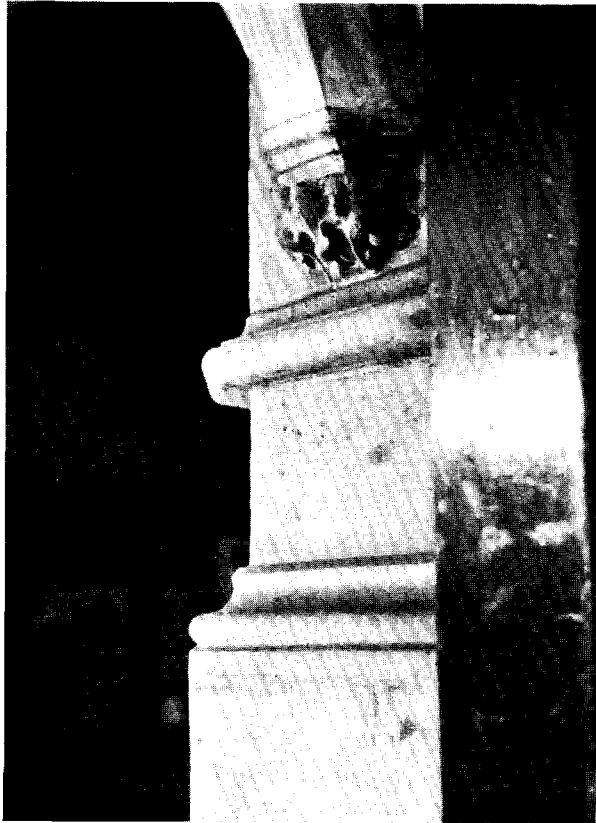

Plan van de verdieping, naar de opmeting van 1882, Het groote vertrek rechts is de Senaatskamer, het kleine het Zweetkamertje.

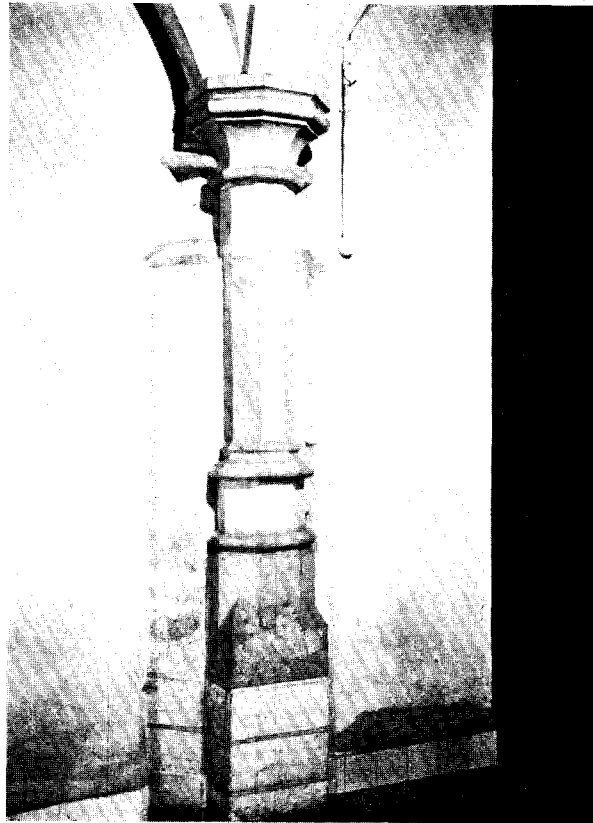

1616-1660
  1661-1617
  1733-1734
  MODERN
  TURFWAND

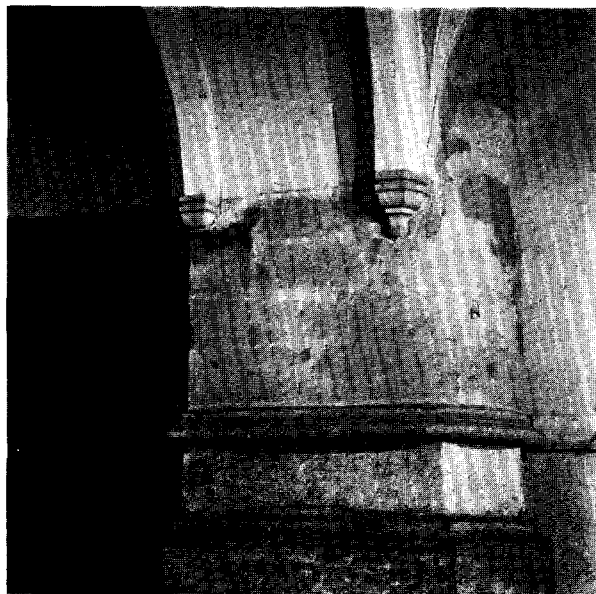
Plan van den beganen grond, naar de opmeting van 1882, door K. de Boer.
Schaal 1 : 200.

Afb. 7. Kraagsteen van gewelf onder bidkoor met koolbladornament uit den tijd van den bouw

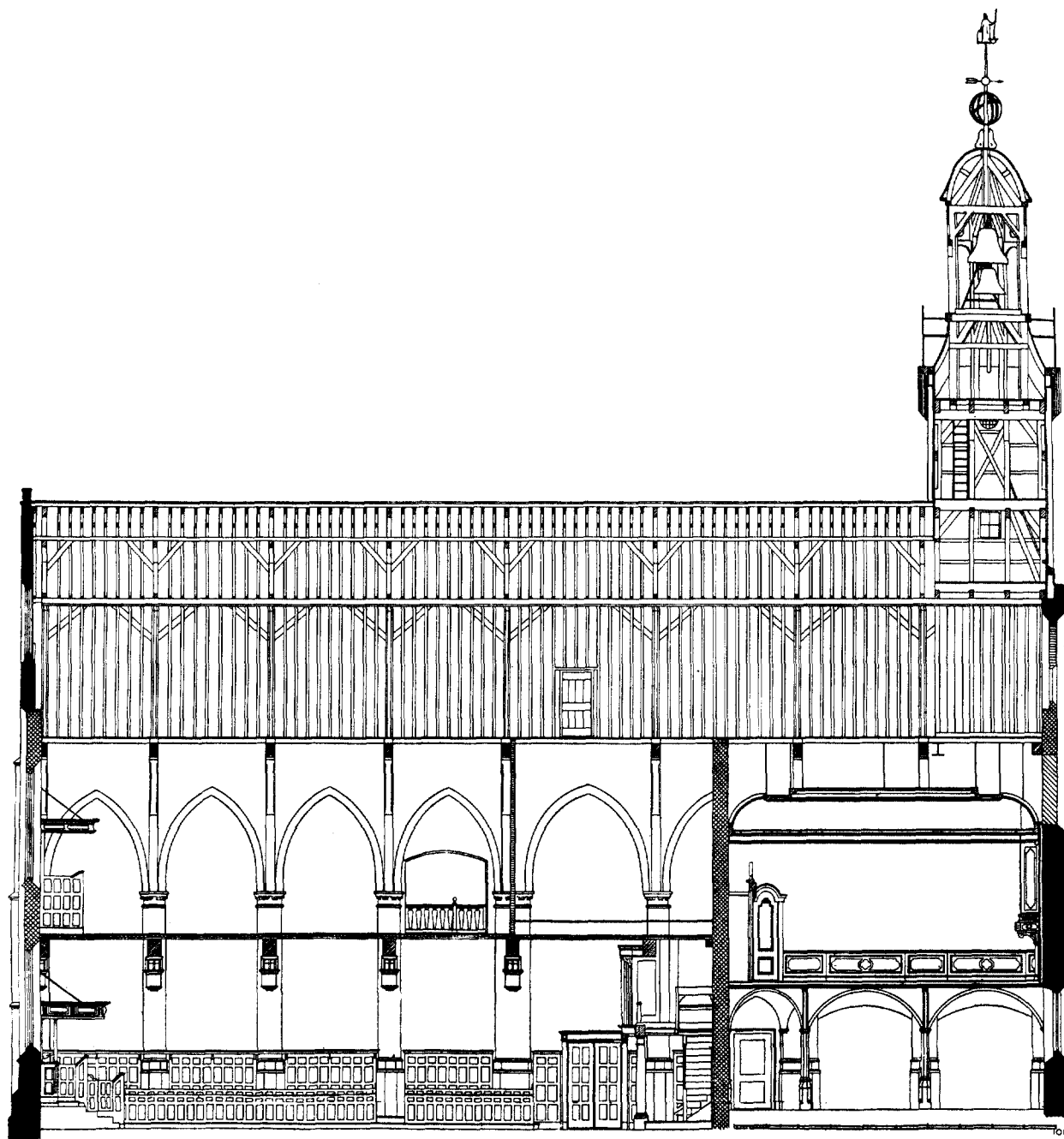
Afb. 8. Zuiltje van gewelf onder bidkoor met verlenging basement wegens verlaging kerkvloer

Afb. 9. Beëindiging gewelf nonnengalerij

Afb. 10. Kapiteel bij Klein-Auditorium

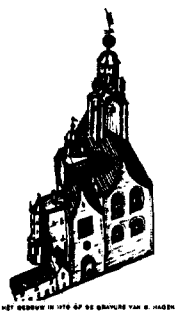

1616—1609
  1691—1617
  1733—1734
  MODERN

Lengte-doorsnede, naar de opmeting van September 1935, door J. J. Schrama
 Schaal 1 : 200

correspondeerende boog is verdwenen. Doch ook hier zijn aanwijzingen te vinden, dat dit bidkoortje door een zwaren boog of muur aan die zijde was afgesloten. De dunne muur namelijk, welke thans de afscheiding vormt tusschen het tegenwoordige portaal en het Zweetkamertje, en waarin de deur naar het Zweetkamertje zich bevindt, moet een zwaarderren muur hebben vervangen, welke er zelfs na de verbouwing van 1617 nog geweest moet zijn, zooals de ligging en de afstand der strijkbinten aanwijzen.

Naar analogie van de kloosterkerken die tweebeukig zijn, moeten wij aannemen, dat het koor niet aan de zijde van de Nonnensteeg aanvankelijk heeft gelegen, maar recht daartegenover, zoodat het altaar stond tegen den noordelijken frontmuur, die grenst aan het tegenwoordige Academiepleintje. Ook de hooge ligging van het nu dichtgemetselde raam in dien muur is misschien daaruit te verklaren, al blijft de mogelijkheid bestaan, dat niet dáárin maar in de hoogte van belendende gebouwen de reden van die ligging moet gezocht worden. Voor de waarschijnlijkheid, dat het koor oorspronkelijk hier geweest is en niet aan de zijde van de Nonnensteeg, pleit ook het feit, dat blijkens de vogelvluchtkaart van Cornelis Hagen de toegang tot de kerk van de straatzijde in de Nonnensteeg was te vinden, in den zijbeuk, tegenover het oorspronkelijk koor (zie de figuur).

Op de plaats van dit koor ligt nu de overwelfde kamer met erboven de Senaatskamer. Deze ruimten, niet door een wand afgesloten van het schip der kerk, vormden een galerij, die vormen vertoont die wel is waar uit den kloostertijd dagteekenen, doch overigens aanwijzingen geven later te zijn ingebouwd, niet onmogelijk na den reeds vermelden brand in het convent in 1569. Toen moet ook in de kerk weer zijn gebouwd.

De galerij voorziet in de behoefte om de vrouwelijke kloosterlingen een afgezonderde ruimte te geven, waar zij de kerkdiensten kunnen bijwonen, afgescheiden van de overige kerkgangers. Zij ligt op een lage, driebeukige, overkluisde onderverdieping. Zulke zogenaamde dubbelkerken, die waarschijnlijk een navolging zijn van de kerken der Cistencienser nonnenkloosters in Duitschland, bezit ons land nog enkele; het zijn die in Mariënburg te Nijmegen, waar de constructie ongeschonden bleef en in het voormalig klooster van St. Agatha te Delft en andere.

Het gewelvenveld, waarop de nonnengalerij te Leiden is aangelegd, steunt op zes kolommen, waarvan er vier op regelmatige afstanden staan en twee, onder de balustrade der galerij, vooruitspringen in de kerk. De ribben der gewelven worden langs de wanden op kraagsteentjes (zie afb. 9) opgevangen, die klaarblijkelijk later zijn ingehakt. De lisenen aan de binnenzijde van den Rapenburgmuur, die boven het koor nog normaal doorloopen, houden *onder* het koor op; dit wijst op een verbouwing. Aan den buitengevel zijn de sporen van deze verbouwing nog beter te volgen: aanvankelijk liepen de twee ramen terzijde van het koor normaal door als de andere. Bij den bouw der galerij zijn zij verdeeld in een onder- en bovendeel. Ter hoogte van de aansluiting aan den galerij-vloer werd een borstwering ingemetseld. Het bovenstuk van het raam gaf licht op de galerij, het onderstuk in de nieuw gevormde onderkerk. Bovendien moesten ter verlichting van deze onderkerk de ramen aanmerkelijk naar beneden verlengd worden. Die laatstgenoemde verandering heeft ook nog in den gevel haar spoor nagelaten. De plaats van den ouden onderdorpel van het venster kan in het metselwerk worden aangewezen.

Bij den bouw van de galerij moet het altaar wel zijn overgebracht naar den tegenover liggenden wand, die, waar nu het spreekgestoelte van het Groot Auditorium staat. Als een gevolg van de verbouwing moesten ook de 7de en 8ste travée van dien zijbeuk overkluisd

worden om een verbinding tusschen de galerij en het vroeger genoemde bidkoortje te maken.

De overige nog in den zijbeuk aanwezige gewelven zijn moeilijk te dateeren en wellicht van jongen datum. In een onderhouds-bestek uit de achttiende eeuw, wordt wel is waar gesproken over het vernieuwen van den steenen vloer op de bovengang, hetgeen de veronderstelling toelaat, dat daaronder gewelven waren.

DE ACADEMIE

I. DE INDEELING

De bestemming tot Universiteit in het jaar 1581 bracht inwendig de grootste veranderingen. Het octrooi der stichting van 6 Januari 1575 machtigde burgemeesteren van Leiden „tallentijde te moghen aenvaerden, gebruycken ende eygenen alsulcke gemeene ofte private plaetse ende huizingen als henluyden goetduncken zal”.

Begrijpelijk was het dat „de Curateurs van de universiteyt ende Burgemeesteren der stadt Leyden — aenmerckende den goeden voortganc ende toeneeminge van de voors. universiteyt”¹⁶⁾ de keuze lieten vallen op het verlaten Witte-Nonnenconvent. De Universiteit was van 1575—’77 gehuisvest in het St. Barbaraklooster, daarna in de Faliede Bagijnkerk. De kloosterkerk der Witte Nonnen „was grooter ende bequamer” en lag, zooals Orlers het beschrijft „langhs een heerlijcke breede straete, een schoon breet water, met hooge ende groote schoone Linden Boomen ter wederzijden beplant ende besettet, onder den welcken het inden Somer seer vermaeckelycken te wandelen is. Also dat men in de geheele Stadt gheen beter gheleghentheynt daer toe en soude konnen verkiesen”¹⁷⁾. Er achter was een groot terrein, waarvan het belang spoedig zou blijken, toen de Universiteit een kruidtuin kreeg.

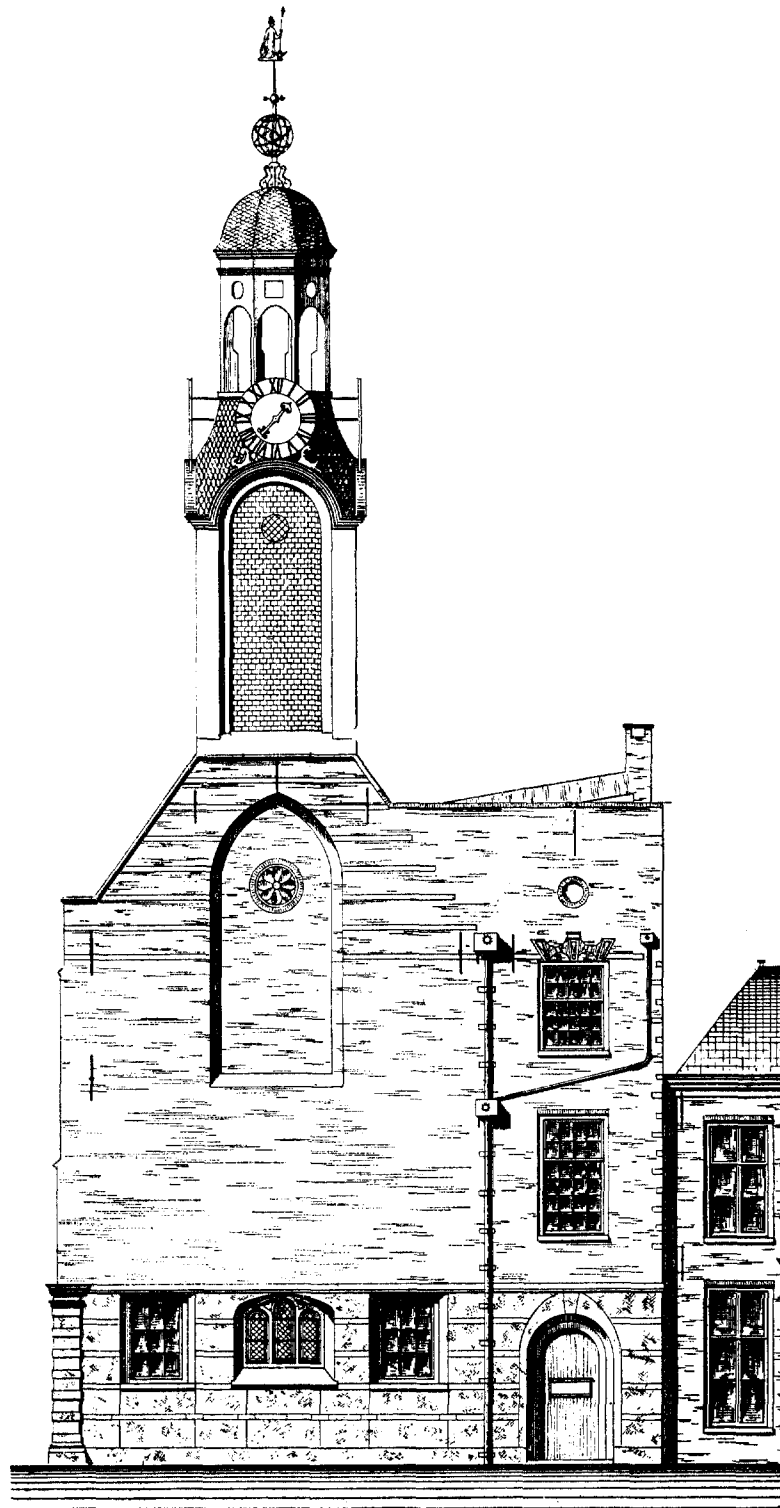
Het gebouw voorzag in de toenmalige behoeften, niet veel meer. Al spoedig moest voor een afzonderlijke behuizing der bibliotheek worden gezorgd, waarmee de reeks van uitbreidingen begon, die tot onzen tijd steeds is voortgezet.

[De toren, op de teekening in zijn geheel opgenomen, is hier ter besparing van plaats weggelaten.]

■ 1616—1660 ■ 1681—1617 ■ 1733—1734 ■ MODERN

Dwarsdoorsnede, naar de opmeting van September 1935, door
J. J. Schrama.
Schaal 1 : 200.

Gevel aan het pleintje, naar de opmeting van 1882, door K. de Boer.
Rijksgebouwendienst, Leiden.

Afb. 11. Detail oplegging moerbinten Groot-Auditorium

Afb. 12. Resten vroegere onderdorpels der vensters

-A

-B

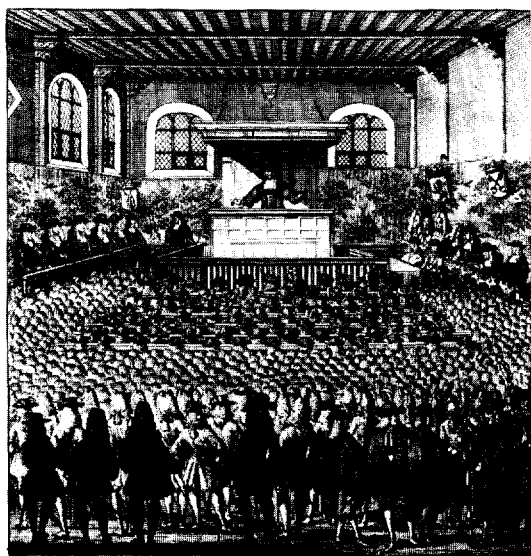
-C

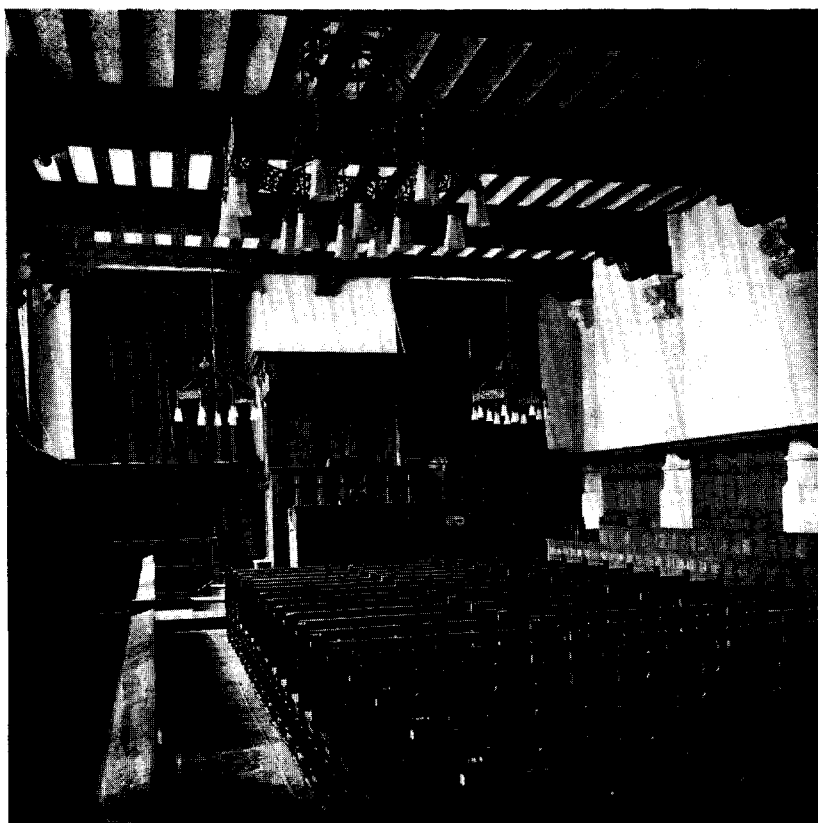
Afb. 13. Kapconstructie 1617, boven plafond Senaatskamer

Afb. 14. Zweetkamertje vóór de laatste restauratie

Afb. 15. Het Groot Auditorium in 1715, naar een gravure door F. Bleyswyk, op den titel van :
 Hermani Boerhaave, Sermo Academicus De Comparando Certo in Physicis. Lugduni Batavorum,
 Apud Petrum Vander Aa, bibliopolam MDCCXV

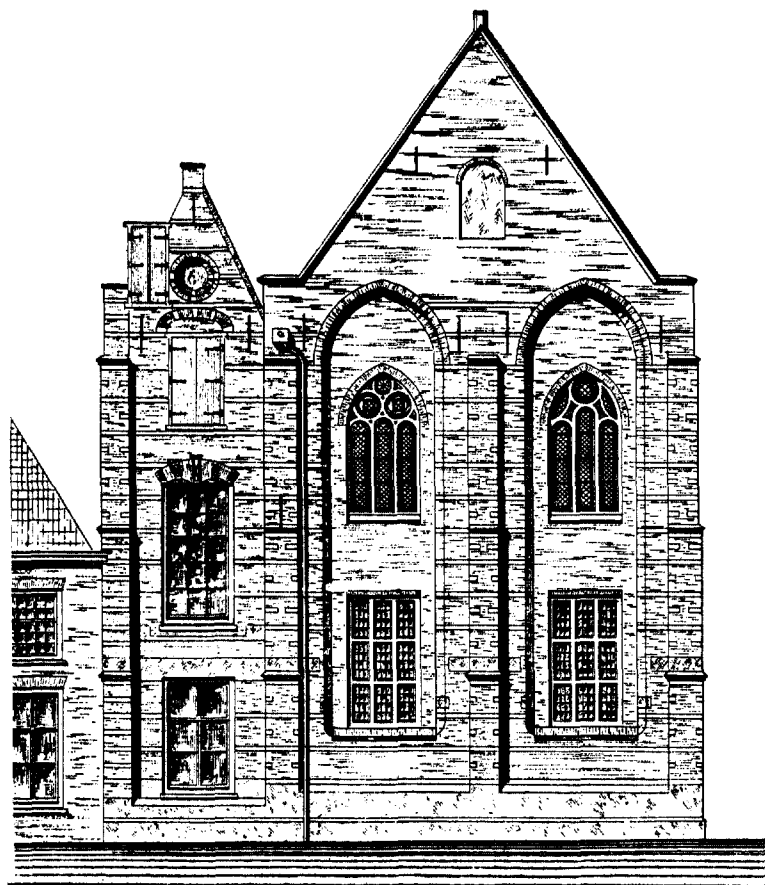

Afb. 16. Het Groot Auditorium met de betimmering van 1912

Reeds vroeg in het jaar 1581 moet men met de vertimmering van de kerk zijn aangevangen, want den 26sten April gelastten Curateurs en Burgemeesteren „naer zij ter plaetse geweest ende alle de voorgetimmerten gezien hadden”, den rentmeester van de universiteit, Claes Dircxz van Montfoort „het nieuwe Universiteytsgebouw ten spoedigste verder in gereedheid te brengen”. De Acta Senatus vermelden op 4 Augustus voor den eersten keer de „Nova Academia”, blijkbaar toen al in gebruik genomen.

Dat de inrichting toen in alle opzichten voldoening gaf, is niet waarschijnlijk. Een brand in 1616 noodzaakte tot hernieuwing ervan. Hoe onwelkom die brand moge geweest zijn, hoe nadeelig ook voor de verantwoordelijke personen, het gebouw zelf won erbij aan doelmatigheid en verfraaiing.

„In den Jaere 1616”, verhaalt Orlers, „op Sint Martynsdach, zijnde den 11 November des middachs tusschen 12 ende een uyren, soo is de universiteyt boven geheel afgebrandt, en van binnen de Leesplaetsen seer bedorven en geschent, 'twelck men hout gecomen te wesen, omdat het vier 'twelck op te Senaets-Camer geleghen hadde, niet wel bewaert geweest was”. Na den brand werd besloten „ten eynde de publycke lessen nyet en souden ophouden” tijdelijk het Prinsenhof te betrekken „om aldaer de lessen te doen ende dat tot dyen eynde alle de bancken die noch overich souden mogen zijn derwaerts sullen worden gebracht ende die leesstoelen geprepareert, ende de Professoren vermaant hen derwaerts metten eersten te

Gevel aan de Nonnensteeg, naar de opmeting van 1882, door K. de Boer.
Rijksgebouwendienst te Leiden.

willen transporteeren, opdat de jonge luyden in haren voortgang nyet en werden verachtet”.

Het houtwerk en wat er meer brandbaar was zal overigens wel in vlammen zijn opgegaan of onbruikbaar geworden. Slechts bleef het „staende muurwerck vrijwel ongedeed”. Ook het overwelfde vertrek werd gespaard „mits 't selve verwulft zijnde de vlamme daer nyet en hadden connen bycomen”, doch het werd deerlijk gehavend „door het vallen van de binten ende ander houtwerck”, waardoor „hyer ende daer 't verwulft was doorgebroocken”.

De Academie „tot restauratie ende opbouwinge van de welcke hare Ho Mo... notabele subsidiën hebben gedaan” werd spoedig door deze belangstelling van de Staten van Holland en West Friesland weer in orde gebracht. In Juni van het jaar '18 konden de colleges er worden hervat.

De bouwkosten bedroegen 12 000 gulden. De Stad nam daarvan de helft voor hare rekening¹⁸⁾.

Hoe het kerkgebouw werd ingedeeld om er een academie van te maken toonen onze plattegronden (zie blz. 80)¹⁹⁾. Er zijn „omme den auditorien ofte leesplaetsen te verdee- len ende af te zonderen” scheidingsmuren gemetseld.

Vooreerst is, door muren in de intercolumniën, de open zuilenrij tot een gesloten wand gemaakt, waardoor de breede hoofdbeuk der kerk werd gescheiden van den smalleren zijbeuk. Die verandering lag voor de hand en beheerscht het grondplan. De zuilen staan er nog heden, van basement tot kapiteel. De basementen zijn zichtbaar in het Groot Auditorium, gang en gewelfde kamer, de kapiteelen in het Klein Auditorium (zie afb. 16, 8, 21, 10).

Een andere muur, waarvan het zeker is, dat hij ten dienste van de nieuwe bestemming werd ingevoegd, is die welke evenwijdig aan den gevel van de Nonnensteeg, op den beganen grond het Groot Auditorium van de gewelfde kamer scheidt en hooger den wand tusschen de Senaatskamer en een aangrenzend vertrek vormt, een vrij dikke muur, die opgaat tot de balklaag van den zolder. Deze muur, welke werd opgetrokken tegen de voorzijde der nonnengalerij, deed twee localiteiten boven elkaar ontstaan, naast de groote ruimte in het kerk-schip. De muur is om de zuiltjes gemetseld waarop de ballustrade van de nonnengalerij had gesteund, die uitsprong in de kerk en kwam aan de zijde van het Rapenburg juist midden voor een kerkraam. Het raam moest daarom worden dichtgemaakt. De oorspronkelijke vorm ervan is in het metselwerk bewaard. De afbeeldingen van vóór 1617 geven het raam niet blind, zoodat misschien de genoemde scheidingswand eerst na den brand van 1616 is opgetrokken²⁰⁾.

Om de overige hooge ruimte van het kerkgebouw nuttig te gebruiken moest die door een vloer in tweeën gedeeld worden, waardoor de verdieping ontstond, in de acta „de bovenschole” genoemd. Ook met den smallen beuk werd dit gedaan, waardoor deze de noodige portalen en kleinere kamers verschafte. De vloer van het portaal boven ligt echter niet op gelijk niveau met de zoldering van het Groot Auditorium. Om aan dit laatste een hoogte te geven in overeenstemming met zijn grondoppervlak en zijn bestemming van groote ontvangzaal der Universiteit, was het niet mogelijk die op gelijk niveau te leggen met den vloer van de Senaatskamer (dus die van de oude nonnengalerij). Men heeft de zoldering van het Groot Auditorium gelegd ongeveer op halverhoogte van de opgaande muren van het kerk-schip. De niveau's van de vloeren van het portaal boven en van de vertrekken boven het Groot Auditorium verschillen veel, zoodat men slechts langs een extra-trapje het Klein Auditorium en een ernaast gelegen vertrek kan bereiken. In het Klein Auditorium ligt de vloer een meter beneden den onderkant der kapiteelen van de oude zuilen.

De vloer van het portaal boven ligt op het niveau van het vroegere bidkoortje. Een deel ervan, aan de zijde van de Nonnensteeg, werd afgescheiden voor een vertrek, dat thans pedellenkamer is.

De balklaag ²¹⁾ van het Groot Auditorium bestaat uit kinderbinten, gesteund door een vijftal moerbinten (zie afb. 16), welke laatste bij de kolommen en de vensterpenanten met sleutelstukken op kraagsteenen zijn gelegd. Die kraagsteenen moesten dus op de vereischte hoogte in de zuilschachten worden ingelaten (zie afb. 11). Het staat vast dat reeds bij den ombouw van 1581 zulk een balklaag was ingelegd. De afbeeldingen uit dien tijd (afb. 1 en 2) laten duidelijk zien dat het gebouw een verdieping had en de lange kerkraden in tweeën waren gedeeld. Ten overvloede wordt dit bevestigd door de resolutie van Curatoren van 26 April 1581, die spreekt over het in orde brengen der lokalen „op de bovenschole”.

Een andere balklaag, bij den bouw der Academie ingelegd, draagt het plafond van het Klein Auditorium en van de Senaatskamer. Daarboven is de zolder.

De bintbalken der kap konden hier worden benut tot het opleggen van kinderbinten, waarover de vloer is getimmerd. Het is wel zeker dat de afdekking der kerk vroeger, evenals nog tegenwoordig, bestond uit een open houten kap met bintbalken van muur op muur, en korbeels, waarop een schenkel-constructie rust, om de dakgordingen te ondersteunen. Van de oudste overkapping is nu niets meer over, daar de ruïneerende brand van 1616 zoodanig huishield, dat „nyets en was overgebleven dan 't staende muyrwerk”, en ook „het dack boven ten grooten deele ontramponneert was”. Bij het herstellen der nieuwe kap moest men uit den aard der onderliggende steunbeeren hetzelfde constructie-systeem kiezen, maar gaf men begrijpelijker wijze de onderdeelen het karakter van den nieuwen stijl, de „renaissance”. De op 't oogenblik aanwezige bintbalken met korbeels, waarop thans de zoldervloer ligt, dateeren van de restauratie van 1890 onder Victor de Steurs. De renaissance-bintbalken en -korbeels, welke nog zijn afgebeeld op de opmeting van 1882, moesten om constructieve redenen vernieuwd worden en werden nu door hem gebracht in den ouden gotischen vorm, waarbij gebruik gemaakt werd van de zware uit de kerk te Veere vrijkomende eiken balklagen. Deze neogotische korbeels ziet men thans in het Klein Auditorium en het leeszaaltje ernaast. Toevalligerwijze en voor ons zeer merkwaardig is bij die restauratie een stel der oude korbeels met bintbalk uit 1617 achtergebleven (zie afb. 13). Wie den moed heeft door het zolderluik neer te dalen in de ruimte tusschen den zoldervloer en het plafond der Senaatskamer kan zich overtuigen, dat tusschen de nieuwgotische korbeels met bintbalk er zich een stel bevindt met renaissance-profileering.

Dat men deze onveranderd liet is geen toevalligheid geweest. Het is namelijk de bintbalk, welke tegen den gevel aanligt en die dienst doet als strijkbalk en eerst is aangebracht, toen bij de inrichting der Universiteit de zoldervloer werd ingelegd en die daar de ondersteunende kinderbintjes moest opvangen. In den gotischen tijd zijn deze er nooit geweest en hierin moet ook de reden gezocht worden waarom men ze niet in gotischen stijl heeft geres-taureerd.

Ook in den smallen zijbeuk werd een tweede balklaag gelegd, echter aanmerkelijk lager dan de zoldering van den hoofdbeuk. In de ruimte daarboven, waar thans het Academisch Historisch Museum is gehuisvest, zijn de punten van de dichtgemetselde bogen nog aanwezig, die aan de andere zijde in het Klein Auditorium ook zichtbaar zijn. Bij de hier beschreven indeeling was een trap ter verbinding der beide verdiepingen onontbeerlijk. Daarvoor werd de eikenhouten spiltrap gebouwd, op de muren waarvan Victor de Steurs in de jaren 1861/1867 zijn geestige teekeningen maakte. Die trap is getimmerd in een baksteenen traptorentje, dat naar de vormen te oordeelen uit 1617 dagteekent. Of ook in het klooster ter plaatse een wenteltrap heeft gestaan, valt niet meer uit te maken. Zeker is dat de bestaande toren van 1617 dagteekent. Niet alleen de vormgeving der vensters pleit voor dien tijd, maar ook de omstandigheid, dat de trap niet op het niveau van den kerkvloer begint. De oude vloer lag namelijk hooger dan de tegenwoordige. Om aan het Groot Auditorium de

verlangde hoogte te geven werd niet alleen de zoldering hooger gelegd dan met een gemakkelijke indeeling van de bovenverdieping strookte, maar ook werd de kerkvloer verlaagd. Dit laatste is te zien aan de zuilbasementen. Afb. 8 geeft de hoogte van den ouden vloer der kloosterkerk. Wij zien, dat ter bedekking van de blootgekomen fundeering stukken natuursteen onderaan zijn ingezet ²²). Wanneer de trap uit den tijd van het klooster dagteekende, dan zouden bovendien sporen te vinden moeten zijn dat zij op de aangeduide hoogte haar eerste optreden had gehad.

Toen het torentje werd gebouwd is blijkbaar ook het geheele bovendeel van het muurwerk van den smallen zijbeuk, waar het torentje tegen aan stond, opnieuw gemetseld. Die muur was de blinde muur der kerk, waaraan het klooster lag. In dezen muur werd een serie ramen gemaakt, renaissance-kruiskozijsen, lichtopeningen voor de gang en de toenmalige kleine senaatskamer. Van die ramen zijn thans eenige achter aanbouwen verdwenen, maar de overblijfselen zijn nog te vinden in het muurwerk, fijne gemetselde bogen met zandsteen aanzet- en sluitstukken.

Torentje en muur zijn in doorgaand verband gemetseld, zooals bij de restauratie van 1915 werd vastgesteld. De muur is boven den vloer van de verdieping dunner dan beneden. *De oude kerkmuur is dus boven den vloer afgebroken toen men het torentje en de vensters maakte.*

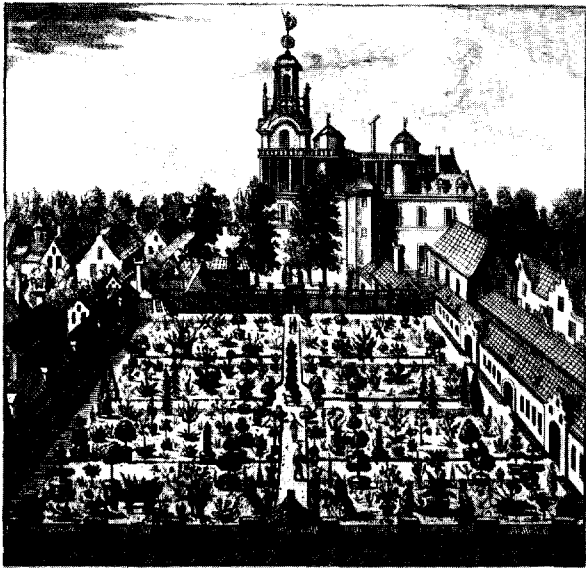
II. DE BESTEMMING DER VERTREKKEN

1. GROOT AUDITORIUM — AUDITORIUM THEOLOGIAE

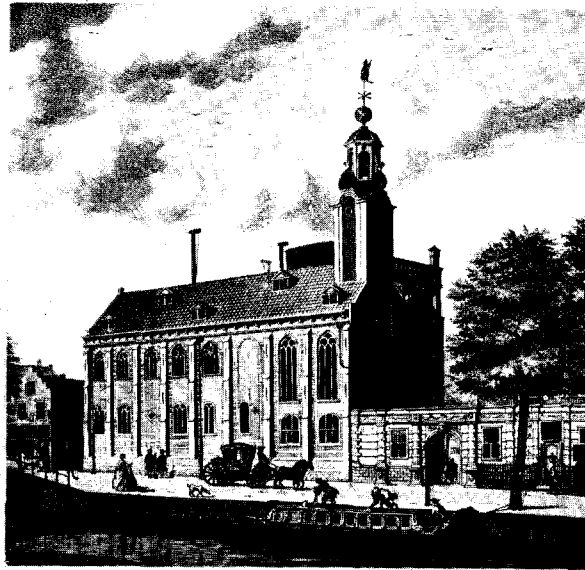
De groote zaal beneden werd voor de theologische colleges beschikbaar gesteld. Het was de mooiste ruimte van het gebouw. Orlers spreekt van „een schoone, grootte ende heerlicke plaetse”. Behalve voor colleges werd er dan ook reeds toen herhaaldelijk gebruik van gemaakt voor bijeenkomsten, die het universiteitsleven meer in het algemeen aangingen. De zaal was vermoedelijk bij de verbouwing van 1617 al verfraaid. In 1632 werd het „raedsaem gevonden een bequaem gestoelte voor D. Claudio Salmasio ende diergelyke personen van qualiteit te doen maeken in Auditorium Theologico” ²³), nadat te voren (in 1630) ²⁴) op verzoek van den Senaat was toegestaan, dat de muur achter de zitplaatsen der professoren met wagenshot was betimmerd. Voor Curatoren werden zetels opgericht met ornamenten en bekleed met fluweel. In dien tijd schijnen Curatoren en de Senaat reeds hun vaste plaatsen te hebben gehad, de Curatoren tegenover het spreekgestoelte.

De plaatsing van het meubilair was naar wij meenen toentertijd een andere dan heden. Het spreekgestoelte stond tegen den langen muur aan het Rapenburg met den achterkant tegen het derde raam (van de Nonnensteeg af) en dit was, met uitzondering van een klein ruitvormig venster boven het klankbord, geheel dichtgemetseld. Reeds op de afbeelding uit het jaar 1614 (afb. 2) is het kleine, ruitvormige venster er en eerst op een afbeelding van 1828 is het raam weer geheel open en gelijk aan de andere ramen. Bij feestelijke gelegenheden, bij oraties, werd het Auditorium magnum, zooals Orlers beschrijft, „met schoone tapitseriën omhangen” en met „welriekende bloemen en kruyden” of bij een „lyckoratie” met rouwkleeden. De zaal in feestgewaad vertoont een titelprent in de uitgaaf van een rede van Boerhaave uit het jaar 1715 (afb. 15).

In 1675, bij gelegenheid van het honderdjarig bestaan der Universiteit, werd de zaal verrijkt met een orgel, een geschenk van den Engelschman Hamey, die als een dankbare herinnering aan zijn te Leiden doorgebrachten studietijd, duizend gulden ervoor beschikbaar stelde „ad ornatum Academiae” ²⁵). Het orgel zette nieuwen luister bij aan de plechtigheden en werd ook steeds gebruikt om de bijeenkomsten met muziek te besluiten ²⁶).

Afb. 17. 1712; uit: Les Délices de Leyde

Afb. 18. 1763; gravure door A. Delfos (gedeelte)

Foto's uit den tijd vóór de afbraak
Afb. 19. Academisch Historisch Museum

Foto's uit den tijd vóór de afbraak der Sterrenwacht (1861)
Afb. 20. Verzameling Bodel Nijenhuis

Afb. 21. De gewelfde
kamer (na 1882)

Foto in het Academisch
Historisch Museum

De vensters van het Groot Auditorium hebben vele veranderingen ondergaan. Bij het inleggen van het plafond bleek dat de ramen te hoog boven den vloer eindigden en te weinig licht in de zaal viel. Om het lichtoppervlak te vergrooten bestond maar één mogelijkheid: verlenging van de ramen naar beneden. Die verandering is dan ook aangebracht en nog steeds op sommige plaatsen zichtbaar aan overgebleven stukjes natuursteen in den gevel. Een detail-foto (afb. 12) licht dit toe. Ter hoogte van den bergsteenen band A lag de onderkant van het oude kerkraam. Den om de steunbeeren rondgaanden druiprand ziet men nog in het metselwerk. Bij het verlengen der ramen heeft men den onderdorpel uitgebroken en lager een nieuwen dorpel B ingemetseld. Het 6de raam — van de Nonnensteeg af — dat door het aanloopen van den muur tusschen auditorium en theologenkamer al aanstonds (in 1581) moest worden dichtgemetseld, onderging die raamvergrooting deswege niet en bewaart de oorspronkelijke maat van het raam der kloosterkerk. De verlichting van de zaal moet echter ook daarna niet hebben voldaan; later zijn opnieuw de ramen verlaagd tot de hoogte C, waar zij nu nog eindigen. Het is aan den gevel zichtbaar, hoe men toen te werk is gegaan. De natuursteenen dorpel B werd tusschen de neggen uitgehakt, de ooren en druipranden liet men in het metselwerk zitten, terwijl de nieuwe dorpel lager werd gelegd.

Bij verschillende van deze ooren was nog duidelijk de afschuiving van den dorpel te onderkennen, zich afteekenend door een scherp kleurverschil.

Ook de afbeeldingen getuigen van de herhaalde wijziging der ramen. De natuursteenen traceeringen zijn later door houten kozijnen vervangen, met ramen in roedenverdeeling zooals een afbeelding uit het jaar 1828 weergeeft (afb. 24 en 25). In 1880 is men begonnen de vensters in hun ouden staat terug te brengen, zooals afb. 26 laat zien, waar de bovenramen reeds zijn hersteld.

2. TURFBEWAAARPLAATS — COLLEGEKAMER THEOLOGIE — ZWEETKAMERTJE

De Theologische faculteit moet wel spoedig het ongerief hebben gevoeld dat het gebruik van haar zaal voor officieele aangelegenheden ten gevolge had. Zij moet hebben verlangd naar een vertrek, waar zij meer ongestoord gebruik van kon maken. De eenige ruimte, die zich aanbood, was het kleine vertrek, dat thans het beroemde Zweetkamertje is. Den 13de Mei 1636 werd door Curatoren goedgevonden dat „Seeckere bovenkamer van de Academie in dewelcke nu de turf legt, zal werden opgeruimt ten eynde die van voors. Theologische faculteit daerinne voortaan moghen besoigneren” (afb. 14).

3. BIBLIOTHEEK — AUDITORIUM PHILOSOPHICUM — COLLEGEKAMER

Bij de inrichting van de kerk tot academie werd het gewelfde vertrek (onder de voormalige nonnengalerij) „gedestineerd ende begonst tot bewaernisse der boucken van de universiteit”²⁷).

Curatoren gelastten reeds in 1581 te maken „in de librarie de vloer, glasen, tafelen, zittens en de cassen tot bewaernisse van de boucken”, welke werkzaamheden niet dadelijk tot uitvoering schijnen te zijn gekomen.

De boekenverzameling was aanvankelijk gering, zoodat men met de inrichting geen haast behoefde te maken. In 1586 echter, bij de ontvangst van het legaat Holman²⁸), werd een voorziening plotseling zeer noodig. Het vertrek had vier vensters, twee aan het Rapenburg en twee die er later aan het binnenpleintje zijn bijgemaakt. In 1583 had men reeds de bedoeling om die ramen te maken, want wanneer aan Plantijn in dat jaar toestemming wordt verleend om op het pleintje tegen den gevel „in tinnencomen van de poorte ter slincker hant” een winkel te bouwen, wordt de voorwaarde gesteld, dat hij dien zóo bouwt „dat de vensteren, die men in tijden ende wijlen in de voors. gevel zal mogen stellen en daer deur

licht in de librerie, ter plaetse daertoe gedestineert, te trecken onverhindert en onbelet mogen zijn" ²⁹). Voor de bezoekers waren er twee tafels met lessenaars en banken aan weerszijden; vijf boekenkasten met deuren stonden langs de muren.

Het vertrek voldeed niet als bibliotheek. Het was te vochtig, maar bovendien werden er — wegens plaatsgebrek elders in het gebouw — dagelijks colleges gegeven, zoodat Curatoren op advies van den Senaat in hunne vergadering van Maart 1591 de Faliede Bagynkerk voor de bibliotheek bestemden, die men in 1593 daarheen begon over te brengen.

Het vertrek dat door den brand niet werd aangetast ³⁰) is tot heden vrijwel onveranderd gebleven (afb. 21) zooals het toen was. De vloer is er niet verlaagd, zooals in gang en Groot Auditorium en daarom moet men langs een paar treden er binnengaan.

De ramen aan het Rapenburg zijn bij de laatste herstellingen weer van traceeringen voorzien, de houten kozijnen uitgebroken. De gevel aan het pleintje kreeg bij die gelegenheid nog een derde venster (zie de figuur op blz. 84).

4. AUDITORIUM JURIDICUM — KLEIN AUDITORIUM

Boven het Groot Auditorium lag de collegezaal van de Juridische faculteit, thans bekend als Klein Auditorium, „wesende van gelycke grootte" (Orlers). Het was, gelijk nu nog, langs een trapje in de gang te bereiken en ook toen was er bij de deur een klein portaal.

In 1629 werd op verzoek van een der professoren toegestaan „dat een portaelken van hout souden worden gemaekt aen de deure van het Auditorium Juridicum in de academie ³¹).

De ruimte is later bij de toenemende behoefte aan collegekamers weer in tweeën gedeeld, zooals de opmeting van 1882 laat zien, maar anders dan de indeeling nu is (zie de plattegrond op blz. 80 en de afbeelding op blz. 81).

5. OUDE SENAATSKAMER — PEDELLENKAMER

De plaats waar de Senaat tot het jaar 1733 vergaderde is de tegenwoordige pedellenkamer. „Terzijden en wenich beneden het Auditorium Juridicum is een seeckere Kamere, al waar den Rector ende 't Senaat... vergaderinghe houden", schrijft Orlers ³²), die als Burgemeester het gebouw door en door kende.

De „oude" Senaatskamer, zooals ze toen steeds werd genoemd ³³), had een tweetal ramen in den muur, waartegen nu de nieuwe vleugel aan de Nonnensteeg is gebouwd ³⁴).

De sluitstenen van de strekken der kozijnen zijn op de trap en in de gang naar de nieuwe collegezaal nog duidelijk te onderscheiden. De kamer had een gemetselden schoorsteen, die omstreeks 1794 is afgebroken en vervangen door een getimmerden Engelschen mantel. De ingang tot de kamer had een „sierlyk architraaf". Maar de ruimte was te klein voor een eenigszins talrijke bijeenkomst; men kon er niet dan „met veel ongemak" vergaderen. In 1733 werd besloten het vrij gekomen Auditorium Medicum tot Senaatskamer in te richten.

6. AUDITORIUM MEDICUM — SENAATSKAMER

De kamer der medische faculteit was gelegen boven het overwelfde vertrek en was van gelijke grootte. Zij besloeg dus juist de vroegere nonnengalerij. Niet alleen de colleges in de geneeskunde, maar ook die in de mathematische wetenschappen werden er gegeven, zooals Orlers bericht ³⁵). Het vertrek had twee ramen aan het Rapenburg en een, bestaande in de onderhelft van het oude kerkraam aan de zijde van het pleintje ³⁶) (zie de opmeting op blz. 84). Dit laatste moest nu in 1733 bij de inrichting tot Senaatskamer worden dichtgemetseld omdat ter plaatse een nieuwe schoorsteen met versierden mantel werd gebouwd.

De schilderij van Hendrik van den Burcht in het Rijksmuseum (afb. 23) vertoont de raamopening nog ongesloten.

Er is geen andere kamer in het gebouw, waaraan oudtijds zooveel zorg werd besteed om haar te verfraaien. Het ontwerp van de betimmering is gemaakt door een leerling van den jongeren Frans van Mieris, Hieronymus van der Meij, die ook het portret van prins Willem I op de schouw schilderde en de wapenschilden teekende.

7. DE TOREN

De toren dateert van 1670. Met den bouw ervan ging blijkbaar een lang gekoesterde wensch in vervulling. Al veel eerder werd behoefte gevoeld aan een uurwerk en een klok „om te luiden voor de predicatie welke 's Zondags werd gehouden en om de studenten en professoren voor de colleges te verwittigen”³⁷⁾. Op de afbeelding van het gebouw in 1601 in het Album Amicorum (afb. 1) is voor een der vensters een wijzerplaat geteekend.

Den 6 September 1582 beslissen Curatoren „opt versouc van Jan Antonisz omme betaelt te werden ter zaecke van 't luyden van de cloc sonnedaghs, als men in de universiteit voor den studenten preeckende is...”

In 1636 verzoeken de rector magnificus met de professoren Thysius en Dedel als gedeputeerden van den Senaat, dat „een klok off slaende uyrwerck mochten werden gemaect ende gestelt op off omtrent d'academie ten eynde de professoren... voortaan telkens de uyren mochten hooren slaen en sich daernaer reguleren”. Jan Jacobsz van Banchem, fabriekmeester der stad, ontving de opdracht een geschikte gelegenheid ervoor te zoeken. Het blijkt niet, of hieraan gevolg is gegeven. Veel later, op den 8sten Februari 1670 besluiten Curatoren op aandringen van de professoren „dat een toornken uyt het dack van de academie” zal worden „opgehaelt”. Dit zal worden gemaakt „conform de verthoonde teykeninge by Mr. Willem van der Helm”³⁸⁾. Waarschijnlijk is de gekleurde, door Van der Helm gesigeneerde, teekening in het Gemeente Archief (zie afb. 22) dit ontwerp.

Bij het besluit van genoemden datum werd tegelijk toestemming verleend om den bouw aan te besteden, met dien verstande dat „deselve bestedinge buyten 't gene het horlogie, de klokken ende de wijsers sullen comen te costen niet merkelyck kome te exedeeren de somme van 3000 gulden”.

Om een zoo zwaar gevaarte op het dak op te richten, terwijl een fundatie ontbrak, was geen gemakkelijke opdracht! De toren werd in de kap opgehangen en van onderen gesteund door zware houten binten³⁹⁾. Er moesten „een geheel — ende halfuyr klock” in hangen en tevens zou er „een bequame uyrwyzer” in gesteld worden.

De kosten van dit alles kwamen voor Stad en Universiteit elk voor een even groot deel.

Den 2den Juni werd opdracht gegeven tot aanbesteding van de levering der klokken en het uurwerk, waarbij de vervaardiging van het laatste met toebehooren aan Willem Meester is opgedragen, terwijl de — nu nog aanwezige — klokken werden gegoten bij de beroemde klokkengieterij van Petrus Hemony⁴⁰⁾. De bovenste, de grootste, slaat de heele, de kleinere eronder de halve uren.

Het opschrift der groote klok luidt: petrus hemony me fecit Amstelodami Anno Domini 1671 dum campana sonans ex aequo divido tempus; dat van de kleine: petrus hemony me fecit Amstelodami Anno Domini 1671 temporis extremum memor esto tui.

De toren, waarvan de vormen typisch zijn voor den stijl van dien tijd, blijft een sieraad van het gebouw.

Van verscheiden andere getimmerten, die het dak vroeger heeft gedragen en die nu alle zijn verdwenen, kon dat *niet* worden getuigd.

8. DE STERRENWACHT

Van 1632 tot 1858 bevond zich op het dak de Sterrenwacht, In de huisvesting van deze instelling vindt men een treffend voorbeeld van de primitieve middelen waarmee vroegere geleerden bij hun wetenschappelijk werk waren toegerust. In 1632 verzocht prof. Golius „eenighe bequame plaetse ofte gelegenheyt boven 't gebouw van de academie' 'om er de instrumenten voor zijn waarnemingen op te stellen.

De stads-fabriekmeester Jan Jacobsz van Banchem maakte een ontwerp-teekening, met een beschrijving, die nog bewaard is in het Archief van Curatoren. Bij hunne resolutie van 15 November 1632 werd opdracht gegeven om dit observatorium naar die plannen te maken, nadat was „ghesien, ghelesen ende geexamineert respectivi het besteck en het model”: een plat van 19 voet lang en 15 voet breed, boven een uiteinde van den smallen zijbeuk. Het werd omgeven door een balustrade en in de open lucht werd er het instrument, een quadrant van Snellius opgesteld.

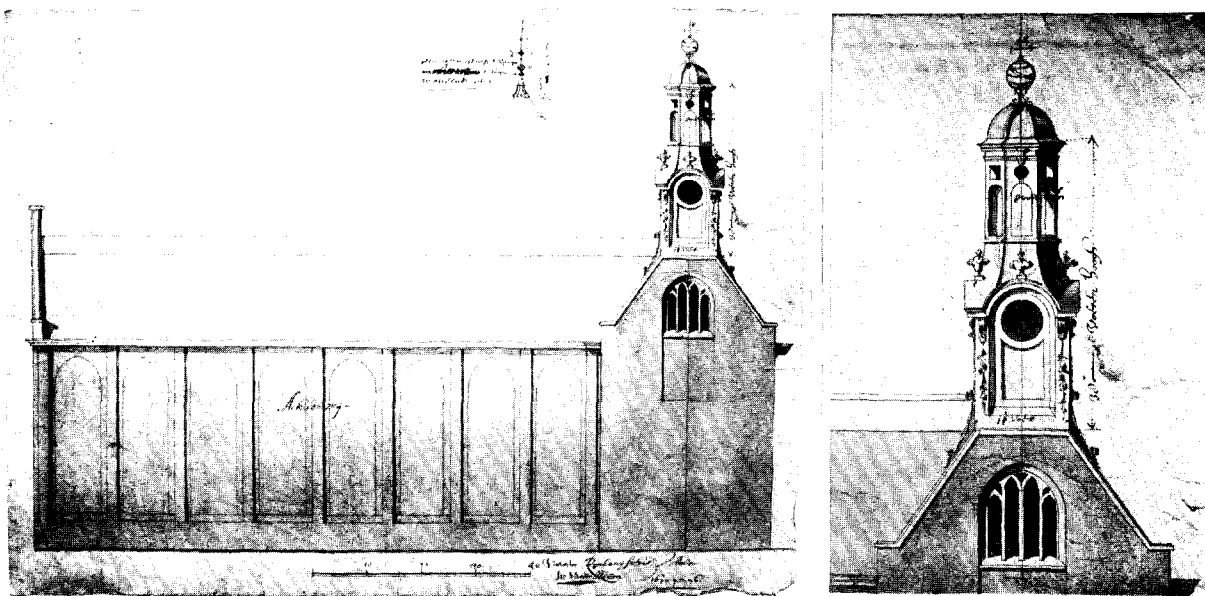
Eerst twee jaren later is volgens resolutie van Curatoren een achthoekig torentje of huisje gebouwd op het plat. De uitvoering ervan werd opgedragen aan Pieter Jansz Banheyning, die ook het plat had gemaakt, voor f 550.—. Onder het plat was inmiddels, mede op aandringen van Golius een kamertje getimmerd, waarin twee globen, eigendom der Bibliotheek, werden geplaatst nevens andere hulpmiddelen voor waarneming en onder-richting. De afbeeldingen 3 en 4 geven de Leidsche Sterrenwacht in dezen primitieven toestand. Golius' opvolger verbeterde de outillage. De hoogleeraar Burchard de Volder, in 1682 tot directeur der Sterrenwacht benoemd, zorgde voor den aankoop van een groote sextant, vervaardigd door Metz te Amsterdam voor de som van f 1050.—. Voor de plaatsing van dit instrument moest het plat worden vergroot. Dit was te meer noodig omdat De Volder er al een inrichting had gemaakt voor het ophangen van een verrekijker. Bij de vergrooting werd voor de nieuwe sextant een tweede koepel op het plat gebouwd. Uit dezen tijd zijn enkele afbeeldingen, die deze vernieuwingen laten zien (afb. 5, 6 en 17). De boekhandelaar Peter van der Aa had voor buitenlandsche bezoekers van de Leidsche Universiteit een kortere beschrijving samengesteld uit de zeer uitvoerige van Orlers en Van Leeuwen. (Hij gaf die in 1712 uit in het Fransch onder den titel „Les délices de Leyde(n)”).

Iets vroeger was de kruidtuin uitgebreid en Van der Aa voegde aan de bestaande afbeeldingen er een toe van den vergrooten Hortus, met de Academie als achtergrond. Hier zijn de bouwsels op het dak, die van het Rapenburg grootendeels achter het dak schuilgaan, nauwkeurig weergegeven; zelfs de door De Volder opgerichte paal voor het ophangen van den verrekijker ontbreekt niet. Wij zien dat het aanvankelijk bijna vierkant plat aan weerszijden over den smallen beuk der voormalige kerk is verlengd en dat het geheel rust op standvinken, die in de goot zijn opgesteld (afb. 17).

Een afbeelding uit 1725 vertoont de Academie met de beide koepels van de Sterrenwacht, gezien van het Rapenburg (zie afb. 5) ⁴¹⁾.

Over de inrichting van het observatorium worden wij uitvoerig ingelicht door Zacharias van Uffenbach, die bij zijn verblijf te Leiden in 1711 de Sterrenwacht als een der grootste merkwaardigheden beschreef.

Van de beide draaikoepels, die naar het schijnt aan elkaar gelijk waren, verklaart hij het bewegingsmechanisme. De koepel rustte op een trommel, die van buiten achzijdig, maar van binnen rond was afgetimmerd en tusschen de beide wanden de constructie verborg. Op den bovenrand van die trommel was een rail gelegd, waarop het dak op kogelwiel'tjes met de hand kon gedraaid worden. In het dak was een luik, te openen voor de waarnemingen.

Afb. 22. Ontwerp voor den toren door W. van der Helm, 1670.
Gekleurde pteekening; geheel & détail. Atlas Gemeentearchief n° 1436

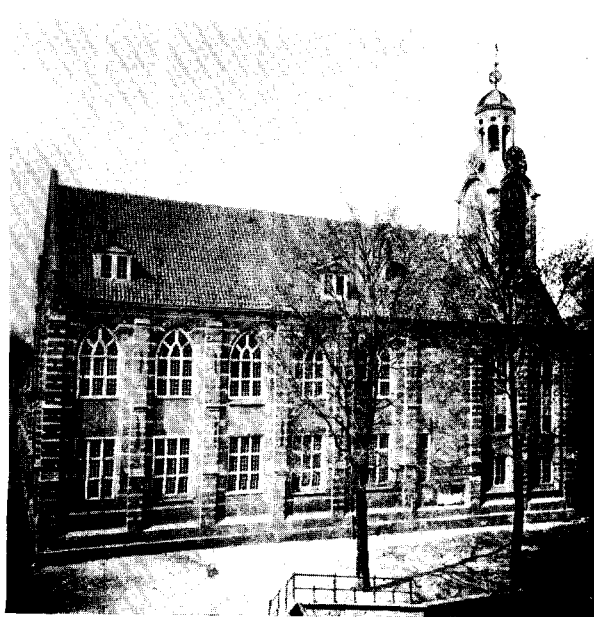

Afb. 23. Omtrent 1640; het oude kerkraam nog niet dichtgemetseld.
Schilderij door Hendrik van der Burgh. Rijksmuseum, Amsterdam

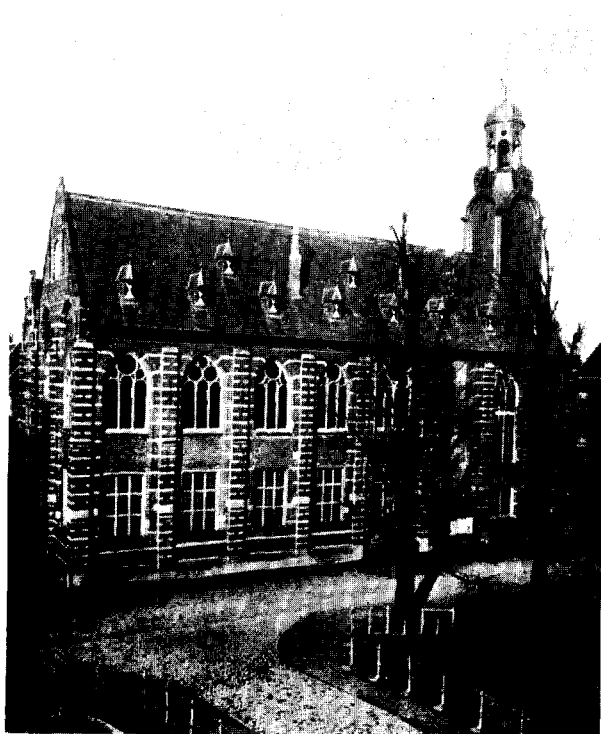
Academiegebouw Leiden

Afb. 24. 1828 „Op den 8 Februari”,
steendruk (gedeelte)

Afb. 25. Na 1861; nog met houten
raamkozijnen; foto

Afb. 26. Na 1880; dak en bovenvensters
hersteld; foto

Afb. 27. De Academie in onzen tijd;
foto Slegtenhorst

Prof. 's Gravesande stelde op den zolder ⁴²⁾ onder het observatorium aan de zuidzijde op het bestaande muurwerk een kijker van Sisson op, dien hij voor 470 gulden in Londen had aangekocht en waarmede men het zuidelijke deel van den hemel over een hoek van 70° kon waarnemen. Tot op heden heeft het oude muurwerk daar een uitmetseling, die in het vlak van den meridiaan is gesteld en de veronderstelling wettigt dat er een kijker op werd geplaatst. De uitbouw van de Sterrenwacht op het dak aan den kant van het pleintje wordt gezien op een gravure van Delfos uit 1763 in van Mieris' beschrijving der stad (afb. 18). Die prent geeft nauwkeurig den toenmaligen staat van het Academiegebouw weer en ook de Sterrenwacht voor zoover die van de overzijde van het Rapenburg te zien was. De schoorsteen van de monumentale schouw in de Senaatskamer ziet men onder het plat geleid naar den hoek, waar hij verder de hoogte ingaat. Op het dak zijn enkele masten opgericht voor het ophangen van kijkers. Boven de nok van het dak steekt bij den toren een schot uit, dat vermoedelijk een windschut is geweest.

Kaiser verwerpt de geheele afbeelding, hoewel die getuigt van groote zorgvuldigheid, omdat hij dit schut voor een nieuw bouwsel aanziet, waarover hem schriftelijk niets bekend is.

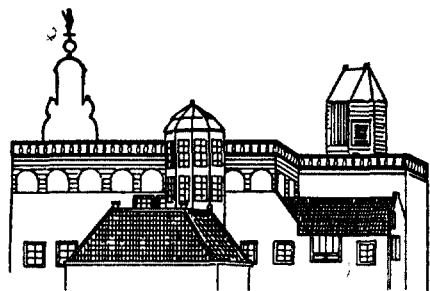
Een merkwaardig document uit iets later tijd is het bavelaartje dat vermoedelijk gemaakt is in navolging van Delfos' prent. Omtrent 1768 legateerde Jacobus van de Wal een telescoop aan de Sterrenwacht. De plaatsing ervan op den zolder onder het observatorium vergde het maken van een vrij groote opening in den zijwand, afsluitbaar met een luik.

In 1815 ging men over tot algeheele vernieuwing van het observatorium ⁴³⁾. Het plat werd nieuw gemaakt en besloeg nu ongeveer drie vierden der oppervlakte van den smallen kerkbeuk. De twee oude koepels werden niet meer herbouwd. In plaats daarvan trok men thans het traptorentje hooger op en maakte daar vier etages boven de trap waarvan de onderste een vestibule was, de bovenste een observatiekoepel met draaibaar dak, voorzien van een groot aantal afneembare luiken en de tusschengelegen verdiepingen kleine kamers. Die verbouwing was in 1817 gereed. Eenige jaren later was echter al weer uitbreiding noodig om plaats te vinden voor de opstelling van een geschenk van koning Willem I, een grooten telescoop van Roelofs en Rienks. Het instrument was zoo zwaar en groot dat met een houten stellage niet kon worden volstaan. Een plat over een lengte van twee travéën werd op den breeden kerkbeuk gelegd, op de muren die tot nokhoogte werden opgetrokken.

Dit schaafde den vorm van het monumentale gebouw zeer, maar niemand schijnt daar toentertijd aanstoot aan te hebben genomen. Op dit nieuwe plat is toen een huisje gebouwd, waarin het toestel kwam te staan. Een overzicht van de geheele Sterrenwacht gezien uit de richting van den Hortus geeft een teekening uit het jaar 1825, gemaakt door F. J. Stamkart (zie de figuur) ⁴⁴⁾.

Deze vertoont het nieuwe plat, waarvan de standvinken onder de balustrade met planken zijn betimmerd, voorts het verlengde traptorentje met de ramen der kamertjes, den koepel op den hoek aan het Rapenburg.

Ook het groote luik naar het Zuiden, voor den kijker van Jacobus van de Wal is erop te zien. In den gevel van den smallen beuk, aan de Nonnensteeg, is nog een ander opklapbaar luik op den linker bovenkant, dat mede in de opmeting van 1882 terug wordt gevonden (zie de figuur op blz. 85). Ook nu nog ziet men op die hoogte aan de binnezijde in het muurwerk ingemetseld een horizontale natuursteen plaat, met een vrij groote opening

DE STERRENWACHT IN 1825, NAAR F. J. STAMKART

in het midden, die zeer waarschijnlijk voor opstelling van een instrument heeft gediend.

Het observatorium werd nog eenmaal door prof. Kaiser verbeterd, voordat in 1861 de slooping volgde.

Hij wist het torentje boven de trap meer bruikbaar te maken door den draaibaren observatiekoepel te verhoogen en doelmatiger in te richten. Er werd een nieuw instrument geplaatst op een constructie van balken, die, door de eronder gelegen kamertjes gaande, steunden op het ondermuurwerk van den toren, zoodat storende trillingen zooveel mogelijk werden vermeden. Hij dankte naast andere waardeloos geworden instrumenten ook den grooten kijker van Roelofs en Rienks af. De koepel, waaronder deze gestaan had, werd vervangen door een plat dak, wegschuifbaar in twee gedeelten (zie afb. 19 en 20). Zoo bleef de inrichting, tot in 1858 met den bouw van een nieuwe Sterrenwacht werd begonnen op een terrein, waarover zich de oude kruidtuin eertijds uitstreckte.

Ons onderzoek bepaalde zich tot de kloosterkerk en de vormveranderingen, die zij onderging, tot het Academiegebouw in zijn tegenwoordige gedaante eruit groeide. Wijzigingen en verbeteringen uit den tijd nadat de Sterrenwacht van het dak werd genomen, brachten geen eigenlijke verandering meer in het karakter van het interieur. De inrichting van den zolder boven het portaal en de pedellenkamer tot Academisch Historisch Museum is de laatste uitbreiding van het getal der aanwezige vertrekken en hiermede is de laatste nog beschikbare ruimte in gebruik genomen.

De gebouwen, die achter de oude kerk later zijn opgericht, sluiten om een kleinen binnenhof daar tegen aan.

(1) J. C. Overvoorde, Archieven van de Kloosters, Leiden 1917, inl. blz. XX—XXI.

(2) N. C. Kist & W. Moll, Kerkhistorisch Archief III, Amsterdam 1862, blz. 438; J. Jsz. Orlers, Beschrijvinge der Stad Leyden 1614, blz. 614.

(3) Leidsch Jaarboekje 1905 (H. Obreen); afschrift door deze en aanteekeningen daarbij in handschrift (van mgr Beckers), welke berusten op het Gemeente-Archief te Leiden; Bijdragen Bisdom Haarlem VI—I, blz. 63 (A. van Lommel S.J.).

(4) Het eerste Dominicanessenklooster hier te lande was te Wijck (bij Duurstede) in 1340 gesticht; het tweede te Westroyen (bij Tiel) 1435, het laatste — vóór de Hervorming — te Leiden.

(5) Bij de vermelding van zijn overlijdensdatum moet een vergissing in het necrologium zijn ingeslopen. Hij kan niet 15 April 1576 zijn gestorven; men leze waarschijnlijk 1476. Mgr. Beckers t.a.p. (noot 3) merkt op, dat hij anders de stichter zou zijn geweest van de in 1516 voltooide kerk en zoomede de geestelijke leider van de nonnengemeenschap. Vooral dit laatste is onwaarschijnlijk, want zelfs als wij aannemen, dat hij een hoogen ouderdom bereikte, kan hij in 1516 niet meer dan 20 tot 30 jaar geweest zijn en te jong om hier als leider te fungeeren.

(6) Volgens het keurboek van 1450 (1ste boek, art. 162) moesten de kloosters het rieten dak door een hard dak vervangen. In 1481 gaf de stad, hoewel onver-

plicht, hiervoor een vergoeding (vroedschapsresolutie 3 Aug. 1481, fol. 108 verso), nadat zij reeds in 1462 voor het herstellen der glasvensters een vergoeding van £ 200 had gegeven.

(7) Oudheden en Gestichten van Rhyndland en wel voornamentlyk van de stad Leiden... door H. v. H[eussen], Leiden 1719, blz. 214.

(8) In het begin van de zestiende eeuw was hier biechtvader de zeer bekende pater Dominicus Jacobus Stella van Calcar, prior van Zwolle en eens vicaris van het Utrechtsche Klooster. Bij de instelling van de Neder-Duitsche provincie in 1515 als eerste provinciaal gekozen, kon hij de Zusters te Leiden spoedig met den bouw harer nieuwe kerk helpen. Zie Bijdragen Bisdom Utrecht-, dl 18, blz. 362.

(9) De lijst is bijgehouden tot 1529. Wel zijn nadien nog enkele Zusters vermeld, doch de inschrijving is dan zeer slordig en onvolledig. De priesters Chrispijn Roels van Luyck en pater Johannes de Prelude uit Leuven, die blijkens de gevonden grafsteenen er in 1529 en 1537 begraven werden, komen niet op de lijst voor.

(10) Zie Overvoorde, Archieven van de Kloosters. De geestelijke bediening van het klooster werd verricht door priesters der orde, die veelal het ambt van leeraar en biechtvader in zich vereenigden, daarin bijgestaan door een socius of helper en leekebroeders mitsgaders een servitor voor de huishouding. Deze leeraar leefde in een van het woonklooster der nonnen afgescheiden deel en

betrad alleen voor de geestelijke zorg der zieken het klooster. In totaal zijn ons 15 namen van priesters bekend, waarvan de reeds genoemde pater Arnoldus de eerste zal zijn geweest. Het necrologium geeft 10 namen; daarbij zijn te voegen de namen vermeld op de grafsteenen van 1529 en '37 (zie noot 9). Voorts kan de lijst worden uitgebreid met Petrus van Os († 1560), Livinus de Uil († 1563) en Christianus van Elst († 1581), blijkens de aantekeningen van fr. Jac. Brouwers O.P. (1775) op het werk van fr. Bernardo de Jonghe O.P.: *Desolata Batavia Dominicana*. Gandavi 1717.

(11) Zie het Jaarverslag van het museum over 1915.

(12) F. Vermeulen, *Handboek tot de Geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst*, 1923—.

(13) Vermeulen *ibid.*

(14) G. A. Meyer O.P., *Dominicaansche Studiën*.

(15) In Maastricht is dit later met een gesloten gedeelte uitgebreid; zie *De Monumenten in de Gemeente Maastricht*, 2de afl. (*De Monumenten van Geschiedenis en Kunst in de Provincie Limburg, Geïllustreerde Beschrijving, Eerste Stuk*) 's-Gravenhage 1930.

(16) Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit, uitgegeven door P. C. Molhuysen, 1913— (*Rijks Geschiedkundige Publicatiën*).

(17) J. Jsz. Orlers, *Beschrijvinge der Stad Leyden* 1614, blz. 184.

(18) De Universiteit had in die dagen meer het karakter van een stedelijke instelling. Telkens deelt de stad voor de helft in bijzondere kosten en soms laat zij belangrijke werken geheel voor hare rekening door den Stadsbouwmeester uitvoeren. Zoo werd in 1613 besloten tot herbouw van het poortje naast het Academiegebouw *niet* door het Curatorencollege, maar door het Stadsbestuur. De invloed van de burgemeesters in het college van Curatoren is te verklaren uit de financiële afhankelijkheid der Universiteit van het Stadsbestuur.

(19) Deze plattegronden zijn geteekend naar een opmeting uit het jaar 1882 op een schaal van 1 : 100, gemaakt door K. de Boer en eigendom van de Historische Commissie der Universiteit. Ook de opstanden van Noord- en Zuidgevel, hier afgebeeld, zijn aan deze opmeting te danken. Ter illustratie van dit artikel is deze te verkiezen boven een opmeting van den huidige toestand, omdat er tal van bijzonderheden in voorkomen, die nu zijn gewijzigd. De doorsneden zijn voor deze studie opnieuw gemeten en geteekend door J. J. Schrama.

(20) Het is moeilijk vast te stellen wat dateert van 1581 en wat gerekend moet worden in 1617 te zijn aangebracht. De resolutie van Curatoren van 26 April 1581 vermeldt uitvoerig de opgedragen veranderingen. Over de verschillende herstellingen en verbeteringen en de aanmaak van meubilair in het tijdvak 1581/94 bevat het *Dachbouck* van Jan van Hout, bewaard in het Archief van Curatoren, talrijke bijzonderheden.

(21) Deze balklaag was er reeds in 1581 en werd

1617 bij den herbouw, vermoedelijk in fraaiere uitvoering, vernieuwd.

(22) Dit geschiedde bij de restauratie van 1915.

(23) Res. Cur. 15 Nov. 1632.

(24) Res. Cur. 9 Feb. 1630.

(25) De Senaat besluit den milden gever een dankbrief te zenden (*Acta Sen.* 21 Mei 1675). Blijkbaar was de schenking dus aan den Senaat gedaan en niet aan Curatoren. Dit verklaart waarom in de betalingsordonnantien van Curatoren en in de rentmeestersrekeningen er niets over te vinden is, hoewel overigens alle uitgaven er in zijn opgeteekend. Deze bronnen geven dan ook geen licht in de vraag, wie met den bouw van het orgel werd belast. Uit aantekeningen van Dozy (*Gem. Arch.*) is ons bekend, dat in 1710 aan den orgelbouwer Johannus Duytschot voor een rijksdaalder 's jaars het onderhoud van het orgel door Curatoren werd opgedragen, doch er is geen reden in hem den maker ervan te zien.

(26) In 1693 besluiten Curatoren tot het aanstellen van Carel de Vray als „ordenaris musikant van deze Universiteit” om tegen een „jaarwedde van 200 gulden per jaar al de voors. musiken op eigen kosten naer behooren te versorgen”. Hij heeft de functie 28 jaar waargenomen. Om bij „een lijckoratie” te spelen componeerde hij muziek, die door Curatoren voor 50 gulden werd aangekocht. Het werd toenmaals als een plicht beschouwd om bij den dood van een hoogleeraar, die als een „Celebriteyt van de Academie” werd aangemerkt „een lyckoratie” te houden, zelfs tegen den zin van den overledene of diens nabestaanden.

Ook de voorbereiding van de viering van het 150-jarig jubileum der Universiteit op 8 Februari 1725 toont hoe de muziek een plaats innam bij plechtigheden. De gewone muziek van het orgel met „eenighe weynige stemmen en violen” werd onvoldoende geacht en aan Carel de Vray opgedragen om te zorgen voor „Swaerdere musicale instrumenten, als bassons, haubous en diergelycken om het orgel te beglyden”, waarvoor hij in de omliggende plaatsen muzikanten moest aanwerven.

(27) Bronnen I, Bijl. no. 74, blz. 88.

(28) Molhuysen, *Geschiedenis der Universiteits-Bibliotheek te Leiden*, 1905.

(29) Pallas Leidensis blz. 313 uit *Gerechtdachboek A 1574*, fol. 211.

(30) Res. Cur. 22 Nov. 1616.

(31) Res. Cur. 16 Mei 1629.

(32) Het College van Curatoren vergaderde tot 1592 in het Academiegebouw, daarna op het Stadhuis.

(33) P. J. Blok en W. Martin, *De Senaatskamer der Leidsche Universiteit*, Leiden 1914, zoeken deze kamer ten onrechte op de plaats van de tegenwoordige faculteitskamers voor Letteren en Wiskunde.

Toevallig vermeldt een der onderhoudsbestekken uit de 18de eeuw (in het Oud Archief van Curatoren) de juiste afmetingen der „Oude Senaatskamer”, namelijk:

36½ voet lang bij 12 voet breedte, hetgeen nauwkeurig overeenkomt met de kamer, zooals deze nog in de opmeting van 1880 geteekend is. Ook het aangrenzende secreet, dat volgens bedoeld bestek moet worden vernieuwd, is in deze opmeting aanwezig.

(34) In het onderhoudsbestek van 1794 staat beschreven, dat in „de oude senaatskamer” twee oude kruiskozijnen en nog een buiten de kamer, maar er dichtbij, vervangen moeten worden door schuifkozijnen, in den dag breed 5 voet en hoog 10½ voet, zoodat in ieder kozijn 2 ramen vallen ieder van 25 ruiten en iedere ruit groot in den dag 10 en 12 duim.

(35) Orlers 1614, blz. 132. De Dominicaner historicus B. de Jonghe O.P., schrijft in zijn *Desolata Batavia Dominicana* 1717: „In choro hujus Ecclesiae scholam anatomicam erexerunt anatomae Professores”. Hier is een verwarring met de Faliede Bagynkerk. In die laatste zijn de anatomische lessen gegeven, maar nooit in de Academie.

(36) Het bovengedeelte, dat uitkwam op den zolder, is later dichtgemetseld.

(37) Res. Cur. 9 Feb. 1636.

(38) Res. Cur. 8 Feb. 1670.

(39) Deze binten moesten 1915 door ijzeren vervangen worden.

(40) Omdat Willem Meester een gelijk werk in uitvoering had voor de Hoogewoerdspoort, werd 8 Mei 1671 door burgemeesteren toegestaan, dat dit laatste in den Academietoren zou worden geplaatst. Blijkens de betalingsordonnantien werd aan de „horlogiemaaker” een totaal bedrag van 2251 gulden 8 stuivers uitbetaald in vier termijnen, aan den klokkegieter Petrus Hemony 1661 gulden 15 stuivers.

(41) Op een door F. Bleyswyck gegraveerde titelprent voor J. Schröder, Ter gedachtenisse van het driemaal vyftig jaarig jubelfeest der Leidsche Academie, Leiden 1725.

Prof. Kaiser heeft bij het samenstellen zijner geschiedenis van de Sterrenwacht de afbeeldingen 3 en 4 niet gekend en geeft als oudste afbeelding de ets van C. Hagen van 1670, waarop de groote klokketoren voorkomt (zie afb. blz. 82) waarvan hij abusievelijk den bouw op omstreeks 1636 stelt.

(42) Thans Academisch Historisch Museum.

(43) Nadat een poging om elders een nieuwe Sterrenwacht te bouwen was mislukt.

(44) In omtrek afgebeeld bij F. Kaiser, *Geschichte und Beschreibung der Sternwarte in Leiden*, Haarlem 1868. De toren op deze afbeelding is misteekend.

BAKSTEENFORMATEN IN ZUID-HOLLAND TOT HET MIDDEN VAN DE ZESTIENDE EEUW

DOOR DR. E. H. TER KUILE

Bij onze studien over de bouwgeschiedenis van de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Dordrecht en de St. Jacobskerk te 's-Gravenhage, onderscheidenlijk verschenen in de Oudheidkundige Jaarboeken van 1933 en 1936, hebben wij, genoopt door de onvolledigheid der schriftelijke bronnen, onze toevlucht genomen tot het formaat der baksteen als een middel tot dateering. Sindsdien hebben wij gepoogd van den nood een deugd te maken, door na te gaan of ten aanzien van de baksteenformaten met zekere regelen voor zekere tijden en streken kunnen worden vastgesteld. Is zulks toch het geval, dan beschikt men over een buitengewoon belangrijk materiaal om den ouderdom te bepalen van al die vele gebouwen of onderdeelen van gebouwen, over welker totstandkoming niets of vrijwel niets is overgeleverd.

De vraag naar het bestaan van zoodanige regelen kan alleen worden opgelost door een algemeene registrering van formaten. Nu vindt een registrering plaats in de Geïllustreerde Beschrijving der Monumenten, die vanwege de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg wordt bewerkt en uitgegeven. Het tempo, waarin deze Beschrijving vordert is evenwel zóo langzaam, dat het niet raadzaam is voor ons doel op de voltooiing te wachten. Wij zijn derhalve begonnen zooveel mogelijk gegevens te verzamelen, en hebben daarbij het geluk gehad ons onderzoek over de geheele provincie Zuid-Holland te kunnen uitstreken. Hier kwamen wij tot zeer merkwaardige resultaten. Het bleek namelijk, dat, met uitzondering van één gebied, overal, zoowel op het vasteland als op de eilanden, in overeenkomstige tijdvakken overeenkomstige formaten voorkwamen. Het uitzonderingsgebied vormen de Vijfheeren-

landen, de streek tusschen de Alblasserwaard en de Betuwe met de steden Gorkum en Vianen.

In chronologische rangschikking laten wij nu een reeks gebouwen of deelen van gebouwen volgen, alle gelegen in Zuid-Holland buiten de Vijfheerenlanden, en geven daarbij de baksteenformaten aan. Voor de oudste tijden moeten wij wel volstaan met globale dateeringen, verder zijn zonder uitzondering alle gebouwen of deelen van gebouwen vermeld, waarvoor wij op schriftelijke gronden een betrouwbare dateering konden vinden. Men heeft dus niet te vreezen, dat wij terzijde lieten of aanhaalden, wat in onze kraam te pas kwam. De maten zijn aangegeven in centimeters.

zeer oud	Warmond, verwerkt in den voet van den toren	29/48	—15	—9(sic!)
zeer oud	Leiden, Burcht	31/33	—15/16	—9
zeer oud	Oostvoorne, donjon van de burcht	30/31	—15	—8
zeer oud	Teilingen, ringmuur	29/33,5	—14/16	—8
romaansch	Naaldwijk, toren tot bovenste verdieping	30	—15	—8/9
romaansch	Rijnsburg, toren, inw., 3e—5e verdieping	29/30	—13/15	—9/10
romaansch	Wassenaar, toren, tot bovenste verdieping	24/31	—13/14	—10
romaansch	Noordwijk, toren tot eerste verdieping	28/32	—15	—7/9
rom. en vroeg-goth.	Noordwijkerhout, toren tot bovenste verdieping	30/31	—13	—6/7
vroeg-gothiek	Teilingen, groote toren	29/30	—14/15	—8
vroeg-gothiek	Noordwijk, toren, verdiepingen	28/30	—14	—6/7
vroeg-gothiek	Loosduinen, toren Ned. Herv. kerk	30	—13/14	—7
vroeg-gothiek	Delft, Oudekerkstoren tot bovenste verdieping	26/30	—14	—7
waarsch. 13e eeuw	Hillegersberg, bouwval van het slot	28/30	—14/15	—8
omstr. 1250	den Haag, Binnenhof, zaal van Graaf Willem II	30	—14,5	—8,5/9
omstr. 1280	den Haag, Binnenhof, zaal van graaf Floris V	29	—14	—7,5
omstr. 1284 ¹⁾	Dordrecht, Groote kerk, onderbouw O. L. Vr.-kapel	28/30	—12/14	—6
begonnen 1339 ²⁾	Dordrecht, toren Groote kerk, gelijkstraats	26/27	—13	—6
1384—1389 ³⁾	Delft, Nieuwe kerk, dwarsschip	25	—10	—6
beg. omstr. 1395 ⁴⁾	Leiden, Pieterskerk, kooromgang	23	—11	—5
begonnen 1396 ⁵⁾	Delft, toren Nieuwe kerk, gelijkstraats	23/24	—11	—5,5
voltooid 1399 ⁶⁾	Leiden, Pieterskerk, sacristie	23	—11	—5
1404—1417 ⁷⁾	Woerden, kasteel, in de kelders gemeten	23	—11	—5
1409—1412 ⁸⁾	Leiden, Pieterskerk, koorlantaarn	22	—11	—5
1420—1430 ⁹⁾	Delft, Nieuwe kerk, schip, behalve verlenging Zuider zijbeuk langs den toren	20/22	—10	—5
omstreeks 1423 ¹⁰⁾	den Haag, St. Jacobskerk, toren	21	—10	—5

(1) Oudheidkundig Jaarboek 1933 blz. 8.

(2) ibid. 1933 blz. 9.

(3) D. van Bleyswijck, Beschrijvinge van Delft, blz. 197.

(4) Bijdrage Bisdom Haarlem XXX, 1906, blz. 90 vlgg.

(5) D. van Bleyswijck, Beschrijvinge van Delft blz. 198.

(6) Bijdr. Bisdom Haarlem XXX, 1906, blz. 96.

(7) Heda, blz. 269.

(8) Bijdr. Bisdom Haarlem XXX, 1906, blz. 111—116.

(9) Van Bleyswijck, a.w. blz. 200.

(10) Mededeelingen der Ver. ter beoefening der Gesch. van 's-Gravenhage I blz. 301.

1430—1441 ¹¹⁾	Delft, Nieuwe kerk, toren, eerste achtkant en begin tweede achtkant	21/22	—10	—5
begonnen 1444 ¹²⁾	Noordwijk, Ned. Herv. kerk, schip	20/21	—10/11	—5
begonnen 1449 ¹³⁾	Rotterdam, toren St. Laurenskerk	19/20	—9,5/10	—5
1450 in aanbouw ¹⁴⁾	Leiden, kapel Agnietenbegijnhof (Acad. Bi- bliothek)	20	—10	—5
begonnen 1450 ¹⁵⁾	Noordwijk, Ned. Herv. kerk, dwarsschip en koor	19/20	—9,5	—4,5/5
1453 gewijd ¹⁶⁾	Koudekerk aan den Rijn, koor Ned. Herv. kerk	19/20	—9/10	—4,5
begonnen 1462 ¹⁷⁾	den Briel, St. Catharinatoren	22	—10	—5,5
1460—1464 ¹⁸⁾	Delft, Nieuwe kerk, kooromgang	20	—9,5	—4,5
begonnen 1466 ¹⁹⁾	Goedereede, toren tot tweede verdieping	18/19	—9	—4,5
148...? ²⁰⁾	Dirksland, toren	19/21	—9/10	—4,5
1488—1497 ²¹⁾	Rotterdam, St. Laurenskerk, koor en Noorder- dwarspan	18/19	—9	—4,5
1501 ²²⁾	Stolwijk, toren	18/19	—9	—4
voltooid 1512 ²³⁾	Goedereede, toren, boven tweede verdieping	17	—8	—4
1516 ²⁴⁾	Leiden, Academiegebouw	18/19	—9	—4,5
1532 ²⁵⁾	Wateringen, schip Ned. Herv. kerk	17/18	—8	—4
1538 ²⁶⁾	Leiden, Lodewijkskerk (Saaihal)	18	—9	—4,5
1551/1552 gewijd ²⁷⁾	IJselmonde Ned. Herv. kerk, schip	18	—8	—4,5
kort na 1552 ²⁸⁾	Rijnsaterwoude, toren	17	—8	—4,5

Uit dit onderzoek blijkt, dat tot het eind van de 13de eeuw groote moppen in gebruik zijn, wier lengte gemiddeld 30 cm bedraagt bij een breedte van minstens 12 à 13 cm. Over de 14de eeuw zijn wij slecht ingelicht, men kan alleen vaststellen, dat de lengte bij het einde daarvan tot een 23 cm is gedaald en de breedte tot een 11 cm. In de eerste helft der 15de eeuw vermindert de lengte op 19 à 20 cm, vrij aanzienlijk dus voor zoo'n korten tijd. In de volgende halve eeuw gaat de daling minder snel, daar omtrent 1500 nog altijd 18 à 19 cm wordt gehaald. Hierna wordt het formaat nauwelijks kleiner, al vindt men tegen het midden van de 16de eeuw steenen van een 17 cm lengte bij een kopmaat van 8. Het proces van afnemering der maten gaat buitengewoon geleidelijk, en wij kunnen slechts één uitzondering op den regel vaststellen, namelijk het voor zijn tijd vrij forsche materiaal van den grooten toren van den Briel. Dat men van den ingestorten vorigen toren afkomstige steen zou hebben gebruikt, achten wij niet mogelijk; de steen maakt niet dien indruk, en is tot over de gansche hoogte in het opgegeven formaat toegepast. Trouwens ook de kerk, die ongeveer gelijktijdig met den toren zal zijn gebouwd, al is daaromtrent geen enkel schriftelijk gegeven bekend,

(11) Van Bleyswijck, a.w. blz. 201, 203.

(12) Bulletin Ned. Oudheidk. Bond 1906 blz. 185 en Overflakkee blz. 106.

noot.

(13) Bronnen tot de Gesch. v. Rotterdam II blz. 245, 408, 626.

(14) J. C. Overvoorde, De Archieven der kloosters, I blz. 80.

(15) J. Kloos, Noordwijk door de eeuwen heen, blz. 60.

(16) F. van Mieris, Gr. Charterboek IV blz. 350.

(17) Opschrift boven den ingang.

(18) Van Bleyswijck, a.w. blz. 206.

(19) F. O. Vervoorn, Beschrijving van Goedereede

en Overflakkee blz. 106.

(20) Opschrift boven den ingang.

(21) Opschrift van 1488 in het koor; verder: Bronnen tot de Gesch. v. R'dam II blz. 633.

(22) Opschrift op de rechterzijde van den ingang.

(23) F. O. Vervoorn, a.w. blz. 106.

(24) Leidsch Jaarboekje 1905 blz. 27.

(25) Jaartal op een muurstijl en een der kapspanten.

(26) Opschrift op middenvenster boven den ingang.

(27) Bijdr. Bisd. Haarlem 40 blz. 207.

(28) Bijdr. Bisd. Haarlem 40 blz. 160/161.

vertoont zeer forsche steenen. Een waarschuwing dus, dat men wel degelijk met uitzonderingen rekening moet houden. Overigens zij nog opgemerkt, dat de formaten, die wij vonden aan de gebouwen, van welke geen schriftelijke dateering is op te geven, maar die toch wel kenmerken vertoonen voor een zeker tijdvak, niets opleverden, dat in strijd is met den gevonden regel.

En nu nog de Vijfheerenlanden. Ook hier is in den romaanschen tijd een groote mop van ongeveer 30 cm lengte gebruikt, zooals aan de torens van Schoonrewoerd (30 — 14 — 7), Hagestein (29/30 — 14 — 7), en Vianen (28/29 — 14 — 6,5). Intusschen mag wel worden opgemerkt, dat de romaansche stijlvormen in dezen streek vermoedelijk nog vrij laat zijn toegepast. In den gothieken tijd nemen de formaten wel af, maar lang niet in die mate als elders in Zuid-Holland. Helaas beschikken wij over vrijwel geen schriftelijke bronnen voor dateering, en moeten wij ons dus in hoofdzaak bepalen tot stijlcritische dateeringen. Hier volgen eenige voorbeelden:

2e helft 15e eeuw ²⁹⁾	Gorkum, toren Groote kerk tot den omgang	25	—11	—5
1517 ³⁰⁾	Gorkum, toren Groote kerk, achtkante kop	23	—14	—7,5
15e eeuw	Vianen, stadhuis	27/28	—13	—6
16e eeuw	Vianen, Ned. Herv. kerk, Noorder zijbeuk	26/27	—13	—6
omstreeks 1500	Asperen, kerktoren	26	—12/13	—7

Conclusies van belang willen wij thans hieruit niet trekken; daarvoor dient een grooter samenhangend gebied te worden onderzocht.

Tenslotte nog een enkel woord over de herkomst van de baksteen in Zuid-Holland. Voor een groot deel kwam zij uit de kleilanden langs den Rijn. Het oudste bericht dien-aangaande is de vermelding in 1283 van zeker „lant dat leghet te Boschusen (vlak bij Leiden), daer die steenhoven op staet” ³¹⁾. In verschillende middeleeuwsche rekeningen vindt men melding gemaakt van steen uit Gouda, waarvan groote hoeveelheden zijn verwerkt aan de St. Bavo te Haarlem, evenals trouwens Leidsche steen ³²⁾. Ook voor de herstellingen van de Groote Zaal op het Binnenhof in den Haag in 1383/84 werd Leidsche steen gebruikt, in 1468 kreeg men er steen uit Rijswijk en van den (Hollandschen) IJssel ³³⁾. Er bestaat overigens een curieus contract van 1394 over de oprichting en subsidieering van steenplaatsen bij Gouda ³⁴⁾. Van de belangstelling der stadsregeeringen voor steenbakkerijen getuigt ook een contract uit 1456 waarbij de stad Rotterdam een halve steenplaats verkoopt, de koopsom over 4 jaren in steen te betalen ³⁵⁾. Dat steen van buiten in Zuid-Holland is ingevoerd, zooals Vechtsteen, is ons niet gebleken. Het merkwaardige is, dat wij nagenoeg uniforme steenformaten in heel Zuid-Holland (behalve de Vijfheerenlanden) zien toegepast, terwijl wij weten, dat de steen van verschillende plaatsen uit de provincie kwam.

(²⁹⁾ Oudheidk. Jaarb. 1931 blz. 70. (³⁰⁾ *ibid.* blz. 67. (³⁴⁾ C. van Zomeren, *Beschr. d. Stadt. Gorinchem*,

(³¹⁾ Oorkondenboek van Holland, *Suppl.* blz. 294. blz. 292.

(³²⁾ Allan, *deel III.*

(³⁵⁾ S. Lois, *Cronycke der Stad Rotterdam*, blz. 388.

(³³⁾ Ising, *Het Binnenhof*, blz. 9 en 10.

DE PROBLEMEN DER LOCALE MUSEA II

DOOR CLARA ENGELEN

Er zijn vele problemen in het locale museumbedrijf; een gedeelte daarvan is vastgelegd in den Feestbundel voor Prof. Dr. Vogelsang, Oudheidkundig Jaarboek 1932, blz. 81. In deze uiteenzetting werd voornamelijk behandeld de wijze, waarop een plaatselijk museum van nut kan zijn voor zijn omgeving en welke gezichtspunten zich daarbij voordoen. Er zijn echter nog andere vraagstukken, die nader onder de oogen gezien moeten worden, zij betreffen de verhouding tot andere musea en de innerlijke organisatie.

Voor vele jaren, in 1913 werden door den Oudheidkundigen Bond Stellingen aangenomen over de locale musea, aanvaard na langdurige discussies in Bondsvergaderingen. Dit is evenwel reeds lang geleden en de Stellingen, waaraan eenmaal met zooveel ijver werd gewerkt, die in het Jaarboek, toen ter tijd Bulletin, in 1913 werden gepubliceerd en ook in brochurevorm zijn uitgegeven, 1918, schijnen vergeten; andere oudheidkundige problemen zijn op den voorgrond gekomen. Toch zou het goed zijn eens met aandacht, de toen opgeworpen vraagstukken kritisch te bestudeeren en na te gaan in hoever de Stellingen, die de taak der locale musea omljnden, blijvenden invloed hebben gehad. Sinds 1913 is de belangstelling in plaatselijke verzamelingen groter geworden, zij hebben meer bekendheid gekregen, men is er de cultureele beteekenis van gaan beseffen. Door de zorg van hun bestuur zijn verscheiden van deze instellingen een waardig middelpunt van locale cultuur geworden. Meestal is de bloei van zulk een museum afhankelijk van een kleine groep personen, die over tijd, geldmiddelen en cultuurhistorisch enthousiasme beschikken. Zoo zijn er in verloop van tijd tal van musea verrezen ¹⁾. Prof. Bijvanck zegt in het Jaarboek van 1936 blz. 1, dat er voor bodemvondsten haast te veel belangstelling is; men zou dat ook van de locale musea kunnen zeggen. Tusschen de bodemvondsten en het oprichten van musea nu is een nauw verband. Men wenscht de eerste ter plaatse te bewaren en daarmee is dikwijls de grondslag voor een museum gelegd. De toevloed van nieuwe musea stijgt echter bijna angstwekkend en men vraagt zich af, wat er op den langen duur geschieden zal, als de algemeene aandacht zich weer van hen afkeert. Er is een verzamelwoede over ons land gekomen, die in vele kleine centra heeft wortel geschoten. De Stellingen echter zeggen waarschuwend: „Het is niet wenschelijk, dat er meer dan één plaatselijk museum in dezelfde plaats of in hetzelfde ressort besta; slechts daar, waar plaatselijke geschiedkundige eigenaardigheden aanleiding geven tot het oprichten van plaatselijke oudheidkamers, die den stempel dezer eigenaardigheid dragen, is de oprichting van zulke oudheidkamers gewenscht”. (Stelling 35 en 32). Is er in den tegenwoordigen tijd wel ooit iemand, die daaraan denkt?

Als nu de verschillende locale musea, die soms heel dicht bij elkaar liggen hun werkzaamheden maar tot hun naaste omgeving beperkten en zich hielden aan Stelling 33: „De plaatselijke en gewestelijke musea behooren in onderling overleg te treden over de afbakening hunner taak, bepaaldelijk over de begrenzing van hun ressort”, hun streven zou dan allerzins te billijken zijn. Maar aangezien de plaatselijke buit dikwijls mager is, breidt men het jachtterrein uit tot over de grenzen van den nabuur. Toch heeft een collectie eigenlijk pas waarde, als zij een vast omljnd karakter heeft en vreemde elementen worden buitengesloten. Stelling 29b. luidt: „De plaatselijke musea behooren niet te verzamelen, wat behoort tot het ressort van een ander museum of van een archief”. Een beetje naastenliefde zou de onderlingen verhouding der locale musea niet schaden. Men zou tot een vergelijk kunnen

(1) Bij K. en W. is thans een lange beschrijvende lijst van de Nederlandsche musea in bewerking.

komen, tot het afbakenen van terreinen en een waarschuwingssignaal laten hooren bij het aan het licht komen van voorwerpen, betrekking hebbend op een naburig ressort. Een onderlinge waarschuwingdienst zou voortreffelijk kunnen werken, want wat heeft het museum in A er aan, om een voorwerp aan te koopen, dat uit B afkomstig is. Locale musea zouden zich moeten bepalen tot het verzamelen van voorwerpen uit hun naaste omgeving, want zij hebben alleen recht van bestaan als zij een vast doel nastreven.

Het begin van een samenwerking is reeds te vinden bij de Oudheidkundige Vereeniging De Graafschap, die belanghebbenden van verschillende musea in den Achterhoek in haar bestuur heeft opgenomen, zoodat overleg op ongezochte wijze mogelijk is geworden.

Een andere stap van deze Vereeniging, in de goede richting, is het stichten van al te veel musea op het kleine terrein van de Graafschap te voorkomen en de verzamellust in een andere baan te leiden. Men zegt hiervoor een Zweedsche methode toe te passen, hoewel het uitgestrekte, weinig bewoonde gebied van Zweden niet veel overeenkomst met de Graafschap heeft. Door informatie bij den directeur van het Stedelijk Museum te Jónkóping is gebleken, dat er inderdaad een Zweedsch systeem bestaat, waarbij oude boerenwoningen en huizen op het platteland worden gemeubeld en als museum geëxploiteerd. Het bleek evenwel ook, dat de verhouding der musea in Zweden door een rijksregeling omschreven is en dat voorwerpen gewoonlijk ter juister plaatse terecht komen, zonder dat daarover moeilijkheden ontstaan. Niet alleen Zweden echter, maar ook Nederland kent in principe het gemeubelde monument, het „type-huis” (Brochure blz. 89), met de waarschuwing er bij aangeteekend, „dat het geen etalagegelegenheid moet worden voor plaatselijke oudheden, die niet in het type passen”. De Vereeniging De Graafschap heeft drie instellingen in leven geroepen, die als gemeubelde oude behuizing geen concurrentie doen aan de reeds bestaande musea. Dit zijn: de boerderij-tol-herberg De Lebbingbrugge bij Borculo, het jachtslot De Kelder bij Doetinchem en de erve Kots bij Lievelede.

Een andere Stelling, die ook in het vergeetboek is geraakt, Stelling 24b, betreffende den te verzamelen inventaris, vermeldt: „De plaatselijke en gewestelijke musea behooren bepaaldelijk te verzamelen alles wat betrekking heeft op de plaatselijke of gewestelijke beschaving en kunst en op de plaatselijke of gewestelijke geschiedenis in den ruimsten zin van het woord”. „Echter „alles” verzamelen zal wel niemand wenschen” (blz. 67 en 80); hieruit blijkt, dat verondersteld wordt, dat er met oordeel des onderscheids verzameld zal worden, zoodat er een vast omljnde collectie ontstaat en sommige voorwerpen, die het museum niet in dien zin verrijken, worden geweerd. Vele musea, vooral die, welke de laatste jaren zijn opgericht, verzamelen evenwel voorwerpen, die volgens het principe van de Brochure niet in den lijn van het locale museum vallen. Daartoe behooren archivalia, boeken en naturalien. Museumberichten voor het Jaarboek behandelend, valt het mij dikwijls op, dat juist deze rubrieken, waarvoor restrictie wordt gemaakt, een deel van den inventaris beslaan, mogelijk bij gebrek aan beter. Ook koppelt men historische en andere verzamelingen aan elkaar om een museum te kunnen stichten, dat dikwijls niet eens geregeld open kan zijn. Er bestaat bijvoorbeeld ergens een museum van handel, nijverheid, scheepvaart, landbouw, geschiedenis en oudheden. Een ander museum verzamelt naturalien en oudheden, terwijl de eerste niet gemotiveerd zijn door verband met bodemvondsten, zooals in het museum te Assen. Er zijn ook musea, die boekenverzamelingen aanleggen en zij vermelden in hun jaarverslagen bepaalde uitgaven, die niet in verband staan met hun naaste omgeving. Een pas gesticht museum beslaat historie, folklore en geologie van zijn streek en plaatst zich zoodoende in de categorie gewestelijke musea zonder een werkelijk cultuurcentrum te zijn, het strekt zijn taak dus uit over zijn natuurlijke grens, waardoor het dreigt in conflict te

komen met naburige musea. Niet ten onrechte staat op blz. 89: „Ten einde onnoodige mededinging en versnippering van krachten te vermijden is het volstrekt noodzakelijk dat naburige ressorten zich met elkaar omtrent de afbakening der grenzen verstaan”. Men zou de Brochure over de Hervorming der Musea misschien het verwijt kunnen maken, dat er niet duidelijk is aangegeven welk verschil er is tusschen het gewestelijke en het plaatselijke museum, maar zeer zeker is het niet de bedoeling, dat streekmusea zich ten plattelende vormen, zonder dat daar een speciale topografisch-historische reden voor is (blz. 87—89).

Het zou te wenschen zijn, dat de Stellingen voor de plaatselijke musea weer in breeden kring bekend werden; wellicht is het de taak van den Oudheidkundigen Bond ze op het tapijt te brengen en ze nieuw leven in te blazen door een Bondsvergadering aan het museumprobleem te wijden.

Met bovenstaande beschouwing voldoe ik aan het verzoek van het Bestuur van den Oudheidkundigen Bond mij gedaan in de vergadering te Middelburg, Juli 1936, toen ik bij de rondvraag dit thema ter tafel bracht.

OFFICIEELE BERICHTEN

ALGEMEENE VERGADERING VAN DEN NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND

op 1 Juli 1937 des avonds te 21.30 uur in de zaal van de sociteit „Chapelle de Bourgogne”

Lange Nieuwstraat 31 te Antwerpen

Voor een groot aantal leden, corresponderende leden en genoodigden opent Professor Dr. A. W. Bijvanck, bij ontstentenis van den voorzitter, de vergadering.

Spreker deelt allereerst mede, dat de voorzitter, Jhr. Mr. Dr. van Rijckevorsel, wegens een lichte ongesteldheid verhinderd is de vergadering te presideeren; hij spreekt de hoop uit, dat de voorzitter spoedig hersteld moge zijn. Vervolgens leest hij de rede voor, welke de voorzitter voornemens was geweest uit te spreken en die hierna is afgedrukt. Het jaarverslag van den secretaris is eveneens hierachter afgedrukt.

De notulen van de vorige vergadering worden goedgekeurd evenals de rekening en verantwoording van den penningmeester.

Bij de bestuursverkiezing worden de periodiek aftredende leden, de heeren Boelen, Graswinckel, Hannema, Van Nispen tot Sevenaer, Van der Pluym en Vogelsang herkozen. Inplaats van den heer Van Rijckevorsel, die als zoodanig niet herkiesbaar is, wordt Jhr. Mr. Dr. E. A. van Beresteyn tot voorzitter gekozen.

Als plaats voor de volgende vergadering wordt Tiel of Amerongen als centrum aangewezen; vandaar uit zullen excursies gemaakt worden naar Rhenen en Zuylestein. Aan het bestuur wordt de regeling overgelaten.

Als leden van de commissie tot nazien van de volgende rekening worden aangewezen de heeren Unger en Osinga; de commissie van redactie van het Oudheidkundig Jaarboek wordt in zijn geheel herkozen.

Bij de sluiting brengt de heer Van Beresteyn dank

aan zijn voorganger, Jhr. Mr. Dr. van Rijckevorsel, voor het vele, dat deze gedurende zijn voorzitterschap voor den Bond heeft gedaan.

Voor den aanvang van de vergadering waren de deelnemers officieel ten stadhuis van Antwerpen ontvangen; na afloop werd een rondwandeling gemaakt door het oudste gedeelte van Antwerpen, waarbij gelegenheid was eenige oude en merkwaardige gevels te bezichtigen.

Op Vrijdag 2 Juli had Dr. J. Muls de welwillendheid de leden in het Museum van Schoone Kunsten rond te leiden; om 11 uur volgde een bezoek aan het Museum Mayer-Van den Bergh.

Na het noenmaal volgde een bezoek aan eenige kerken waarbij Prof. Dr. Ir. Stan Leurs, Mevr. Dr. Gabriëls en Dr. J. Muls de leiding namen. Een gemeenschappelijke maaltijd in hotel „Century” besloot den dag.

Den volgenden ochtend vertrok het gezelschap naar Lier, waar onder leiding van Prof. Leurs o.a. de St. Gommaars' kerk en het Begijnhof werden bezichtigd. Na een ontvangst ten stadhuis werd naar Mechelen gereden, alwaar na het noenmaal de St. Romboutskerk en andere monumenten bezichtigd werden. Een ontvangst ten stadhuize besloot den welbesteden dag. Een woord van dank aan Prof. Leurs voor zijn leiding mag hier niet achterwege blijven.

D. P. M. Graswinckel,
Secretaris N. O. B.

Rede van den Voorzitter Jhr. Mr. Dr. A. B. G. M. van Rijckevorsel.

Dames en Heeren leden en corresponderende leden van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond!

Nog onder den indruk van de ontvangst op het roemruchte Stadhuis, zult U allen wel instemmen met de keuze van Antwerpen voor onze 38ste Jaarvergadering.

Deze keuze was ook gerechtvaardigd, immers op een hoogtepunt van onze historie was Antwerpen verreweg de eerste onder de steden van alle Nederlanden en haar monumenten en musea zijn van kardinaal belang voor de Nederlandsche Oudheidkunde. Gij zult ze morgen bezoeken en overmorgen zult ge, in een andere sfeer, genieten van Mechelen en Lier.

Ik twijfel niet, of deze excursie bij onze stamverwante Zuiderburen zal onze kennis en ons inzicht en dus ook onze waardeering verdiepen.

Onze Bond heeft de crisis goed doorstaan — de naweën zijn voor een Vereeniging als de onze van nature lang. Ons ledental bleef sedert het vorige jaar onveranderd. Laat ons thans, nu de omstandigheden gunstiger worden, ieder in onze omgeving, beproeven tot het lidmaatschap te brengen al degenen, die in onzen Bond behooren.

De Bond moet krachtig zijn, om met gezag de publieke opinie te kunnen leiden en vertegenwoordigen. Daaraan schort nog wel iets. Ons Jaarboek blijft steeds even voortreffelijk — dankbare hulde zij hier wederom aan de Redactie gebracht —, maar in onze vergaderingen komen de actueele vraagstukken te weinig in behandeling. Vroeger, lang geleden, is dit anders geweest! Vóór twee jaren uitte ik de klacht, dat het zoo stil was geworden om de Monumentenzorg en stelde ik de vraag, waarom de jonge generatie zich zoo weinig laat hooren. Het vorig jaar hadden wij het debat over de nieuwe ramen in het Paleis te Amsterdam. Als eersteling van een nieuwe reeks was dit debat niet onbevredigend, hoewel nog te weinige van onze competente leden er aan deelnamen, maar nu moet de reeks vervolgd worden!

Ik hoop dat de Heer Gratama, die verdere critiek op de Monumentenzorg in uitzicht stelde, nogmaals het voorbeeld zal geven!

Bij de bezichtiging van het Koninklijk Paleis te Amsterdam ter gelegenheid van onze vergadering van October j.l. hebben onze leden een sterken indruk bekomen van de belangrijkheid der inwendige restauratie, een grootsch werk voor vele jaren, maar reeds trof ons de schoonheid van de tot haar oorspronkelijke afmetingen herstelde Burgerzaal.

In den nood der Nederlandsche Kasteelen zijn er eenige lichtpunten. Hoensbroek, reeds meer dan een eeuw verlaten en tot ruïne geworden, is geheel geresatureerd en voortreffelijk; — de zoo bijzonder merkwaaardige Doornenburg gaat hersteld worden; Dussen zal tot Raadhuis worden ingericht.

De financiering van de restauratie onzer monumenten blijft overigens moeilijk, de wachtlijst voor de Rijks-subsidie lang, al zorgt het Rijksbureau voor het hoogste nuttig effect der beschikbare gelden. Aan twee belangrijke torens: de Martinitoren te Groningen en de Abdij-toren te Middelburg zal nu spoedig worden begonnen. De dringend noodige voortzetting der restauratie van de Kerk te Alkmaar blijft nog uit om financiële redenen. De Kerk is zwak en zeer blootgesteld aan de stormen. Wij vertrouwen, dat men toch geen te groot risico zal aanvaarden. De catastrofe van Rheden mag geen herhaling krijgen.

Het ook zeer noodige herstel van de Kerk te Zaltbommel is mogelijk gemaakt door vorstelijke giften van twee oud-ingezetenen, de Heeren Philips — een lofwaardig voorbeeld, dat navolging moge vinden!

De Delftsche Poort te Rotterdam zal worden verplaatst en in een geheel ander verband worden gebracht. Onder de belangstellenden in onze monumenten is over deze ongewone oplossing, die toch ook wel haar bezwaren heeft, weinig te doen geweest. Dat is opmerkelijk, te meer omdat het een zoo bekend en zoo fraai monument betreft. Het is een symptoom van de reeds gesignaleerde geestesgesteldheid — de neiging om eenigszins apathisch de monumentenzorg maar over te laten aan de officieele instanties — zonder critiek. Dat mag niet voortduren! De belangstelling zelve zou gauw verdorren! Hier ligt een actueele taak voor onzen Bond. Moge zij spoedig vervuld worden! Met dezen wensch verklaar ik de 38ste Jaarvergadering geopend.

Jaarverslag van den Secretaris Jhr. Mr. D. P. M. Graswinckel.

De telkenjare in dit verslag voorkomende tirade over het ledenaantal, welke eentonig dreigt te worden, kan ditmaal in het kort worden samengevat, namelijk dat het ledenaantal ongeveer gelijk is gebleven. De tamelijk groote vermeerdering welke het vorig jaar plaats vond, heeft geen stand gehouden; er mag niet worden nagelaten er nog eens op te wijzen, hoe gewenscht het is dat ook jongeren tot onzen Bond toetreden.

De vorige algemeene vergadering van den Bond vond plaats op 17 October te Amsterdam; bij die gelegenheid werd het vraagstuk van de restauratie der ramen in het Koninklijk Paleis te Amsterdam onder de oogen gezien.

Het bestuur van den Bond zond, op verzoek van den Kerkvoogdij der Ned. Herv. Gemeente te Aardenburg, een adhaesiebetuiging aan Z.E. den Minister van Justitie voor het houden van een loterij, waarvan de opbrengst zou worden aangewend voor herstel van het Kerkgebouw. Wegens de groote opzet kon de Minister geen termen vinden om toestemming voor deze loterij te verleenen; nadien heeft het bestuur hierover niets meer vernomen.

Aan het Bestuur der Gemeente Sluis gaf het bestuur advies over de plaatsing van de grafzerken van het

voormalige St. Janskerkhof in het Oudheidkundig Museum aldaar.

Het bestuur ontving verschillende uitnodigingen tot bijwonen van openingen van tentoonstellingen en plechtigheden van anderen aard. Vermelding verdient, dat ons bestuurslid, Prof. van der Pluym, den Bond vertegenwoordigde bij het honderd-jarig bestaan van het Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen te 's-Hertogenbosch.

De werkzaamheden aan het Woordenboek voor Bouwkundige Termen zijn nog in een beginstadium zoodat hierover thans nog weinig kan worden mede-

gedeeld. Daarentegen nadert de voltooiing van het Repertorium van Tijdschriftartikelen met rassche schreden; binnen niet al te langen tijd zal met het drukken een aanvang worden gemaakt.

De verhouding met de andere Vereenigingen, welke werkzaam zijn op ons gebied, was als steeds van den meest vriendschappelijken aard. Vermelding verdient nog, dat het in het voornemen ligt van de stichting „Menno van Coehoorn”, om, evenals twee jaar geleden is geschied, op 4 September een excursie te houden naar Doesburg en den Doorwerth, waaraan de leden van onzen Bond kunnen deelnemen.

MUSEA

ALKMAAR. *Stedelijk Museum.* Tot de voornaamste aanwinsten behooren eenige schenkingen: oud aarde-werk, gevonden bij de Kaarsenmakersgracht en een schoorsteenmantel met stucwerk (XVIII), die in het Stadhuis is opgesteld. [Verslag over 1935.]

ALBERGEN (gem. Tubbergen). In de particuliere verzameling *Oud Twente* van den heer J. ten Bruggen-cate zijn als nieuwe aanwinsten opgenomen een onlangs te Eibergen opgegraven beulzwaard uit Lochem, een herbergtafeltje uit Hezinge, een koffer met geheime laden afkomstig van Oldenzaal en uit den tijd van de belegering door Maurits. Verder is er glaswerk van gilden en een boerichter of scholtenstoel, met opschrift 1742 maar teruggaand op een zeer oud type. [N.R.C. 1937].

AMSTERDAM. *Rijksmuseum.* A. *Rijksmuseum van Schilderijen.* Het 50-jarig bestaan van het museum werd gevierd met een Rembrandttentoonstelling, waarbij nog gevoegd werd een keuze uit de Vermeertentoonstelling in het Museum Boymans. Aanwinsten: Winterland-schapje door Jan van de Velde II (schenking); Verzoeking van den H. Antonius, school Hieronymus Bosch (schenking); portret van Maria Mancini, toegeschreven aan Pierre Mignard; portret van Adriaan van Beverland, grisaille (beide laatste legaat F. G. Waller); Aanbidding der koningen door Pieter Aerts (bruikleen).

B. *Rijksmuseum voor Beeldhouwkunst en Kunstnijverheid.* Schenkingen: een gegoten geelkoperen relief met mythologische voorstelling, waarschijnlijk door Adriaan de Vries, een paar bronzen kandelaars door J. Thomire; een houten model van een paltrok-zaagmolen; een beschilderd plafond (c. 1650), uit het huis Wolwevershaven 35 te Dordrecht. Aangekocht werd een eikenhouten balpoottafel. De technische afdeling van de Kunstnijverheid ontving een collectie monsters van verschillende houtsoorten. Ter gelegenheid van het 50-jarig jubileum ontving de afdeling Ceramiek een Delftsche pul door Hoppesteijn. Het Koninklijk Oudheidkundig

Genootschap stelde een som beschikbaar voor aankoop van een ceramisch voorwerp, dat het museum in bruikleen zal krijgen. Ten geschenke werd ontvangen een kannetje, vermoedelijk fabrikaat J. F. Böttger. Aangekocht is een kristallen kroon (laat Lod. XVI). Textiel: damast met strooibloemdecor, omtrent 1654 (geschenk). Eenige Vlaamsche en Brusselsche tapijten werden geschenken of in bruikleen gegeven, de laatste afkomstig van het kasteel Eerde te Ommen. Een kraag van Venetiaansche naaldkant (XVIIIa), col rabat, werd in bruikleen afgestaan. Bij het 50-jarig jubileum ontving het museum een gouden rammelaar, Amsterdamsch keur, (initialen P. S., 1746.).

C. *Nederlandsch Museum van Geschiedenis.* I. *Geschiedenis ter Zee.* Twee kaarten (XVII) zijn een aanwinst voor de rubriek Nederland en Amerika; een belangrijk geschenk is ook de door De Ruyter ondertee-kende brief van 1676. II. *Geschiedenis te Land.* Door het ontbreken van credieten moest deze afdeling gesloten blijven. De Wapenkamer van Amsterdam is nage-noeg gereed; twee leeuwen door Hendrick de Keyzer, hoewel zeer geschonden, zijn daar geëxposeerd.

Door zijn benoeming tot directeur van den Gemeentelijken Museumdienst werd Jhr. D. C. Roëll opgevolgd door de Wetenschappelijke Assistenten A. F. E. van Schendel en Dr. A. B. de Vries [Verslagen omtrent 's Rijks Verzamelingen over 1935].

— *Historisch Museum.* Verscheiden schilderijen van de gemeente zijn naar de Waag overgebracht. Aangekocht werden 10 familiewapens, afkomstig van een betimmering in het Spinhuis. Het Oudheidkundig Genootschap gaf aardewerkscherven, opgegraven te Amsterdam [Verslag over 1935].

— *Joodsch Historisch Museum.* Onder de aanwinsten is te noemen een huwlijksketen en een groote bazuin. De Nederlandsch-Israelitische gemeente te Leiden gaf een wetsrollenkast met wetsrollen, een mantel en een besnijdenisstoel, alle Lodewijk XVI.

— *Aziatisch Museum*. De belangrijkste aankoop is een Zuid-Voor-Indische bronzen Çiwa als danser. Geschonken werd een bronzen figuur eveneens uit Zuid-Voor-Indië. Talrijke bruikleenen zijn gegeven [Verslag over 1935].

— *Allard Pierson-Museum*. Een algemeene gids met uitvoerige beschrijving van de voornaamste tentoongestelde stukken is verschenen [N.R.C. 28 Jan. 1937].

— *Lichtbeelden Instituut*. De systematische lijsten van 's Gravenhage en Alkmaar zijn in druk verschenen. De alphabetische aanvullingslijst van Nederlandsche Schilderkunst tot 1700 is gecyclostileerd. Voor de fotocollectie werden opnamen gemaakt te Alkmaar, 's Gravenhage en Rotterdam, voorts van eenige kasteelen en van sculptuur (XVI en XVII) in en aan kerken. [Verslag over 1936].

ARNHEM. *Gemeente-Museum*. Door een legaat ontving het museum glas-, koper- en tinwerk, oud-Delftsch aardewerk en Chineesch porcelein. De vereeniging Gelre schonk een schilderij van het oude stadhuis. Andere aanwinsten: een wapenbordje en een terrine, beide Arnhemsch aardewerk, alsmede de aankoop van 4 engelen van grenenhout, afkomstig van Vijzelstraat 7. [Verslag over 1935].

— *Openlucht-Museum*. De naam der vereeniging werd gewijzigd in: „Vereeniging voor Volkskunde Het Nederlandsch Openlucht Museum”. Om het kolenbrandersbedrijf te demonstreeren werden kolenmeilers opgericht; ook de papierwatermolen werd in werking gesteld. Voor een vertooning van het schieten naar den vogel werden bestaande Geldersche Schutterijen uitgenoodigd.

Van het Klaas Knopfonds op Terschelling is een verzameling touw-, vlecht- en knoopwerk naar oude voorbeelden ten geschenke ontvangen; van andere zijde instrumenten om zooller te bereiden [Verslag over 1935].

ASSEN. *Provinciaal Museum*. Aanwinsten van prae-historische vondsten uit vele oorden in Drenthe, onder andere vaatwerk uit Sleen, Kuidhaarsveld, Peeloo, Rhee-Zeyen, Ekelenberg te Zuidwolde, de Hooge Loo te Noord-Barge. Metalen voorwerpen uit Roderesch en Vijzelkampen bij Eext, Zuidvelde bij Norg, Esch te Peeloo. Voorts veel gebruiksvoorwerpen uit lateren tijd zoowel geschenken als aankopen. [Verslag over 1935].

BEEMSTER. *Het Museum*, geopend in September 1937 bevat prenten, schilderijen, karntonnen, kaasperen, zilveren zweepen, een oud interieur en voorwerpen, die betrekking hebben op Leeghwater [N.R.C. 10 Sept. 1937].

BREDA, *Stedelijk Museum*. Onder de geschenken zijn te noemen: twee gevelsteenen van den gesloopten molen van het Kroondomein, terwijl in bruikleen op langen termijn werden verkregen een Graflegging, een Zuid Nederlandsche schilderij (XVII) en een tinnen beeld, St Rochus (c. 1700). Een aankoop uit de Baronie van boerenkleeding maakte de collectie daarvan in het museum volledig. De huiskandelaars vormen thans een reeks die aanvangt bij de XV eeuw.

Voor de Bisschoppelijke verzameling zijn aangekocht twee bronzen wijwaterbakjes (Fransch XV en XVII) en ten geschenke ontvangen een doopvont (XIVa).

De voormalige Boterhal werd ingericht voor wapentuig, rechtspleging, schutterij, de stadsapothek, de standaardmaten en de boerenkleederdrachten. Een apothekerspot van Antwerpsch aardewerk XVIc, gevonden in de Lange Brugstraat en een zalfpotje uit de kloosterapothek van de Abdij te Middelburg, albarello-model (XVI), werden ten geschenke ontvangen. [Verslag over 1935 en 1936].

DELFT. *Rijksmuseum Huis Lambert van Meerten*. Voor de afdeling Noord-Nederlandsch aardewerk is een schotel met Chineesch decor aangekocht. Aan de collectie Delftsch zilver werd toegevoegd een lepel van 1698, een steelpannetje en een groentenlepel door Adam van de Goorberg (XVIII d) benevens een mergboor van 1761 en een gesp door Gregorius van den Toorn (XIX b) [Verslagen omtrent 's Rijks Verzamelingen over 1935].

— *Gemeente-Museum*. De Kerkvoogdij der N.H. Gemeente gaf 5 fragmenten van kerkbanken en 5 gipsrosetten (na 1618) uit de Nieuwe Kerk; de Gemeente onder andere een blauwsteenen paal met mansbuste (c. 1600, gevonden in de Delfgauwsche vaart, een grenspaal (XV) en leeuwjes van de Waterlootssche poort. Aangekocht zijn 2 schilderijen door Palamedesz en Delftsch aardewerk. Onder de geschenken zijn 2 portretten, waarvan een door Isack Schouman. [Verslagen over 1935 en 1936].

DEVENTER. *De Waag en de Drie Haringen*. Aanwinsten in 1936-'37: een wenteltrap uit Spijkerstraat 11 (geschenk); een houten zadelgoot van een afgebroken huis in de Barmhartige Steeg (van de Gemeente); een vijzel door Daniël Hulst (1649); een „heele” (een kettingafsluiting), gevonden te Olst; een zeeftroom van varkenshuid, voorlooper van de metalen zeeftplaten, alle geschenken. Naar den kelder van De Waag werden voorwerpen overgebracht, behorende tot de brandweer, het landbouwbedrijf en allerlei handwerken, benevens fragmenten van bouwwerken en het klavier van het oude klokkenspel. [Verslag over 1935 en 1936].

DOKKUM. Een *Oudheidkamer* is geopend [N.R.C. 1937].

DORDRECHT. *Dordrechts Museum.* Aanwinsten zijn: 2 bloemstukken door M. Adamse en een IJsgeslacht door Corn. Vermeulen. [Verslagen over 1935].

ENSCHEDÉ. *Rijksmuseum Twenthe.* Aanwinsten: portret van Jacob Pynssen door Jacob Cornelisz van Amsterdam; Doop van Christus, midden XV; stilleven door Jan van Hulsdonck. Van het Gemeentehuis te Diepenheim ontving het museum 9 zilveren kandelabers (XVII en XVIII). [Verslagen omtrent 's Rijksverzamelingen over 1935].

De boerderij Groot Bavel, „los hoës" uit de Lutte bij Oldenzaal, is door den heer H. J. van Heek ten geschenke gegeven en in den museumtuin herbouwd. [N.R.C. 11 Mei 1937].

's-**GRAVENHAGE.** *Mauritsbuis.* Aangekocht is een schilderij door Jan van der Heijden, de O.L. Vrouwenkerk te Veere. Geschenken: een stilleven door Isaac van Kipshaven; een Kindermoord te Bethlehem en een Opwekking van Lazarus door Alessandro Magnasco.

— *Koninklijk kabinet van munten, penningen en gesneden steenen.* De verhuizing naar het nieuwe Gemeente-Museum is volbracht. Aangekocht werden, met rijksmiddelen, denarii uit een Poolsche muntvondst (XI).

— *Rijksbureau voor Kunsthistorische en Ikonografische Documentatie.* Het bureau is verplaatst naar Korte Vijverberg 7. Opnamen naar nog niet gefotografeerde schilderijen in Fransche provinciale musea en naar Nederlandsche en Vlaamsche meesters in de verzameling Schönborn, op het kasteel Pommersfelden, zijn voor het bureau vervaardigd. Van groot belang voor het behoud van familieportretten is de regeling met het Rijk, waardoor deze in blooten eigendom aan den Staat kunnen worden gegeven en daardoor niet meer verkocht kunnen worden. Het bureau zorgt voor hun registratie, waarna zij aan familieleden of publieke gebouwen in bruikleen kunnen komen. [Verslagen omtrent 's Rijks Verzamelingen over 1935].

— *Gemeente Museum.* Het nieuwe gebouw is op 1 Juni geopend. Een geïllustreerde gids werd geschreven door Dr. H. E. van Gelder; verder verscheen een wetenschappelijke catalogus van de schilderijen door Dr G. Knuttel en een geïllustreerde gids van de muziek-historische afdeling door D. J. Balfourt. Aangekocht is een collectie Egyptische, Grieksche en Zuid-Italiaansche kleinkunst uit de verzameling Lunsingh Scheurleer. Wegens opheffing van het museum van Kunstnijverheid kon het Gemeente-museum voorwerpen op langen termijn in bruikleen krijgen; een dergelijk bruikleen is een verzameling van tegels en vaatwerk. Als legaat ontving het meubels en betimmeringen. Van het Ceramisch museum te Faenza kwam als tegengeschenk voor Neder-

landsch aardewerk, Faensische majolica. Verdere aanwinsten zijn: een Turksche hengselkan; 2 Chineesche borden met decor door Corn. Pronk; een siervas van Loosdrecht; een Florentijnsche apothekerspot; een coupe Bologneesch sgraffitto, aangekocht met behulp van het Fonds; een schoorsteenbetimmering uit de Lange Houtstraat, geschenk.

De muziekverzameling uit Carnegielaan 12 werd naar het museum overgebracht; ook daar zijn veel aanwinsten, geschenken zoowel als aankopen. [Verslag over 1935].

— *Oranje Nassau Museum.* Aangekocht werd een portret van Ernst Casimir door Wybrand de Geest; eenige portretten in gravure en zwarte kunst van leden van het Huis van Oranje-Nassau. Geschenken: portretten van Koning Willem III door Th. Landrelle, van Prins Hendrik der Nederlanden door Taanman en een verkleinde herhaling van het portret van denzelfde door van der Hulst. Verder 6 buizen, met initialen van Stadhouder Willem III, behoord hebbend tot de oude waterwerken van het Loo [Verslag over 1935 en 1936].

GRONINGEN. *Museum van Oudheden.* Als geschenk is ontvangen de inventaris van een zilversmidswinkel, een kabinet-orgel, afkomstig van Zijldijk, een gegraveerde zilveren beker; een servies, te plaatsen in Borg Menkema. Gelegateerd werd een collectie porselein. Praehistorica kwamen in uit Laudermark, Marum en Middelstum. Aangekocht is een zandsteen beeld Romeinsch krijgsman (XVII). [Verslagen over 1935 en 1936].

HAARLEM. *Frans Hals Museum.* De Vereeniging tot uitbreiding der verzameling gaf een portret van Petrus Scriverius door Pieter Claesz. Soutman. Onder de geschenken is een vrouwenfiguur door Antonie Hals. Uit het voormalig Museum van Kunstnijverheid te Haarlem zijn verschillende voorwerpen ontvangen. [Verslag over 1935].

HARLINGEN. In het stadhuis is een *Gemeente-Museum* ingericht, betrekking hebbend op de stad. [N.R.C. 5 Mrt. 1937.]

HILVERSUM. *Gooisch Museum.* De oude raadszaal is bij het museum getrokken. Aanwinsten: een koperen ketel (konkel) van het gemeentebestuur te Laren; kanetjes (XV-XVII) als vergelijkingsmateriaal van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap; 4 gevelsteenen van het gesloopte Veerhuis (1737) en oude prenten van de stad, alle van het gemeentebestuur te Hilversum. Particulieren gaven schilderijen van meer recenten datum en handschriften van bekende ingezetenen (XVIII en XIX). [N.R.C. 12 Nov. 1936; 10 Mrt en 2 Juni 1937.]

HOORN. *West-Friesch Museum.* Door bemiddeling van de directie van den Wieringermeerpolder is een

tromp van een bronzen kanon ontvangen, gevonden bij Medemblik. Verdere geschenken zijn: een zandsteen omlijsting van een luchtopening van de oude gevangenis in de Mosterdsteeg; een steenen pullendrinkbak, opgegraven aan den Draafsingel; een glas in lood venster uit Achterstraat 10; een apothekerspotje, gevonden bij den Buitenluiendijk. Aangekocht zijn: 56 plaatjes met 28 huismerken, betrekking hebbend op het recht van hooien, afkomstig van Urk; vuurbakendoordjes; 4 bocalen van Beetsoog. [Verslagen over 1935 en 1936.]

KATWIJK. Door het initiatief van mevrouw Eerdbeek-Claassen is de *Katwijksche Oudbeidkamer* opgericht. De ertoe behorende voorwerpen waren tijdelijk opgesteld in het vroegere Oudemannenhuis, welke localiteit later ontruimd moest worden. De collectie, die mevrouw Eerdbeek heeft gegeven, vormt een belangrijk deel van den inventaris; hiervan is te noemen: Karolingisch aardewerk, scherven uit verschillende tijden, fragmenten van bouwwerken, oude kaarten van Katwijk en veel foto's van vroegeren tijd. Verder waren er modellen van visschersschepen geëxposeerd en een volledig overzicht van netten in den loop der eeuwen; er waren een verzameling vogels uit de Katwijksche duinen en er waren schelpen en moderne topografisch belangrijke schilderijen. Het is te betreuren, dat de verzameling niet in een ander gebouw ondergebracht kan worden. [N.R.C. 4 Sept. 1936.]

LEIDEN. *Museum van Oudbeiden.* Dr. Holwerda aanvaardde het beheer over het Rijksmuseum G. M. Kam te Nijmegen. Met behulp van het Fonds Gilde-meester zijn aangekocht een Egyptische portretkop en een vrouwenfiguur. Met een voorschot werd een glazen vaas verworven; Kretensische scherven zijn ten geschenke ontvangen.

Aanwinsten der Nederlandsch afdeling: uit Doetichem (steenen bijlen), Ede (particuliere collectie); Emmen (urnen), Harskamperzand, Hengelo O., (hertegeweï met sporen van bewerking), Hoenderloo, Loevelde, Naarden en Sleen (vuursteenen pijlspits).

Opgravingen werden gedaan bij Blitterswijk, Deurne, Heerwaarden, Holt-Blerik, Kwadenoord, Lievelede, Tegelen, Vessem, Zetten. De opgravingen te Egmond (kasteel), Naaldwijk en Ockenburg werden voortgezet. Het verslag vermeldt voorts aanwinsten en vondsten uit Brunssum (Pfungdorfer kan, geschenk der Staatsmijnen), Hilversum (aanwijzingen van een Romeinsche woning), Katwijk (scherven), Kopsche Hof (aardewerk), Oss (klokbeke en cilindervormig urnfragment), Rijkholt (scherven), Sliksloot (scherven), Stolpe-Kolhorn (Friesch-Baataafsch aardewerk), Venlo (vroeg-middeleeuwsch handmolen) en Wychen (klokbekeertje). Het Museum gaf in bruikleen aan Wychen: vitrines en urnen; aan het Rijksarchief in's Hertogenbosch: eenige urnen.

— *Rijksmuseum voor Volkenkunde* is de nieuwe naam voor het Rijks Ethnografisch Museum, dat thans in het voormalig Akademisch Ziekenhuis is overgebracht. Bij de heropening van het museum op den 30sten November van dit jaar is een gedenkschrift uitgegeven met den titel „Overzicht van de Geschiedenis van het Rijksmuseum voor Volkenkunde 1837—1937”.

— *Lakenhal.* Aanwinsten: verscheiden voorwerpen afkomstig van de afbraak op het terrein van het nieuwe raadhuis, waaronder vensterkozijnen (XVI), een gevelsteen (1594). Uit afbraak van de Lammermarkt onder andere een glasdeur (XVII) en een kozijntje (XVII). Van de Ned. Herv. Kerk te Noordwijk-Binnen: fragmenten van beeldhouwwerk (XV). Aangekocht: Gezicht op de Marepoort door J. Janson; 4 Spaansche armstoelen (XVIIa), een trumeau (XIXa). [Verslag over 1935.]

— *Nederlandsch Historisch-Natuurwetenschappelijk Museum.* Zonder een belangrijke bron van inkomsten zal het museum zich niet kunnen handhaven. Ook de ruimte dreigt te klein te worden door de vele aanwinsten, die niet meer overzichtelijk opgesteld kunnen worden. Aangekocht is een Schwarzwälder klok zonder slinger. Geschonken zijn onder andere: medailles met portret van Chr. Huygens en een microscoop en vergrootglas, wellicht van Johan Musschenbroek. [Verslag over 1936.]

MIDDELBURG. *Museum Zeeuwsch Genootschap.* Ingekomen zijn topographische teekeningen, vondsten uit den Frankischen burg te Schouwen en uit de duinen aldaar tevens scherven (X) uit de vluchtbergen op Walcheren en een Nederlandsche majolicascherf (XVI). [Verslagen over 1935 en 1936.]

ROTTERDAM. *Museum Boymans.* Het nieuwe gebouw werd in gebruik genomen en is geopend met een tentoonstelling betreffende Vermeer, zijn oorsprong en invloed. Aanwinsten zijn behalve het bruikleen Koenigs, onder andere een mansportret door Abraham de Vries, een beeldje, Chineesche Marskramer (c. 500), terwijl bovendien door het overlijden van dr. A. J. Domela Nieuwenhuys de Gemeente de beschikking kreeg over diens geheele verzameling.

Voor de Kunstnijverheidsafdeling: een tulpenvaas, een bordje, een figurengroep, alle Delftsch. Geschenk van de Erasmusstichting: een pastelportret van Boerhaave door C. Troost; een zilveren beker met beleg van Breda (Sneek, 1647); een ameublement uit den tijd van de Oost-Indische Compagnie.

Als geschenk van de Vereeniging Rembrandt en den Heer D. G. van Beuningen is een portret door Maarten van Heemskerck ontvangen. Aankoop: portret van Hendrik Goltzius door Cornelis Ketel (1601) en de Laurenskerk te Alkmaar door Saenredam, uit gelden van een legaat een plafondschildering door Jacob de Wit.

Van Sir Henry Deterding is een schilderij door Dou en door Teniers ontvangen. [Verslagen over 1935 en 1936.]

Het museum zal een Bulletin uitgeven, waarin nieuwe aanwinsten, oude zoowel als moderne besproken zullen worden, tevens vindt men er een overzicht van tentoonstellingen en lezingen. Voorloopig verschijnt het 3 maal per jaar; de eerst geïllustreerde aflevering kwam in 1937 uit.

— *Museum van Oubeden*. Als geschenk werden ontvangen 18 portretten (XVII en XVIII), verscheidene van Rotterdamsche regentengeslachten.

DE RIJP. Een *Oudheidkundig Genootschap* is opgericht, waarschijnlijk met het doel een museum te stichten. [N.R.C. 9 Oct. 1937.]

SCHIEDAM. *Stedelijk Museum*. Ten geschenke werd ontvangen een apothekersvijzel van 1724; 5 koperen wandarmen zijn afgestaan door de Grootte Kerk. Aangekocht werd oud-aardewerk. Men hoopt de collectie naar het St. Jacobs Gasthuis te verplaatsen. [Verslag over 1936 en 1936.]

UTRECHT. *Gemeente Museum*. Aanwinsten: Opwekking van Lazarus door Jan van Scorel (geschenk); portretten van de familie van Mansvelt (XVIII en XIX, legaat); aardewerk uit Korte Nieuwstraat 7-9; consoles en kapiteelen van Oudegracht 118; een ijzeren plaat met inscriptie, gevonden bij Rotsoord; 2 uithangborden, Schoutenstraat 13; japonnen en andere kledingstukken, onder andere 2 houten trippen (XVa) gevonden in den grond van Korte Nieuwstraat 7-9.

Aangekocht: portret van René Descartes door Weenix; Interieur van den Dom door H. C. van Vliet (1672) benevens eenige andere schilderijen. Van de Gemeente ontvangen: vele voorwerpen en fragmenten afkomstig van het Domplein en 2 tegeltableaux uit Oosterkade 1, en Viestraat 24. Met de Lakenhal te Leiden werd het zelfportret van Verster geruild voor het portret van George van Egmond door Jan van Scorel. Een zilveren coupe door Adam van Vianen, (1621) werd geschonken. Met voorschot van de Vereniging Rembrandt werden aangekocht, Musicierend gezelschap door J. G. van Bronkhorst en andere stuk-

ken. Uit het museumfonds werd onder andere aangekocht een bronzen bel van Achter de Wal 11. De Gemeente gaf een apostelbeeld gevonden in het Domplein. [Verslagen over 1935 en 1936.]

— *Aartsbisschoppelijk Museum*. Geschenk van de St. Lebuinus-parochie te Deventer: een ciborie en een monstrans (XVa en b). Geschonken werd een hostie-ijzer en één werd aangekocht (XVIII). Onder de bruikleenen op lange termijn: 2 gegoten ijzeren figuren (XV) uit het klooster St. Catharinendal te Oosterhout; 2 bronzen kandelaars (1550); een Utrechtsch getijdenboekje van de Parochie Maria Hemelvaart te Ranoy. [Verslag over 1935.]

— *Oud-Katholiek Museum*. Aanwinsten zijn: een altaarstoel van den pastoor van Egmond en kazuifels uit IJmuiden. De Technische Commissie bezocht met Monumentenzorg de Zolderkerk (XVII) in de Kloostesteeg te Haarlem, welke echter niet voor behoud in aanmerking kwam. [Verslagen over 1935 en 1936.]

VLAARDINGEN. *Oudheidkamer en Visscherijmuseum*. Dit is thans gevestigd in het Handelsgebouw. Men vindt er de geschiedenis van de Schutterij vanaf 1579 en scheepsmodellen. Het museum is slechts des Zaterdagmiddags te bezichtigen. [Nieuwe Vlaardingse Courant 3 Apr. 1936.]

VLISSINGEN. *Stedelijk Museum*. Ontvangen werd eenig huisraad; aangekocht zijn onder andere 3 eikenhouten blinden uit de Beursstraat. [Verslag over 1935.]

ZUTPHEN, *Wijnhuis*. Ontvangen werden 2 teekeningen door H. Spies en een groote collectie kledingstukken. Aangekocht zijn: een vierkantige potpourri van zilver (1750) merken: Zutphen S. L. (= Samuel Lamberts) en een olie-en-azijnstel, merken: Zutphen E. W. G. (= Gerritsen), 6 C (= 1777); uit Eibergen een kleine urn met streepornament en een potje van roode aarde met punten versierd. Als legaat verkreeg het museum 4 pastelportretten van de familie Willinck en een miniatuur (1820/40). Op lange termijn werden in bruikleen gegeven 2 siervestertjes van glas in lood (XVIIa) afkomstig van Zaadmarkt 109. [Verslagen over 1935 en 1936.] C. ENGELN.

VERBETERING VAN DRUKFOUTEN.

In de *boekbespreking* afgedrukt op blz. 33—37 van dezen jaargang zijn de volgende zinstorende drukfouten te verbeteren:

blz. 33, 1ste kolom: r. 35 v.o., i.p.v.: Kwartaal *lees* Kwartier; r. 16 v.o., i.p.v.: alsmede *lees* als mede;

blz. 34, 1ste kolom: r. 19 v.o., i.p.v.: blz. 233 *lees* (blz. 233); r. 11 v.o., i.p.v.: gaandeweg worden *lees* gaandeweg kleiner worden;

blz. 35, 1ste kolom: r. 17 v.o., i.p.v.: bouw welks, *lees* bouw, welks; 2de kolom: r. 3 v.o., i.p.v. en op *lees* en niet op;

blz. 37, 1ste kolom: r. 22 v.b., i.p.v.: nieuwen toren *lees* Nieuwen Toren.

In de *illustratie* tgo blz. 48, plaat XII, moeten de onderschriften van de beide afbeeldingen worden verwisseld.

MEDEDEELING DER REDACTIE.

De beperkte omvang dezer aflevering laat niet toe hier boekbesprekingen op te nemen, hoewel die reeds lang op plaatsing wachten.

REGISTER

Namen van Bonden, Commissies, Genootschappen, Vereenigingen enz. worden genoemd onder deze woorden. De romeinsche cijfers verwijzen naar de illustratiebladzijden.

- Aa, Peter van der, 92.
Aardenburg, Kaapoort, 72.
Adrichem, 78.
Afferden, R. K. Kerk, 29.
Alberdingh, Johan van, 21, VIII.
Albergen, Verz. Oud-Twenthe, 104.
Alkmaar: Bastions, 6; Friesche buitenpoort, 64, XVI; id. binnenpoort, 65, 70; Oude Friesche poort, 66; Geestpoort, 65; Groote Kerk, 29; Gemeente-archief, 7; Stedelijk Museum, 104; Voormeer, 7.
Almelo, zie Rechteren.
Alva, 5.
Amersfoort, walmuur, 29.
Ammati, Bartholomeo, 67.
Amstel van Mynden, van, XVIII.
Amsterdam: Agnietenkapel, 50; Admiraaliteitszeemagazijn, 182; Gemeente-archief, 74; Heerengracht, 182; Kerk (Ronde Luthersche), 75; Kloveniersburgwal, 29; Museum: Aziatisch-, 105; Historisch-, 104; A. Pierson-, 105; Rijks-, 15, 91, XXIII; Paleis (Kon.) 26, 29; Rokin, 182; Rondeel, 23; Stadspoorten, 73, 76; Haarlemmerp., 67; Heiligewegsp., Reguliersp., 69; Muiderp., XVII; Uitleg, 14, 18; Universiteit, 50.
Andries, S., Fort, 11.
Andrieszn., Abraham, 6.
Anloo, N. H. Kerk, 29.
Anna Parochie., S., N. H. Kerk, 32.
Anthonisz, Adr., 6, 7, 8, 10, 12.
Anthonisz, Cornelis, 3.
Antwerpen: Citadel, 4, 5, 11; Keizerpoort, 66; Vesting, 11.
Arnhem: Vesting, 21; Gem. Museum; Openlucht-Museum, 105.
Arnoldus van Doetichem, 78.
Assen, Prov. Museum, 13, 101, 105.
Asten, Kasteelruïne, 29.
Baksteenformaten, 96—99; chronol. lijst, 97.
Banchem, Jan Jacobsz, 91, 92.
Banheyning, Pieter Jansz, 92.
Baradot, Richaert, 79.
Bastions, 2, 3, 60 enz.
Bauscheit, Jan Pieter, 75, 76.
Beelaerts van Blokland, W. A., 66.
Beemster, Museum, 105.
Beilen, N. H. Kerk, 29.
Belastingstelsel, 46 enz., 53 enz.
Bemmel, Doornenburg, 29.
Berendtsz, Thomas, 70.
Beresteyn, E. A. van, 102, 103.
Bergen, R. K. Kerk en Torens, 30.
Bergen op Zoom: Beleg, 16; Vesting, 21, 22, IX.
Berger, 74.
Berkhout, Pieter Jansen, 63.
Berlijn, Staatsbibliotheek, VII.
Biervliet, Raadhuis, 30.
Biljoen XIII (afb. 2, niet 1, zie verbetering blz. 108).
Blaeu, Joan, 15, 61.
Bleyswyck, D. van, 50.
Bleyswyck, F. XXI, XXIII.
Blok, P. J., 95.
Blokzijl, Zuiderhavenkade 537, 30.
Blondel, Jacques, 76.
Bockhorst, Gijsbert van, 78.
Bodel Nyenhuis, J. T. (Atlas), 20, 21, II, VI—IX, XXII.
Boeles, J. P. A., 26.
Boer, K. de, 80, 84, 95.
Boerhaave, 88.
Boissot, Charles van, 6.
Boitet, 19.
Bolwerk, 2, 3.
Bond (Nederlandsche Oudheidkundige): 45, 49; Jaarvergadering, 26, 45; id. te Antwerpen, 102.
Bondsstellingen, 100.
Boni, Donato de, 4, 61, 66.
Boxhorn, 14.
Bramante, 66.
Braun (Hogenberg), 5, 14.
Bray, S. de, 14, 72.
Breda, Kasteel, 2, 4, 8, 60, 65, 66; Schanzen, 11; Beleg, 16; Vesting, 20, 75, V; Oude Vest, Poortje, 30; Sted. Museum, 105; Ginnekerpoort, XVII.
Brummen, N. H. Kerk, 30.
Burgh, Hendrick van der, 91; XXIII.
Bursch, F. C., 42.
Byvanck, A. W., 100, 102.
Calcar, Citadel, 18, VII.
Campen, Jacob van, 26, 69, 75.
Casematten, 60 enz.
Carnot, 23.
Chemnitz, Augustusburcht, 66.
Coecke, Pieter, 66.
Coehoorn, Menno van, 9, 16—23, 62.
Coevorden, Kasteel, 11; Vesting, 11—13, 20, 21.
Commissie (Kasteelen): Request, 45; Rapport 49; — voor gesch. en oudheidk. van „Letterkunde”, Request 49.
Cormontaigne, 23.
Custrin, Vesting, 11.
Damass van Dueren, Symon, 12.
Delfos, A., 93, XXII.
Delft: Bolwerken, 7; Uitbreiding, 18, 19; Nieuwe Kerk, 50; Rotterdamsche poort; Schiedamsche poort, 64; Waterslootsche poort, 65; S. Agatha, 79; Mus. Lambert van Meerten; Gemeente Mus., 105; Prinsenhof III, IV; Stadspoorten, IV.
Deventer: Brinkpoort, 4; Vesting, 21; Bergpoort, 67, XVII; Minderbroederskerk, 79; Mus. de Waag, 105.
Deventer, Jacob van, 2, 7, 14.
Diesen, R. K. Kerktoren, 30.
Diest Lorgion, E. J., 5.
Diever, Schultehuis, 30.
Doesburg, Vesting, 21, 23; Raadhuis, 30; Retranchement, IX.
Dokkum, Oudheidkamer, 105.
Domselaer, 69.
Dordrecht, Groote kerk; Voorstraat 89, 30; Rietdijksche poort, 70, XVII; Grootehoofdspoort, 71; Spuiport, 72; Onze Lieve Vrouwenkerk, 96; Dordrechts mus. 106.
Dortsman, Adriaan, 74.
Drebbel, Cornelis, 7.
Dufour, 62.
Dumoulin, Carel, 17, 22, 23, 62.
Dürer, Albrecht, 2.
Edam, Kleine Kerkstraat, 30.
Eibergen, N. H. Kerktoren, 30.
Elburg, Bastions, 3, 7; Vesting, 8, 61.

- Engelen, C. 100—102, 108.
 Enkhuizen: stadhuis; Westerpoort, 75.
 Enschede, Rijksmuseum Twenthe, 106.
- Fabius, A. N. J., 19.
 Florence, Palazzo Pitti; S. Lorenzo, 67.
 Floris, Cornelis, 66.
 Fransz, Peter, 4, 61.
 Frederik de Groot, 23, 24.
 Frederik Hendrik, prins, 6, 17.
 Freitag, Adam, 9, 10, 11, 16.
 Front, gebastionneerd, 2.
- Gabriëls, 102.
 Galland, 6, 16.
 Gelder, J. J. de, 50.
 Geleen, S. Janskluis, 30.
 Gent, S. Nicolaaskerk, S. Bavo, 50.
 Giffen, A. E. van, 13, 23, 26.
 Goedereede, fort Duquesne, 62.
 Gonnet, C. J., 63.
 Gorkum, vesting, 8, IV; uitleg, 14; N. H. kerktoeren, 30; Dalempoort, 72, 97.
 Graswinckel, D. P. M., 28, 48, 102, 103.
 Gratama, J., 26, 27, 28.
 Grave: vesting, 20, 21; Hampoort, 75.
 Groenlo (Grol), vesting, 4, 7, 11.
 Grol, H. G. van, 13.
 Grondbezit, groot, 56.
 Groningen, Bremerbuyck, 4, I; kasteel 3, 5, II, III; uitleg, 4; vesting, 21; Martinitoren, Doofstommeninstituut, Prinsenhof, 30; Steenlitpoort, 67; Heerenpoort, 67, XVII; Apoort, 68; Mus. v. oudheden, 106.
 Gulik: vesting, 11; slot, 66.
 Gravenhage 's-, uitleg, 14; Rijksarchief, 20, I—V, IX; Luth. Burgwal 20; Hooftshofje, 30; Maurits-huis, 64, 106; S. Jacobskerk, 96; Binnenhof, zaal, 99; Rijksbureau voor kunsth. en iconogr. documentatie; Gemeente mus.; Oranje Nassau mus., 106.
- Haamstede, N. H. Kerk, 31.
 Haarlem: uitleg; vesting, 14; Vleeschal, 31, 71; S. Janskerk; Vischhal, Magdalenakapel, 31; raadhuus, 31, 71; Amsterdamsche poort, 63; Kleine Houtpoort, 63, XVI; Grootte Houtpoort, 64; Zijlpoort, 72; S. Bavo, 99; Frans Hals mus., 106.
- Hagestein, 99.
 Halvemaan, 2, 3.
 Hamey, 88.
 Hannema, D., 43.
 Hagen, Cornelis, 79, XVIII.
 Harderwijk, vesting, 7, 11; wallen, 11.
 Haren, N. H. Kerk, 31.
 Harlingen, kasteel, 3; Gemeente museum, 106.
 Hattem, Adelaarshoek, A 28, 31.
 Heemse, N. H. Kerk en toren, 31.
 Heemskerk, Maarten van, 63.
 Heemstede, kasteelbrug, 71.
 Hellendoorn, N. H. Kerk, 31.
 Helm, Willem van der, 73, 91, XXII.
 Hemony, Petrus, 91.
 Hendrik III van Nassau, 65.
 Herbach, Melchior, 70.
 Heusden: vesting, 8, 11; N. H. kerk, 31; Hinthamerpoort, 68; stadhuus, 73; stadspoorten, 75; Rijksarchief, V.
 Heussen, H. van, 78.
 Heyse, P. F., IX.
 Hillenraad, kasteel, XIV.
 Hilversum, Gooisch museum, 106.
 Hoefler, F. A., 7, 10, 11, 62.
 Hoeven, G. G. van der, 2, 20.
 Hogenberg, zie Braun.
 Hollar, W., 42.
 Holman, legaat, 89.
 Hondius, 5, 10, 11.
 Hoorn: Oosterpoort, 66, XV; Noorderkerk, 31; Nieuwe Noorderpoort, 65; Gevangenpoort, 71; West-Friesch museum, 106.
 Hoornwerken, 15.
 Horsen, voorm. R. K. Kerk, 31.
 Hout, Jan van, 95.
 Hudig, F. W., 27, 28.
 Hugo, Hermannus, 9.
 Hulst, uitleg, 14; vesting, 21; huizen Markt, 31; Gentsche poort, 75.
 Huppe, Gilles Goossensz, 72.
- Inundatieliniën, 17.
- Jacob, meester, 61.
 Japikse, N., 8.
 Johan Maurits van Nassau, 18.
 Jönköping, Sted museum, 101.
 Juten, G. C. A., 12.
 Juynboll, W. R., 43, 44.
- K.L.M., VIII; XII.
 Kadzand, Retranchement, 15, 32, V.
 Kaiser, F., 93.
- Kalf, Jan, 60, 65.
 Kampen: Buiten-Venepoort; Broederpoort, Cellebroederpoort, 70; Minderbroederskerk, 79.
 Kasteelen, 45 enz.; 50—58, XIII, XIV.
 Katshaar, vesting, 23.
 Katwijk a. d. Rijn, N. H. Kerktoeren, 31; Oudheidkamer, 107.
 Keldermans, Rombout, 60, I.
 Kemp, Jacob, 6, 8, IV, V.
 Kempe, Marinus, 6.
 Keppel, kasteel, 45, XIII.
 Key, Lieven de, 69, 71.
 Keyser, Hendrik de, 67, 69, 70, 72.
 Kinschot, Jasper van, 12.
 Klundert, kroonwerk, 16; raadhuus, 70.
 Knuttel, pamflet, 22.
 Kopenhagen, Kastellet, 19.
 Kortebrant, J., 72.
 Krommenie, Oud-Katholieke Kerk en pastorie, 31.
 Kroonwerken, 16.
 Kuile, E. H. ter, 27, 50, 96.
- Labouchère, G. C., 8, 14, 37, 41.
 Landhuizen, 45 enz.
 Landsberg, Herman, 21, 22, IX.
 Laren, oude boerderijen, 31.
 Leende, standaardmolen, 31.
 Leerbroek, N. H. Kerk, 31.
 Leeuwarden, blokhuis, 3; Santa Maria-poort, 7; uitleg, 14; Lieve Vrouwenpoort; Wirdummerpoort, 71.
 Leeuwen, van, 92.
 Leiden: uitbreiding, 18; Verz. J. T. Bodel Nyenhuis, zie Bodel; Boeddhabeelden; Ev. Luthersche kerk; Rapenburg 61; Haarlemmerstraat 165, Levendaal 175, 32; Nieuwe Rynsburgsche poort, 69; Buitenste Hoogewoerdpoort, 70; raadhuus, Marepoort, 71; Blauwepoort, 72; stadspoorten, 73, 76; Academiegebouw, 77—96, XVIII, XIX, XXII—XXIV; Kloosterkerk, 77; Dominicanessenklooster, 77, 82; kapel Jeruzalem, 78; Lakenhal, 79, 107; S. Barbaraklooster; Faliëde Begijnenklooster, 83; Prinsenhof, 85; Gemeente-archief, 91; Museum v. Oudheden; Ned. Hist. Natuurw. mus., 107; Academisch Hist. mus., XXII, XXIII; Gemeente-archief, atlas, XVIII.
- Leon (de Futere), 6.

- Leurs, Stan, 50, 102.
 Leuvelink Tjeenk, de Bie, 26, 27, 28.
 Leyden, Lucas van, 77.
 Lit, N. H. Kerk, 32.
 Lois, Jacob, 72, 73.
 Loosdrecht, N. H. Kerktoren, 32.
 Luchtvaartafdeeling, militaire, VI.
 Luik, Nieuwpoort, 72.
 Lynar, 66.
- Maastricht: bastions, 3, XV; hoorn-
 werk, 16, VI; vesting 22; fronten
 Dumoulin, 23; Bonnefantenkazerne,
 Pesthuis, Wijkerbrugstr. 54 en 56,
 32; fort S. Pieter; Hooge front, 62.
 poort Waerachtig, 76; rondeel, I.
 Mander, Karel van, 64.
 Marnix van St. Aldegonde, 7.
 Marolois, S., 9, 10, 11, 12, 16.
 Marot, Daniel, 76.
 Martin, W., 95.
 Maurits, prins, 6, 12, 15.
 Medemblik, kasteel, 32.
 Meerlo, R. K. kerk, 32.
 Meester, Willem, 91.
 Melder, Chistiaan, 19, 20.
 Melder, Gerard, 18.
 Merian, Casper, 8.
 Metius, Adriaan, 6, 10, 11.
 Mey, Hieronymus van der, 91.
 Meyburg, van der Kloot, 27.
 Meijer, G. A., 79.
 Mezekouw, 3.
 Mezières, 24.
 Michel Angelo, 67.
 Middachten XII (afb. 1, niet 2, zie
 verbetering blz. 108).
 Middelburg, Abdijtoren, 32; Vlis-
 singsche poort, 67, 71, XVI; Koe-
 poort; Observatorium, 75; Mus.
 Zeeuwisch Genootschap, 107.
 Mieris, Frans van, 93.
 Molhuysen, P. C., 95.
 Montalembert, Marc René, 23, 62.
 Montfoerd, Jacob van, 79.
 Montfoort, Claes Dercxz, 85.
 Monumentenbeschrijving, geïll., 96;
 — Gelderland, 33; — Limburg, 37.
 Monumentenbureau, I, XIII, XIV.
 Monumentendag, 49.
 Monumentenwet, 56.
 Moreelse, Paulus, 68.
 Muls, J., 102.
 Munck, Johannes de, 75.
 Musea, locale, 100—102.
- Naarden, wallen, 19; vesting, 19,
 20, 62, 74, VIII; stadspoort, 76;
 Amsterdamsche poort, XVII.
 Natuurschoonwet, 46, 49, 56, 57, 58.
 Neuborg, kasteel, XIV.
 Neurdenburg, E., 67.
 Nispen tot Sevenaer, E. van, 27,
 28, 50, 62.
 Noort, Willem van, 4, 5, 61, III.
 Noyen, Sebastiaan van, 66.
 Nijmegen, vesting, 21, 23, 24, IX;
 Dominicaner klooster, Marien-
 burg, 79.
- Oerle, Hugo van, 77.
 Olthuis, H. J., 7.
 Oostende, beleg, 11.
 Orlers, 80, 83, 90, 92, 95, XVIII.
 Orliens, David, 8.
 Overvoorde, J. C., 94.
 Ozinga, M. D., 33, 44, 59, 72.
- Paciotto di Urbino, 4.
 Paen, Louis, 19.
 Pagan, Blaise François, 16, 18.
 Pasqualini, 66.
 Persoons, Claes Jeremiasz, 73.
 Peters, C. H., 11.
 Post, Pieter, 72, 73.
- Ransdorp, toren, 32.
 Rauws, Cornelis, 76.
 Ravelijn, 2, 3.
 Rechteren bij Almelo, 45, XIII.
 Redelijkheid, Cornelis, 23.
 Renswoude, N. H. Kerk, 32.
 Retranchement, zie Kadzand.
 Rive, de la, 62.
 Robles, Caspar de, 7.
 Rondeelen, 2, 3, 60 enz.
 Rotte- en Bleiswijksche meren, 44.
 Rotterdam, Delftsche poort, 32, 76;
 Oude —, 63; Laurenspoort; Goud-
 sche poort, Schiedamsche poort,
 65; Oosterpoort, 72; Witte poort,
 72, 73; Oude Hoofdpoort, XVI;
 Mus. Boymans; Mus. v. Oudheden,
 108.
 Ruse (Rusenstein, Rusius), Henrick,
 16, 17, 18, 19, 20, 69, 74.
 Ruysch, Hugo, 17, 19.
 Ryckevorsel, A. B. G. M. van, 26,
 28, 48.
 Rijkssubsidies, 28.
 Rijsenstein, 19.
 Rijswijk, Johan, 6, 11
- Saam, Abr., 20.
 Sanmicheli, 4, 65, 66, 67, 68, 75.
 Sas van Gent, vesting, 21.
 Scorel, Jan van, 64.
 Schendel Jr., A. van, 43.
 Schenk, George, 62.
 Schiedam, Stedelijk museum, 108.
 Schilderkunst, Zuid-Nederl., 43.
 Schoonhoven, Veerpoort, 71.
 Schoonrewoerd, 99.
 Schooten, Petrus van, 18.
 Schrama, J. J., 81, 83.
 Schukking, W. H., 1, 59, 61, 62,
 65, 74.
 Six, G. C., 27, 28.
 Six, J., 67.
 Sluis, 15.
 Smit, J. P. W. A., 11.
 Sneek, Waterpoort, 71.
 Sonoy, Diederik, 7.
 Speckle, Daniel, 4, 9, 10, 17.
 Spilsluysen, 13.
 Spinola, 16.
 Staets, Hendr. Jacobsz., 67.
 Stadspoorten, 63 enz.
 Stalpaert, Daniel, 72, 74.
 Steeg, Middachten, 45, XII.
 Stevin, Simon, 6, 8, 9, 11, 13.
 Stichting, Menno van Coehoorn, 26.
 Struys, Hendrik Aertszen, 65.
 Stuers, Victor de, 67, 87.
 Swanenburg, G., 74.
 Swart, Pieter de, 76.
- Theissen, J. S., 3.
 Tiel, Kleibergsche poort, 72.
- Uffenbach, Zacharias van, 92.
 Urnenvelden (Vóór-Romeinsche), 41.
 Urzidil, Joh., 42.
 Utrecht: Sonnenburg; Manenburg, 4,
 61; Vredenburg, 3, 61, I, XV;
 Bolwerken, 7; Uitbreiding, 18;
 Groot-auditorium, 32; Witte Vrou-
 wenpoort, 65; Katharynepoort 68,
 Stadspoorten, 74; Vesting, VII;
 Gemeente Mus.; Aartsbisschop-
 pelijk Mus.; Oud-Katholiek Mus.;
 108.
- Vauban, 17, 18, 23, 62.
 Veen, van der, 28.
 Veere, Kerk, 87.
 Vennecool, Steven, 75.
 Vereeniging, De Graafschap, 101.
 Verheul Dzn., J., 44.

- Verhof, Christoffel, 75.
 Vermeer van Delft, Jan, 64.
 Vermeulen, F. A. J., 2, 4, 14, 27, 59, 95.
 Verona : Porta de Palio; Porta nuova, 68.
 Vestingbouw: 1—25, 59—76; Chronol. en topogr. overzicht, 24—25, I—IX, XV—XVII.
 Vianen, 97, 99.
 Vignola, 68.
 Vingboons, Ph., 69, 72, 73.
 Viollet-le-Duc, 1.
 Vlaardingen: Waalhaven 33, 38; Oudheidk. en Visscherijmus., 108.
 Vlissingen: Citadel, 3; Keizerpoort, 4; Rammekens, 4, 61, 65, 66, II, XV; Wallen, 11; Uitleg, Vesting, 13; Sted. Museum, 108.
 Vogelsang, W., 100.
 Vollenhoven, Toutenburg, 62.
 Vries, Vredeman de, 70, 71.
 Vuurgeschut, 2.
 Vijfheerenlanden, 96, 99.
 Waalre, voorm. R.K. kerk en toren, 33.
 Wateringen, N. H. Kerk, 33.
 Wesel, Vesting, 11.
 Wiersum, E., 72.
 Willem I, prins, 5, 6; portret, 91.
 Willem III, prins, 19, 65.
 Willem IV, prins, 21.
 Willem Lodewijk van Nassau, 13.
 Willems, W. J. A., 41.
 Willemstad: Wallen, 6; Vesting, 11, 20, 21, 22, V, VIII; uitbreiding, 21; fort De Ruiter, 62
 Woerden: Vesting, 22; Leidsche poort, 70.
 Woude, Jan van der, 78.
 Woudrichem, Vesting, 12.
 Zaltbommel: uitleg, 14; Vesting, 15; Groote kerk, 33.
 Zundert, Toren, 33.
 Zutphen, Vesting, 8, 12, 23; Nieuwstadsbinnenpoort, 71; mus. Wyndhuis, 108.
 Zwolle: Dieserpoort, 71; Dominicanerkloosterkerk, 79.

INHOUD VAN AFLEVERING III—IV

[BULLETIN SERIE IV, JAARGANG MCMXXXVII]

	Blz.
H. VAN OERLE, Het Academiegebouw te Leiden	77
E. H. TER KUILE, Baksteenformaten in Zuid-Holland tot het midden van de zestiende eeuw	96
C. ENGELEN, De problemen der locale musea II	100
Officieele Berichten	102
C. ENGELEN. Musea	104
Verbeteringen en Mededeeling der redactie	108

[Afbeeldingen: XVIII—XXIV]

VERANDERING VAN ADRES

In het belang van een regelmatige verzending van het Oudheidkundig Jaarboek gelieve men verandering van adres tijdig mede te deelen aan den Secretaris van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, Jhr. Mr. D. P. M. Graswinckel te 's-Gravenhage, 221 Waalsdorperweg.

BUITENGEWONE PRIJSVERLAGING

*Nog enkele exemplaren resteren van het monumentale,
z er mooi uitgevoerde plaatwerk:*

C. T. J. LOUIS RIEBER

HET KONINKLIJK PALEIS TE AMSTERDAM

1899—1900

MET PORTRETTEEN VAN H.M. DE KONINGIN EN JACOB VAN CAMPEN.
42 LICHTDRUKPLATEN OP ZWAAR PAPIER, ALLE GROOT-FOLIO 56 BLZ. TEKST,
BEVATTENDE 52 AFBEELDINGEN. FORMAAT GROOT-FOLIO (46 × 66 cm.).

*Prijs bij uitgave f 50.—; thans voor de leden van het Oudheidkundig
Genootschap verlaagd tot slechts f 10.— in linnen portefeulle.*

OVERZICHT VAN DEN INHOUD:

Plattegrond der eerste verdieping. — De uitwendige architectuur. — De Vierschaar (bronzen deur, basreliefs enz.). — Groote Eetzaal (deuren, beelden enz.). — Troonzaal (troon enz.). — Mozeszaal (schoorsteenmantel, friezen, schilderijen, beeldhouwwerk enz.). — Receptiekamer (plafondschilderingen enz.). — Groote of Burgerzaal (wanden en hoeken, marmeren groepen, beeldhouwwerken, reliefs, paneelvullingen enz.).

De meesterlijke indeeling en de grootsche opvatting der inrichting en versiering van het voormalige Amsterdamsche stadhuis wijzen op het veelzijdig talent en de buitengewone genialiteit van den bouwmeester. Terwijl uitwendig een deftige eenvoud heerscht, is inwendig een groote pracht tentoongespreid, niet alleen door de zeldzaam statige beteekenisvol uitgewerkte architectuur, maar daarenboven door de rijke en bewonderenswaardige verscheidenheid in de plastische versiering die vooral te danken is aan de meesterhand van Artus Quellinus en diens kunstvaardige helpers en medewerkers. Het groote plaatwerk van Rieber geeft op voortreffelijke, het gebouw alleszins waardige wijze, een indrukwekkend beeld van al die pracht, welke men hier aantreft.